

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ

elmlər seriyası

серия

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of

SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№3.2016

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Allahverdiyev C.E.**, **Bayramov Ə.S.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Əliyeva R.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Səməndərov F.Y.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

B.310.30.IV.1999

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2016

HÜQUQ

UOT 343.13

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT PROSESİNDƏ
QƏTİMKAN TƏDBİRLƏRİNİN TƏTBİQİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ**

M.S.QƏFƏROV

Bakı Dövlət Universiteti

msqafarov@mail.ru

Bu məqalədə cinayət prosesində qətimkan tədbirlərinin nəzəri və təcrübi məsələləri tədqiq edilir. Müəllif müxtəlif ölkələrin qanunvericiliklərini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlir ki müasir qanunvericiliklərdə qətimkan tədbirlərinin sistemi fərqlidir. Buna baxmayaraq qətimkan tədbirlərinin məqsəd və mahiyyəti eynidir. Qətimkan tədbirlərinin təcrübədə tətbiqi zamanı insan hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün cinayət prosesual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: cinayət prosesi, məcburiyyət tədbirləri, qətimkan tədbirləri, həbs, təqsirləndirilən şəxs

İctimai münasibətlərin yeni müstəvidə sürətli inkişafı bir tərəfdən cinayətkarlıqla effektiv mübarizə, törədilmiş cinayətlərin tezliklə açılması və cinayətkarların məsuliyyətə cəlb olunması, digər tərəfdən cinayət təqibi və mühakimə icraatı sferasında şəxsiyyət hüquqlarına dönmədən əməl olunması vəzifələrinin daha yüksək səviyyədə uzlaşdırılmasını tələb edir. Şəxsiyyətin hüquqlarının daha çox pozulması ehtimalı olan və bu hüquqların təmin olunmasının xüsusi əhəmiyyət daşıdığı cinayət-prosessual institutlardan biri də prosesual məcburiyyət tədbirləri institutudur. Dövlət–hakimiyyət səlahiyyətlərinin daha çox təzahür etdiyi ictimai münasibətlər sferasını tənzimləyən hüquq normalarının vəhdəti kimi prosesual məcburiyyət tədbirləri institutunun hər bir məsələsinin qanunvericiliklə ciddi şəkildə tənzimlənməsi vəzifəsi hüquq nəzəriyyəsinin qarşısına qoyduğu mühüm vəzifələrdən biridir. Məhz bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün prosesual məcburiyyət tədbirləri institutunun anlayışı və onun qanunvericiliklə tənzimlənməsi məsələlərini ətraflı şəkildə tədqiq etmək zəruridir.

Hüquq ədəbiyyatında prosesual məcburiyyət tədbirlərinin anlayışı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Bir qrup müəlliflər prosesual məcburiyyət tədbirləri təhqiqat orqanı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən həyata keçirdikləri cinayət-pro-

sessual fəaliyyət zamanı şəxsiyyətin azadlıq, şəxsi toxunulmamazlıq, hərəkət azadlığı və s. bu kimi hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı olan tədbirlərdir (12).

Digər qrup müəlliflərə görə prosessual məcburiyyət tədbirləri şübhəli, təqsirləndirilən şəxs, zərərçəkmiş, şahid və cinayət mühakimə icraatının digər iştirakçılarının hüquqlarının və qanuni maraqlarının fiziki, maddi, psixi və mənəvi təsir vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmasına səbəb olan və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərən faktiki hallar olduqda tətbiq olunan dövlət-hakimiyyət xarakterli tədbirlər sistemidir (5, 161).

Üçüncü qrup müəlliflərin fikrincə, cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirlərini ümumi olaraq səlahiyyətli dövlət orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən qanunla müəyyənləşdirilmiş əsaslarla və qaydada şübhəli, təqsirləndirilən və digər şəxslər barəsində tətbiq edilən cinayət-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məcburiyyət xarakterli prosessual vasitələr kimi müəyyən etmək olar (16, 289).

Dördüncü qrup müəlliflərə görə isə cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirləri cinayət mühakimə icraatı sferasında təhqiqat orqanı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş qaydada şübhəli, təqsirləndirilən şəxsə və digər şəxslər barəsində tətbiq edilən cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi və təyinatının cinayət işinə baxılması prosesində təmin edən qanunvericiliklə təsbit edilmiş məcburiyyət xarakterli prosessual vasitələrdir (6, 86).

Bütün bunlarla yanaşı, “məcburiyyət” anlayışının özü barəsində də ədəbiyyatda fikir birliyi mövcud deyildir. Bəzi müəlliflərin (H.S.Bratusun) mövqeyincə vəzifə özünün xarakterindən və məzmunundan asılı olmayaraq könüllü yerinə yetirilirsə, məcburiyyət istisna edilir (4). O.E.Leystin fikrincə, məcburiyyət şəxsin vəzifəsini könüllü yerinə yetirməsindən asılı olmayaraq bu vəzifənin hüquqməhdudlaşdırıcı xarakterli olduğu halda mövcud olur (13). V.M.Kornukov hesab edir ki, müxtəlif cinayət prosessual hərəkətlər könüllü yerinə yetirilirsə, bu hərəkətlərin obyektiv olaraq hüquq məhdudlaşdırıcı xarakter kəsb etməsinə baxmayaraq, onun məcburiyyət xarakteri aradan qalxmış olur (10).

İ.L.Petruxin də o fikiri ifadə edir ki, vəzifə könüllü olaraq yerinə yetirilirsə, məcburiyyət mövcud olmur. Həqiqi məcburiyyət yalnız sosial psixoloji, sosial məntiqi tətqiqatlar vasitəsilə və belə tətqiqatlar nəticəsində cinayət prosesi iştirakçılarının könüllü və ya məcburi şəkildə onların üzərinə qoyulan vəzifəni yerinə yetirib-yetirməməsi müəyyənləşdirilə bilər (15, 63).

Cinayət-prosessual hüquqda elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də cinayət mühakimə prosesində istifadə olunan bu və ya digər vasitələrin məcburiyyət xarakterli olmasının meyarları məsələsidir. E.K.Kutuyev hesab edir ki, bu zaman bu və ya digər təbirin obyektiv hüquqməhdudlaşdırıcı xarakteri meyar qismində çıxış etməlidir (11, 7).

Z.F.Kovriqa, V.İ.Kaminskaya cinayət-prosessual hüquqda şəxsi müayinə,

tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsi, məhkəmə tibbi, məhkəmə psixioloji ekspertizaları və digər tədbirləri prosesual məcburiyyətə aid edir (8, 30; 9, 3). C.H.Mövsumov isə göstərir ki, təhqiqat orqanları, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən müxtəlif xarakterli məcburiyyət tədbirləri tətbiq edilir və bu tədbirləri 2 qrupa bölür. Professor C.H.Mövsumov da bu tədbirlərin mövcudluğunu və s. məsələləri tədqiq edir, öz növbəsində sübutların toplanması və möhkəmləndirilməsini, axtarış, götürmə, şəxsi müayinə və s. mühakimə icraatında normal qaydalarını (məhkəmə iclasında qaydaları pozan şəxsin məhkəmə salonundan çıxarılması), həmçinin, əmlakın gələcəkdə müsadirə edilməsi mümkünlüyünü və ya vurulan maddi ziyanın ödənilməsini (əmlak üzərinə həbs qoyulması) təmin edən tədbirlər; b) qətimkan tədbirlərini fərqləndirir (3, 219). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu bölgü bir çox xarici müəllif tərəfindən qeyd olunan birinci qrupun yarımqrupları ayrılıqda ifadə olunaraq doğru hesab edilmişdir. Məsələn, D.R.İsayev cinayət-prosesual məcburiyyət tədbirlərini dövlət-hüquqi məcburiyyətinin müstəqil növü olaraq

- 1) cinayət-prosesual məsuliyyət tədbirləri;
- 2) hüquqbərpaedici tədbirlər (müdafiə vasitələri);
- 3) cinayət-prosesual məcburiyyət tədbirləri;
- 4) sübutların toplanması, götürülməsi və tədqiqini təmin edən tədbirlər

kimi dörd elementindən ibarət olduğunu göstərir (7, 10).

M.Ə.Cəfərquliyev prosesual məcburiyyət tədbirlərini geniş şəkildə araşdıraraq, öz tədqiqatlarına bu tədbirlərin hansı meyar əsasında prosesual məcburiyyət tədbirlərinə aid edilib-edilməməsi məsələsinin mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb etməsini vurğulayır.

Prosesual vəzifə bu vəzifələrin hüquqi məhdudiyətlərlə bağlı olub-olmamasından asılı olmayaraq dövlət iradəsinin ifadəsi kimi həyata keçirilməli, onlara əməl olunmalıdır. Məhz bu məntiqdən çıxış etdikdə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin mövqeyi diqqəti cəlb edir. Belə ki, De Vilde, Ooms və Versip Belçikaya qarşı işində Məhkəmə qeyd edir ki, şəxsin könüllü olaraq hakimiyyət nümayəndəsinin tələbi ilə polis məntəqəsinə gəlməsi azadlığın məhdudlaşdırılması baxımından önəmli deyil, yəni bu hal məcburiyyəti istisna etmir (18). Həm də vəzifənin yerinə yetirilməsi məcburiyyət təhdidi ilə şərtləndirilsə, burada məcburiyyətin mövcudluğu danılmazdır. Məhz ona görə də hesab edirəm ki, prosesual məcburiyyət anlayışı çərçivəsində məcburiyyətin tətbiqi ilə yanaşı, bu məcburiyyətin tətbiqi ilə şərtləndirilən tələb (vəzifə) də məcburiyyət xarakterli sayılmalı və bu hal prosesual məcburiyyət tədbirləri institutunun hüquqi tənzimləmə mexanizminə daxil edilməli və müvafiq normalar ona da şamil olunmalıdır.

Prosesual məcburiyyət tədbirlərinin cinayət-prosesual sanksiya və cinayət prosesual məsuliyyətdən fərqləndirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sanksiya normanın dispozisiyasının pozulması nəticəsi olaraq məcburiyyətin normativ müəyyən edilməsidir. Məcburiyyət tədbiri isə preventiv məqsədlərlə dispozisiyanın pozulması faktı olmadan da tətbiq edilə bilər. Eyni zamanda

bütün sanksiyalar məcburiyyətlə həyata keçirilmir.

Sanksiya prosessual hüquq normalarını pozan şəxslərə onların əməllərinin rəsmi şəkildə mənfə qiyətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq təsir tədbirini nəzərdə tutan cinayət-prosessual məsuliyyəti ifadə edir. Bu xüsusiyyətə malik olan məsuliyyəti prosessual məcburiyyət tədbirlərində müşahidə etmək olmur.

Eyni zamanda hesab edirəm ki, onların tətbiqi şəxsin hər hansı bir əməldə təqsirini ifadə etmir. Sadəcə olaraq cinayət mühakimə icraatında şəxslərin müvafiq davranışını təmin etmək məqsədilə tətbiq olunan məcburetə tədbirləri kimi qiymətləndirilməlidir.

Prosessual məcburiyyət tədbirlərinin təsnifatına gəldikdə, qeyd edək ki, bu məsələ müxtəlif meyarlar əsasında həll olunur. Tərəfimizdən nəzərdən keçirilmiş ayrı-ayrı təsnifatlar arasında İ.L.Petruxinin təklif etdiyi təsnifat digər təsnifatlardan fərqlənir. Müəllif prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq sahəsi üzrə aşağıdakı növlərini fərqləndirir:

1) sübut etmə sahəsi üzrə prosessual məcburiyyət tədbirləri (baxışın, axtarışın, götürmənin və s. məcburi aparılması);

2) prosessual hüquq tətbiqi aktların qanuniliyinin təmin edilməsi sahəsində səlahiyyətli vəzifəli şəxslər tərəfindən tətbiq edilən prosessual məcburiyyət tədbirləri (müstəntiqin qeyri-qanuni və əsassız qərarlarının ləğv edilməsi, mühakimə icraatının maraqlı iştirakçısına etiraz etmə və s.);

3) hüquqazidd davranışa reaksiya vermə sahəsində prosessual məcburiyyət tədbirləri (cərimələr, qaydanı pozanların məhkəmə iclas zalından çıxarılması və s.);

4) cinayət mühakimə icraatının iştirakçısının - şəxsiyyətin hüquq və mənafələrinin prosessual təminatları sahəsində məcburiyyət tədbirləri;

5) preventiv xarakter daşıyan prosessual məcburiyyət tədbirləri (məsələn, qətimkan tədbirləri) (16, 360).

Ədəbiyyatda cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirlərinin digər təsnifatları da mövcuddur, Məsələn, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi haqqında qərar qəbul edən şəxslərə görə bu tədbirlər aşağıdakı şəkildə təsnif edilə bilər:

1. Müstəntiq (təhqiqatçı), prokuror tərəfindən tətbiq edilən prosessual məcburiyyət tədbirləri;

2. Məhkəmə qərarı ilə tətbiq edilən prosessual məcburiyyət tədbirləri (məsələn, qətimkan tədbiri qismində həbsin seçilməsi) (2, 14-15).

Eyni zamanda məcburiyyət tədbirlərinin məqsədinə görə, məcburiyyətin məzmununa görə (fiziki və psixi təsir xarakterli məcburiyyət tədbirləri); tətbiq etmə müddətinə görə; məhdudlaşdırılan hüquqların xarakterinə görə; seçilmə ardıcılığına görə; tətbiqinin mümkünlüyü şərtlərinə görə və s. kimi təsnifatları mövcuddur. Lakin tədqiqatın pretmetindən uzaqlaşmamaq üçün əsasən bu təsnifatlar barədə ümumi məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Beləliklə qeyd olunanları ümumiləşdirərək prosessual məcburiyyət tədbirlərinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar:

Prosessual məcburiyyət tədbirləri cinayət prosesi iştirakçılarının lazımı davranışını təmin etmək, onların qeyri-qanuni əməllərinin qarşısını almaq, eləcə də cinayət mühakimə icraatını təyinatının yerinə yetirilməsi məqsədilə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən səlahiyyətləri çərçivəsində qanunla müəyyən edilmiş əsaslar və şərtlərə ciddi əməl edilməklə konkret cinayət prosesi iştirakçıları barəsində tətbiq edilən preventiv (müvəqqəti) xarakterli prosessual tədbirlərdir.

Professor C.H.Mövsumovun prosessual məcburiyyət tədbirlərinin təsnifatını əsas götürərək qanunvericilikdə bu təsnifatın ikinci hissəsinə aid edilən qətimkan tədbirlərinin hüquqi tənzimlənməsindəki boşluqlara, bu boşluqların aradan qaldırılması yollarının təhlilinə və prosessual məcburiyyət tədbirləri sistemində qətimkan tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətindəki mülahizələrimizi ifadə etməyə çalışacağıq.

Qeyd edək ki, qətimkan tədbirlərinin sistemi AR CPM-in 154.2-ci maddəsində ifadə olunmuşdur. Buraya həbs, ev dustaqlığı, girov, başqa yerə getməmək barədə iltizam, şəxsi zəminlik, təşkilatın zəminliyi, polis nəzarəti altına vermə, nəzarət altına vermə, komandanlığın müşahidəsi altına vermə, vəzifədən kənarlaşdırma daxildir. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu tədbirlərin sistemi və düzülüşü fərqlidir. Məsələn Rusiya cinayət prosesual məəcəlləsində 7 növ, Moldaviya cinayət prosesual məəcəlləsində 10 növ qətimkan tədbiri nəzərdə tutulmuşdur və digər fərqli cəhətlər də vardır. Hansı fərqlərin olmasına baxmayaraq bir məqam dəyişməz qalır ki, bu tədbirlər sistemində həbs şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran ən sərt qətimkan tədbiridir. İnsan hüquqlarının belə məhdudlaşdırılması cinayətkarlığa qarşı mübarizə, cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi kimi mühüm sosial vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə şərtlənir. Bu mənada qətimkan tədbiri kimi həbsin CPM-də təsbiti və tətbiqinin zəruriliyi şübhəsizdir. Onun sosial zəruriliyi ilə yanaşı həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi və tətbiqi təcrübəsi hər zaman insan hüquq və azadlıqlarının ən çox pozulması halları ilə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, məhz bu pozuntuların aradan qaldırılması məqsədilə hələ orta əsrlər dövründə İngiltərədə Habeas korpus aktı qəbul olunmuş və müasir Avropada həbsin zəruri şərtlərinə çevrilən habeas korpus qaydalarının formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd edək ki, həbs qətimkan tədbirləri sistemində ən sərt qətimkan tədbiridir və onun tətbiqi zamanı insan hüquqlarının pozulması hallarını aradan qaldırmaq üçün qanunvericilik ciddi şərtlər müəyyənləşdirmişdir. Lakin müasir pozitivist düşüncə tərzi və müəyyən mənada qanunvericilikdəki çatışmamazlıqlar təqsirləndirilən şəxslərə qarşı həmin tədbirin məhkəmə tərəfindən seçilməsinin “adı qaydaya” və ya “ümumi qaydaya” çevirmişdir. Halbuki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda da açıq aydın şəkildə ifadə olunur ki, həbsin tətbiqi müstəsna xarakter daşmalı və heç bir qətimkan tədbirinin seçilməsi əsasları qətimkan tədbirləri qarşısında qoyulan məqsədlərə cavab vermədikdə həbs tətbiq olunmalıdır. Nəzərə alsaq ki, Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haq-

qında» Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 mart 2006 cı il 5 sayılı qərarının 2-ci bəndinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericilik ilə yanaşı Konvensiya müddəalarını da rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər. Eyni zamanda Konvensiyanın 5.3 və 5.4-cü maddələri tutulmuş və ya həbs olunmuş şəxsin məhkəmənin yanına gətirilməsini tələb edir, onda həmin işlərin Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna uyğun həll edilməsi zəruridir.

Məhz Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda da qeyd olunur ki, həbs ən sərt qətimkan tədbiri kimi tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılmalıdır.

Həbsin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün ilk növbədə bu qətimkan tədbirinin tətbiqi üçün əsasların nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Həmin əsaslar mövcud olduqda ümumiyyətlə qətimkan tədbirinin seçilməsi zəruri hesab oluna bilər. AR CPM qətimkan tədbirləri üçün əsasları ümumi şəkildə müəyyənləşdirmişdir. CPM-in 155-ci maddəsinə əsasən, cinayət təqibi üzrə toplanmış materiallar şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tərəfindən cinayət prosesini həyata keçirən orqandan gizlənmək; cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə qanunsuz təsir göstərməklə, cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən materialları gizlətməklə və ya saxtalaşdırmaqla ibtidai istintaqın və ya məhkəmə baxışının normal gedişinə mane olmaq; cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli yəndən törətmək və ya cəmiyyət üçün təhlükə yaratmaq; cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışlarına üzrlü səbəblər olmadan gəlməmək və ya digər yolla cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməkdən və cəza çəkməkdən boyun qaçırmaq; məhkəmə hökmünün icra edilməsinə maneə törətmək ehtimalına kifayət qədər əsas versin.

Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda da həbsin uzadılması üçün dörd əsas müəyyənləşdirilmişdir. Fikrimizcə, bu əsasları həbsin seçilməsi üçün əsaslar kimi nəzərdən keçirilməsinə heç nə mane olmur. Buraya şəxsin gizlənməsi təhlükəsi, iş üzrə həqiqətin aşkara çıxarılması prosesinə mane olma təhlükəsi, yeni cinayətlrin törədilməsinin qarşısını alınması və ictimai asayışın qorunması zərurəti aiddir. Göründüyü kimi, bu əsaslar ümumilikdə AR CPM-də ifadə olunmuşdur.

Lakin CPM-də bu əsasların ifadə olunması zamanı bəzi çatışmamazlıqın mövcud olduğunu görmək mümkündür. Belə ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda Kloot Belçikaya qarşı işində ifadə olunmuşdur ki, həqiqətin aşkara çıxarılmasına mane olan üsullar müxtəlif ola bilər. CPM-in 155.1.2-ci maddəsindən isə göründüyü kimi həqiqətin aşkara çıxarılmasının yalnız üç üsulla həyata keçirilməsi təhlükəsi qətimkan tədbiri üçün əsas ola bilər. Bu üsullara 1)cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə qanunsuz təsir göstərmək; 2)cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən materialları gizlətmək və 3) həmin materialları saxtalaşdırmaqla ibtidai istintaqın və ya məhkəmə baxışının normal

təsdiq edən, məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş əsaslardan ibarətdir.

Qeyd edək ki, AR CPM-də əvvəlki məcəllədən fərqli olaraq ilkin sübutlar anlayışından istifadə olunması nəzəri baxımdan aydın deyildir və müəyyən mənada cinayət prosesinin formalaşmış nəzəri müddəalarına da uyğun deyildir.

Cinayət-prosessual hüquq nəzəriyyəsində sübutlar alınma mənbəyinə görə ilkin və törəmə sübutlara bölünməsi kimi təsnifatı vardır.

Bununla yanaşı, CPM-in 145.2-ci maddəsində göstərilir ki, təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, hakim qanunu və vicdanını rəhbər tutaraq sübutların məcmusunun hərtərəfli, tam və obyektiv baxılmasına əsaslanmaqla öz daxili inamına görə sübutları qiymətləndirirlər. Göründüyü kimi, qanun qərar qəbul olunması üçün sübutların məcmu şəklində qiymətləndirilməsini tələb edir. Yəni həm ittihamedici, həm bəraətverici, həm düzünə, həm yanakı sübutlara, həm ilkin, həm də törəmə sübutlar məcmu şəklində qiymətləndirilməlidir. Qanunun qətimkan tədbirlərinin seçilməsi zamanı yalnız ilkin sübutlara istinad edilməsini nəzərdə tutması sübutların qiymətləndirilməsi tələbinə ziddir.

Məhz bu mənada qanunda qətimkan tədbirlərinin seçilməsi üçün zəruri hesab olunan ilkin sübutlar anlayışı cinayət prosesində sübutlar nəzəriyyəsinin müddəalarına ziddir və ilkin mənbədən alınan sübutlar kimi qəbul oluna bilməz.

Fikrimizcə, CPM-in 156.1 və 223.1-ci maddəsindəki ilkin sübutlar anlayışı “kifayət qədər sübutlar” anlayışı ilə əvəz edilməsi daha məqsədemüvafiqdir. Çünki hər hansı bir qərarın qəbul olunması üçün kifayət qədər həcmdə sübutun olması vacibdir, əks halda belə qərarlar sonradan əsassız qərar kimi ləğv oluna və ya ondan şikayət verilməsi ilə nəticələnmə bilər.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, həbsin ümumi qaydaya çevrilməməsi və girov, ev dustaqlığı kimi qətimkan tədbirlərinin seçilməməsi təcrübəsinin aradan qaldırılması üçün (bu təcrübənin mövcudluğu rəsmi şəkildə qəbul olunur) qanunvericilikdə qətimkan tədbirləri ilə bağlı münasibətlərin kompleks şəkildə tənzimlənməsi zəruridir (19).

Qətimkan tədbirlərinin tətbiqinin səmərəliliyini təmin etmək, eləcə də proses iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarını mümkün qədər az məhdudlaşdırılması məqsədilə AR CPM-də həbsə alternativ qətimkan tədbiri kimi ev dustaqlığı və girovun təsbit olunması ilk baxışdan müdafiə tərəfinin prosesual üstünlüyü kimi görünə və onun vəziyyətini yaxşılaşdıran bir hal olaraq qəbul oluna bilər. Qeyd edək ki, xarici müəlliflər arasında bu qaydanın tərəflərin çəkişməsi prinsipinə zidd olduğunu göstərən müəlliflərə rast gəlmək olar (14, 104). Belə müəlliflərlə razılaşısaq da, bu qaydanın müdafiə tərəfinin vəziyyətini yaxşılaşdıran bir hal kimi qəbul olunması ilə razılaşmaq çətindir. Çünki ev dustaqlığı və girovun yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti ilə həbsə alternativ olaraq seçilməsi ittiham tərəfindən bu qətimkan tədbirlərinin əsasları və şərtləri mövcud olduğu halda belə, həbsin seçilməsi barədə qərar qəbul edilməsi üçün məhkəməyə müraciət edilməsi məcburiyyətində olduğu vəziyyəti ilə razılaşmış

oluruq ki, bu da ittihamın həbsdən başqa qətimkan tədbirinin seçilməsi üçün məhkəməyə getməsini aradan qaldıraraq müəyyən mənada həbsi ümumi qaydaya çevirir.

Qeyd olunanlar əsasında hesab edirəm ki, CPM-də həbsə alternativ olaraq ev dustaqlığı və girovun tətbiqi qaydalarında dəyişiklik edilməsinə zərurət vardır. Ev dustaqlığı və girovun tətbiqinin ümumi əsasları və şərtləri həbs qətimkan tədbirinin əsasları və qaydası ilə eyniliyi saxlanılmaqla, CPM-də onların yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti əsasında seçilməsi qaydasından imtina edilməlidir.

Ev dustaqlığı və girov qətimkan tədbirinin müstəntiqin vəsatəti və prokurorun təqdimatı ilə (ittiham tərəfinin təşəbbüsü ilə seçilməsi imkanı) məhkəmə tərəfindən seçilməsi qaydası qanunvericilikdə nəzərdə tutulması bir tərəfdən müstəntiqə belə bir imkanın yaradılması onun taktiki imkanlarının genişlənməsinə, eləcə də onunla təqsirləndirilən şəxs arasında psixoloji kontaktnın qurulmasına xidmət edəcəkdir, digər tərəfdən isə istintaq zamanı müstəntiq bu imkandan təqsirləndirilən şəxslə kompromis variantın seçilməsinə və bununla da cinayətlərin tezliklə və tam açılmasına zəmin yaratmış olacaqdır.

İkincisi, müstəntiq girov və ya ev dustaqlığı qətimkan tədbirini sərbəst şəkildə seçməklə həbsə nisbətən şəxsiyyətin azadlıq və toxunulmazlıq hüququnu daha az məhdudlaşdırmaqla qətimkan tədbirinin məqsədinə nail olacaqdır ki, bunu da AR Konstitusiyasının ümumi ruhu tələb edir.

Qeyd edək ki, ev dustaqlığının irəli sürdüyümüz məzmununda tətbiqinin təmini üçün Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Təqsirləndirilən şəxslər barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi ilə bağlı təqdimatlara baxılarkın qanunvericiliyin tətbiqi təcrübəsi haqqında” 3 noyabr 2009 cu il tarixli qərarında müəyyən addımlar atmışdır. Belə ki, Qərarın 10-cu bəndinə əsasən, “Azərbaycan Respublikası CPM-nin 157.5 və 448.1.3-cü maddələrinin tələblərinə müvafiq olaraq təqsirləndirilən şəxs barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi və ya həbsdə saxlama müddətinin uzadılması barədə təqdimatlara baxılarkən şəxsin cəmiyyətdən təcrid edilməsinə zərurət olmadığı qərarına gəldikdə məhkəmə öz təşəbbüsü ilə həbs qətimkan tədbiri əvəzinə ev dustaqlığı qətimkan tədbiri seçə, yaxud həbs qətimkan tədbirini ev dustaqlığı qətimkan tədbiri ilə əvəz edə bilər. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi də apellyasiya şikayəti və ya apellyasiya protestinə baxarkən eyni məzmunlu qərar (təqsirləndirilən şəxs haqqında ev dustaqlığı qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında) qəbul etmək hüququna malikdir.

CPM-nin 163.2-ci maddəsinə əsasən, ev dustaqlığının qətimkan tədbiri qismində seçilməsi məsələsinə məhkəmə tərəfindən müdafiə tərəfinin vəsatəti əsasında həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında qəbul olunmuş qərarın əvəz edilməsi kimi də baxıla bilər.”

Ev dustaqlığının seçilməsinin prosessual qaydasının bu məzmununda şərh müəyyən mənada problemləri aradan qaldırmış olardı. Lakin Qərarla AR CPM-in 163.2-ci maddəsinə səhv istinad olunması, maddənin məzmununun

dəyişdirilərək ifadə olunması *de lege ferenda* mənasında qəbul edilən olsa da, *de lege lata* mənasında yolverilməzdir. Çünki CPM-in 163.2-ci maddəsi bir-başa şəkildə göstərir ki, ev dustaqlığı qətimkan tədbiri yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti ilə həbsə alternativ qətimkan tədbiri kimi seçilə bilər.

163.2-ci maddənin məzmunu ilə bağlı digər bir problem bu maddə ilə CPM-in 157.5-ci maddəsi arasındakı uyğunsuzluqdur. Belə ki, AR CPM-in 163.2-ci maddəsinə görə ev dustaqlığının qətimkan tədbiri qismində seçilməsi məsələsinə məhkəmə tərəfindən yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti əsasında həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında qəbul olunmuş qərarın əvəz edilməsi kimi baxıla bilər. 157.5-ci maddənin məzmununa görə isə həbsin qətimkan tədbiri qismində seçilməsi məsələsinə baxarkən məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanılmaqla cəmiyyətdən təcrid edilməsinə zərurət olmadığı qərarına gəldikdə, həbsi ev dustaqlığı ilə əvəz etməyə haqlıdır. Göründüyü kimi qanun bir halda məhkəmənin ev dustaqlığını seçmək səlahiyyətini tanısa da, digər halda ev dustaqlığının yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti ilə seçilməsini təsbit edir. Başqa sözlə, məhkəmənin müdafiə tərəfinin vəsatəti olmadan ev dustaqlığını seçmək imkanına malik olub-olmaması məsələsidir. Bu məsələ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumu 9 iyul 2010-cu il tarixli 157.5-ci maddəsinin şərh olunmasına dair qərarında tapdı və qərarında göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 157.5-ci maddəsi həmin Məcəllənin 154.4, 156.2 və 156.2 maddələrinin tələblərinə əməl olunmaqla tətbiq edilməlidir. Yəni məhkəmə həbsin qətimkan tədbiri kimi seçilməsi məsələsinə baxarkən müdafiə tərəfinin vəsatəti olduqda və təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanılmaqla cəmiyyətdən təcrid edilməsinə zərurət olmadığı qənaətinə gəldikdə həbsi ev dustaqlığı ilə əvəz etməyə haqlıdır.

Hesab edirəm ki, ümumiyyətlə, insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından məhkəmənin tərəflərin mövqeyini dinlədikdən sonra öz təşəbbüsü ilə həbs qətimkan tədbiri barədə qərarı ev dustaqlığı və girovla əvəz etmək səlahiyyəti tanınmalıdır. Belə bir səlahiyyət AR Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 10-cu hissəsinə zidd kimi də görünə bilər. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki bu halda məhkəmənin səlahiyyətinin genişləndirilməsi onun səlahiyyətlərinin insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması yönündə deyil, ümumilikdə şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənir. Bu təklif *de lege lata* kimi yalnız şərh olunan hallarda keçərlidir. Ümumilikdə isə, hesab edirəm ki, ev dustaqlığının həm tərəflərin vəsatəti, həm də məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə tətbiqi qanunvericilikdə təsbit olunmalıdır.

AR CPM-də digər bir çatışmamazlıq məhkəmənin qərarı ilə seçilmiş qətimkan tədbirləri haqda qərara xitam verilməsi qaydasındadır.

Qeyd edək ki, AR CPM-in 157.7, 163.4 və 164.9-cu maddələrin məzmununa görə həbs, ev dustaqlığı və girov barədə qərarı məhkəmə ləğv edə bilər. CPM-in 175.3-cü maddəsinə görə müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror məhkəmə tərəfindən seçilmiş həbs, ev dustaqlığı və girov qətimkan tədbirinin tətbiqinə yalnız aşağıdakı iki halda

xitam verə bilər:

1) təqsirləndirilən şəxsin ağır xəstəliyi ilə əlaqədar həbsdə saxlanılmasının qeyri mümkünlüyü barədə tibbi rəy olduqda;

2) təqsirləndirilən şəxsin əməlinin böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət kimi tövsif edilməsi barədə qərar çıxarıldıqda.

Fikrimcə, qanunda müstəntiq və prokurorun qeyd olunan qətimkan tədbirləri barədə məhkəmə qərarına xitam verilməsini əsaslarının qəti siyahısını müəyyənləşdirməsindən imtina edilməlidir. Müstəntiqlə təqsirləndirilən şəxs arasında kompromis əldə olunması və psixoloji kontaktın yaradılması üçün qanunda həmin halların qapalı siyahısından imtina edilməli, müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora digər hallarda da qeyd olunan qərarlara xitam vermək imkanı verilməlidir.

Bu həm də qətimkan tədbirinin tətbiqi əsasları aradan qalxması şəraitində qətimkan tədbirlərini ləğv etmək səlahiyyətinin yalnız məhkəməyə verilməsi şəxsiyyətin hüquqlarının yubanmadan təmin olunması baxımından da məqsəduyğun sayılmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 1 sentyabr 2000.
2. Qəfərov M. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi. Bakı: 2006.
3. Mövsümov C. Sovet cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: 1989.
4. Братусь Н.С. Юридическая ответственность и законность. М.: 1976
5. Гречишников О.С. Процессуальное принуждение // Уголовный процесс. Учебник / Под ред. С.А.Колосовича, Е.А. Зайцевой. Волгоград: 2002.
6. Громов Н.А., Макридин С.Ю. Уголовный процесс. Курс лекций. М.: 2003.
7. Исеев Дамир Русланович. Система мер принуждения в уголовном процессе России и порядок их применения. Автореферат канд. Уфа: 2009.
8. Каминская В.И. Охрана прав и законных интересов граждан в уголовно-процессуальном праве // Советское государство и право, 1968, №10.
9. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальное принуждение. Воронеж: 1975.
10. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. Саратов, 1975.
11. Кутуев Э.К. Меры принуждения в уголовном процессе. М.: 2009.
12. Малышева И.А. Меры уголовно-процессуального принуждения /Уголовный процесс: Сборник учебных пособий. Общая часть. Вып. 1. М.: 2002.
13. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву. М.: 1976
14. Овченников Ю.Г. Домашний арест как мера пересечения в уголовном процессе. М.: 2006.
15. Петрухин И.Л. Природа уголовно-процессуального принуждения. // Суд и применение закона. 1982
16. Петрухин И.Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). М.: Наука, 1999
17. Чистякова В.С. Понятие и виды мер процессуального принуждения / Уголовно-процессуальное право Российской Федерации /Под ред. П.А. Лупинской. М.: 2003.
18. <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?sessionId=52143092 &skin = hudoc-en>
19. <http://az.trend.az/news/society/rights/1647570.html>

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕР ПРЕСЕЧЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

М.С.ГАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются теоретические и практические вопросы мер пресечения в уголовном процессе Азербайджанской Республики. Автор, исследуя законодательства различных стран, приходит к выводу о том, что системы мер пресечения в современном законодательстве различны. Несмотря на это цель и сущность мер пресечения одинаковы. Арест и альтернативные ему меры пресечения являются самыми строгими. С недопустимостью в практике связанных с нарушением прав человека при применении мер пресечения выносятся некоторые предложения для усовершенствования уголовно-процессуального законодательства.

Ключевые слова: меры пресечения, уголовный процесс, применение, арест, подписка о невыезде.

CONCEPTUAL ISSUES OF PREVENTIVE MEASURES IN THE CRIMINAL PROCEDURE OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

M.S.GAFAROV

SUMMARY

This article discusses the theoretical and practical aspects of preventive measures in the criminal procedure of the Azerbaijan Republic. The author explores various countries' legislation and comes to the conclusion that the systems of preventive measures in the current legislation are different. Arrest and alternative preventive measures are the most stringent. In order to prevent human rights violation some proposals were made to improve the legislation on criminal procedure.

Key words: preseniya measures, criminal proceedings, the use of arrest, house arrest

UOT 331.106; 349.222; 342.9.07

**DÖVLƏT QULLUQÇULARININ ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİ
İCTİMAİ-HÜQUQİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ:
ELMİ-NƏZƏRİ VƏ KONSEPTUAL YANAŞMA****O.C.MƏMMƏDOV***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında**Dövlət İdarəçilik Akademiyası**oruc_mammadov@mail.ru*

Məqalədə dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin xarakterik xüsusiyyətlərinə dair elmi təhlili zəruri olan məsələlərdən biri təhlil edilmişdir. Dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən normalar kompleks xarakter daşıyır. Dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin əsas subyektlərindən biri dövlət qulluqçularıdır. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələ elmi-nəzəri və təcrübi baxımdan aktuallığı ilə fərqlənir. Dövlət qulluğu əsasən ictimai-hüquqi xarakterli münasibətlər sistemində daxildir. Dövlət qulluqçuları xüsusi statuslu işçi kateqoriyası olduğuna görə onların əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi xüsusiyyətlərinin tədqiqi aktuallığı ilə xarakterizə edilir. Məqalədə dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi münasibətlər sistemində tutduğu yerin elmi-nəzəri və konseptual əsasları təhlil edilmişdir.

Açar sözləri: dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, əmək hüquq münasibətləri, ictimai-hüquqi münasibətlər

Problemin aktuallığı. Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən müasir dövrdə uğurla davam və inkişaf etdirilərək həyata keçirilən kompleks islahatlar ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Bu tip ictimai münasibətlərdən biri də dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətlərdir. Dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən normalar kompleks hüquqi xarakter daşıyır. Dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin əsas subyektlərindən biri dövlət qulluqçularıdır. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələ isə elmi-nəzəri və təcrübi baxımdan aktuallığı ilə xarakterizə edilir. Dövlət qulluğu əsasən ictimai-hüquqi xarakterli ictimai münasibətlər sistemində daxildir. Buna görə də, dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi münasibətlər sistemində tutduğu yerin müəyyən edilməsi, onun elmi-nəzəri və konseptual əsaslarının təhlili xüsusi aktuallıq kəsb edir. Hüququn digər sahələrində olduğu kimi, əmək hüquq münasibət-

lərinin də predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərə təsir edən əsas amil hüquq münasibətlərinin formasıdır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, hüquq münasibətləri hüquq elminin mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas tədqiqat sahələrindən biridir. Bu amil həm ümumi hüquq nəzəriyyəsinin, həm də sahəvi hüquq nəzəriyyələrinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrindən biri hesab edilir. Bu kontekstdə demək olar ki, müxtəlif statuslu işçi kateqoriyalarının əmək hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi əmək hüququ elminin mühüm əhəmiyyətə malik tədqiqat sahələrindən biridir. Dövlət qulluqçuları xüsusi statuslu işçi kateqoriyası olduğuna görə onların əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi xüsusiyyətlərinin tədqiqi bir sıra zəruri cəhətləri və aktuallığı ilə xarakterizə edilir.

Əsas materialın şərh. Ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibətlərinin müxtəlif əsaslar üzrə təsnifatına dair elmi mülahizələr mövcuddur. Bu təsnifatın tərkibində sahəvi hüquq münasibətlərini ehtiva edən sahəvi hüquq sistemi xüsusi yer tutur. Bununla yanaşı hüquq sisteminin formalaşması zamanı hüququn fərdi-hüquqi və ictimai-hüquqi növə bölünməsi heç də həmişə nəzərə alınmır. Hüquq nəzəriyyəsinin müəlliflərinin fikrincə, hüququn ümumi və xüsusiyyətlərinə dövlət və onun orqanlarının ictimai həyatın sferalarına müdaxiləsinin qanunla qadağan olunması və ya məhdudlaşdırılmasının hüquqi tanınması deməkdir [11, 204]. Müasir ümumi hüquq nəzəriyyəsində ictimai-hüquqi və fərdi-hüquqi münasibətlər arasında əsaslı fərqin mövcudluğuna dair yekdil fikri formalaşmamışdır. Prof. M.F.Məlikova olduqca səmərəli və məqsədyönlü vahid mövqe nümayiş etdirir. Müəllifin fikrincə, "... hüquqi tənzim etmə hüquqi vasitələr məcmusunun ictimai münasibətlərə təsiri ilə həyata keçirilir. Hüquqi tənzim etmə mexanizmi qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində istifadə edilən hüquqi vasitələr məcmusudur. Hüquqi vasitələrin köməyi ilə hüquq normasının məzmununu təşkil edən dövlət iradəsi realizə olunur. Hüquqi tənzimlənmənin bütün imkanlarının tam realizəsi təmin olunur, ictimai münasibətlərə onun təsir səmərəliliyi daha da artır" [8, 352-353]. Hüquq münasibətlərinin təsnifatı hüquqi tənzim etmə metodları ilə xarakterizə edilir. Hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi üçün əsasən iki xarakterik mexanizm mövcuddur. Bunlardan biri hüquq münasibətlərinin tərəflərinin - subyektlərinin qarşılıqlı hakimiyyət münasibətlərinə əsaslanan idarəetmə münasibətləridir. Digəri isə hüquq münasibəti tərəflərinin – subyektlərinin hüquq bərabərliyi prinsipinə əsaslanan müqavilə münasibətləridir. Fikrimizcə, bu təsnifat hüquq münasibətlərinin fərdi-hüquqi və ictimai-hüquqi münasibətlərə bölünməsinə özündə ehtiva edir. Dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi zamanı yuxarıda qeyd edilən əlamətlərin hər ikisi diqqəti cəlb edir. Nəzəri müddəalara və dövlət qulluğuna dair qanunvericiliyə əsasən demək olar ki, dövlət qulluqçularının fəaliyyəti üzrə yaranan hüquq münasibətlərinin tərkibinə həm qarşılıqlı hakimiyyət münasibətlərinə əsaslanan idarəetmə münasibətləri, həm də tərəflərin hüquq bərabərliyini özündə ehtiva edən əmək müqaviləsi üzrə münasibətlər

daxildir. Prof. M.F.Məlikovanın fikrincə, hüquqi nizamlaşdırma metodu hüququn ictimai münasibətlərə təsiretmə üsulları deməkdir. Bu metod keyfiyyətə yekcins ictimai münasibətləri hüququn hansı üsulla nizama saldığını göstərir [8, 278]. Hüquqi təsir metoduna uyğun olaraq əmək sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi vasitələri ümumi hüquqi tənzimləmə vasitələrinə və xüsusi hüquqi tənzimləmə vasitələrinə bölünə bilər. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi elementlərlə yanaşı, əmək hüququ müstəsna surətdə sahənin predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərin spesifikliyi ilə bağlı müddəaları özündə əks etdirir [23, 23]. Prof. A.M.Qasimov haqlı olaraq qeyd edir ki, əmək münasibətləri mövcud cəmiyyətin istehsal münasibətlərinin xarakterini əks etdirir. Çünki həmin münasibətlərin iradəvi və şəxsiyyətlə bağlı hissəsidir. İstehsal münasibətləri istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətlərindən, bölgü, mübadilə, idarəçilik münasibətlərindən və əmək münasibətlərindən ibarətdir. İstehsal münasibətləri və onların iradəvi hissəsi – əmək münasibətləri özünün xarakterinə görə obyektiv surətdə vətəndaşın iradəsindən asılı olmadan mövcuddur. Lakin obyektiv mövcud olan istehsal münasibətlərinə vətəndaş öz iradəsi ilə girir. Vətəndaşın işəgötürənlə əmək münasibətləri həmişə hər iki tərəfin azad iradəsi ilə yaranır. O, şəxsi xarakter daşıyır, yəni iş işçinin şəxsi əməyi ilə yerinə yetirilir [5, 14]. Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində ictimai maraqları tənzim edən ictimai hüquq normalarının cəmləşdiyi ictimai hüququn nüfuzunun artması müşahidə edilir. İctimai hüquq üçün xarakterik olan səciyyəvi cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, ictimai hüquq münasibətlərinin iştirakçılarından biri digərlərinə nisbətdə dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə səlahiyyətlərinə malik subyekt olur. Elmi ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, "müasir ictimai hüquq yalnız ictimai hüququn ümumi nəzəriyyəsinin sistemləşdirilməsi zərurətini deyil, həmçinin ayrı-ayrı halların, xüsusən ictimai hüquqi münasibətlərinin ümumi nəzəri tədqiqatını nəzərə alan inkişaf səviyyəsinə çatmışdır" [15, 3]. İctimai-hüquqi münasibətlərin sistemini fərdi-hüquqi münasibətlər sistemindən fərqləndirən başlıca elementlərdən biri onların tənzimləmə metoduna aid olan ictimai münasibətlərin dairəsindən ibarətdir. İctimai-hüquqi münasibətlərin sistemini ümumi hüquq sahələrinin hüquqi tənzimləmə metodlarını əhatə edən ictimai münasibətlər təşkil edir. İctimai hüquq sahələrinə dövlətin özünün və ya dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin hüquqi mexanizmi ilə bərabər səviyyədə bağlı olan hüquq sahələrini aid etmək olar. Bura: konstitusiyaya hüququ, inzibati hüquq, cinayət hüququ, maliyyə hüququ, prosessual hüquq sahələri, beynəlxalq ümumi hüquq və s. daxildir. İctimai hüququn hər bir sahəsinin özünəməxsus hüquqi tənzimləmə predmeti vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət qulluğu hüquq münasibətləri kompleks xarakter daşıyır. Müasir dövrdə müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmaqda olan dövlət qulluğu hüququnun predmetini kompleks hüquq münasibətləri təşkil edir. Bununla yanaşı qeyd etmək olar ki, dövlət qulluğu hüquq münasibətləri idarəetmə

xarakterli ictimai münasibətlər sisteminə daxildir və buna görə də, inzibati hüququn predmetini və tənzimləmə metodunu təşkil edir. Bu cəhət onu göstərir ki, dövlət qulluğu hüquq münasibətləri, o cümlədən də dövlət qulluqçularının əmək hüquq münasibətləri ictimai hüquq münasibətləri sisteminin elementi kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, dövlət qulluğuna dair qanunvericiliyin və həmin sahəni əhatə edən xüsusi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin ictimai-hüquqi xarakterinə dair ideya əsaslı müzakirə predmetidir. Dövlət qulluğu hüquq institutunun spesifik xüsusiyyətlərinə dair məsələ, o cümlədən də dövlət qulluqçularının inzibati və əmək hüquq normalarının birləşməsində ifadə olunan münasibətlərinin xüsusiyyətləri elmi ədəbiyyatda xeyli müddətdir ki, müzakirə olunur [12, 11-24; 17, 23-25]. L.A.Çikanova haqlı olaraq qeyd edir ki, "qulluq münasibəti təbiətinə görə müxtəlif olan, lakin öz aralarında ayrılmaz şəkildə bağlı olan, həm ictimai-hüquqi, həm fərdi-hüquqi xarakter daşıyan ünsürlərdən ibarət olan mürəkkəb hüquqi hal kimi nəzərdən keçirilir" [26, 18]. B.N.Komaxinin fikrincə, "fərdi və ictimai hüquq sektorları bir-birinə yaxınlaşır, lakin bir çox ünsürlər qarışır. Doğrudur, dövlət qulluqçuları hazırda adətən fərdi və ictimai maraqların kəsişməsində yerləşən və qulluq fəaliyyətinin fenomenologiyasının mahiyyətini təşkil edən institutların təsiri altında işləyirlər. Fenomenologiyaya uyğun olaraq, mülki, hüquq mühafizə, hərbi qulluqçuların statusu, onların fəaliyyəti yalnız "xalis" fərdi-hüquqi yaxud ictimai-hüquqi metodlarla deyil, həmçinin informasiya cəmiyyətinin, dövlət aparatının işçilərinin qulluq fəaliyyətinin modernləşdirilməsinin təsiri altında hər iki sferaya aid olan metodlarla tənzimlənilir. ... İctimai-hüquqi sahələr hüquq subyektlərinin, o cümlədən dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin tənzimlənməsi prinsiplərinə və metodlarına əsaslanırlar [14, 35]. Dövlət qulluqçularının fəaliyyəti qarşılıqlı vəhdətdə olan hüquqi münasibətlər sistemində birləşir. Bu hüquqi münasibətlər sisteminin tərkib hissəsi kimi konstitusion-hüquqi, inzibati-hüquqi, əmək-hüquqi, sosial təminat hüquqi, informasiya-hüquqi normaların məcmusu çıxış edir. İnzibatiləşdirmənin, informasiyalaşdırmanın və modernləşdirilmənin bütün bu əsaslarında dövlət qulluqçularının işləri yalnız dövlətin maraqlarının reallaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Lakin dövlət qulluğu münasibətlərinin fərdi-hüquqi metodlarla tənzimlənməsinin məqsədəuyğun olmamasını hesab etmək hüquqi cəhətdən düzgün deyildir [14, 102]. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq əsaslandırılır ki, dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin modernləşdirilməsinə ictimai-hüquqi tənzimlənmənin daha müasir rejimi şamil edilməlidir [16, 184-186; 17, 23-25]. Bu mülahizələr elmi-nəzəri və konseptual baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır və müasir dövrün reallıqlarını özündə ehtiva edir.

Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin spesifik xüsusiyyətləri bu münasibətlərin mahiyyətinin əsaslı şəkildə dəyişməsinə səbəb olmur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, əmək hüququnun bir çox nümayəndələri hərbi qüvvələrdə, daxili işlər orqanlarında, sərhəd qoşunlarında, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat orqanlarında qulluğu əmək hüququnun

predmetinə aid etmirlər. Həmin sahələrdə yaranan münasibətlərin inzibati hüququn predmetini təşkil etməsi barədə mülahizlər irəli sürürlər. Hüquq ədəbiyyatında hərbi qulluğun xüsusişədirilməsi zərurətini hərbi qulluqçuların əməyinin xüsusiyyətləri və onların dövlətin xüsusi - müdafiə funksiyasının icrası ilə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, fəaliyyətinin əsasında əmək hüququnun predmetinə daxil olan elementlər olan istənilən peşə fəaliyyəti növü əmək hüquq münasibətlərinin predmetinə daxildir. Lakin, burada xüsusi statuslu işçi kateqoriyası anlayışından istifadə edilməlidir. Dövlət qulluqçularının bütün kateqoriyalarının fəaliyyətini tənzim edən ayrı-ayrı hüquq normalarının məzmununda ictimai-hüquqi və fərdi-hüquqi münasibətləri tənzim edən müddəalar mövcuddur. Məhz bu aspekti dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi münasibətlər sisteminin tərkib hissəsi kimi xarakterizə edən əsas əlamətlərdən biri hesab etmək olar.

İşçilərin müxtəlif kateqoriyalarının, o cümlədən dövlət qulluqçularının əməyinin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində [2], Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda [4] və dövlət qulluğu münasibətlərini tənzim edən digər müvafiq normativ hüquqi aktlarda, habelə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Dövlət xidmətində məşğulluğun təşkili hüququnun müdafiəsi və məşğulluq şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi üsulu haqqında” 27 iyun 1978-ci il tarixli 151 №-li Konvensiyasında, o cümlədən də hər kəsin konstitusion əmək hüququnu tənzim edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında [1] təsbit edilmişdir. Əmək hüququ normaları sosial-əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin bütün növlərini - xüsusi-hüquqi, ümumi hüquqi, Milli-hüquqi, beynəlxalq-hüquqi, maddi-hüquqi və prosessual-hüquqi təmin edən hüququn kompleks sahəsi kimi xarakterizə edilir. Bu əlamət özündə hüququn sahələrarası prinsiplərini ehtiva edir. Məsələn, belə prinsiplərə tərəflərin bərabərliyinin və müqavilə azadlığını (bu prinsip mülki, beynəlxalq və əmək hüququ üçün ümumidir); çəkişmə prinsipini (hüququn xüsusi sahələrində istifadə olunan hüquqi mübahisələrin həllinin mülki-prosessual forması üçün xarakterikdir); maddi məsuliyyət prinsipini (əmlak elementlərinin təmsil olunduğu münasibətlərin subyektlərinə ünvanlanmışdır, məsələn, mülki və əmək hüququ) və s. aid etmək olar. R.Z.Livşitsin fikrincə, əmək hüququ həm ümumi-hüquqi, həm də xüsusi-hüquqi köklərə malikdir. Bir tərəfdən, əmək hüququ əmək münasibətlərini, yəni hüquqi cəhətdən bərabərhüquqlu subyektlər arasında mövcud olan xüsusi-hüquqi münasibətləri tənzimləyir. Digər tərəfdən isə əmək hüququ dövlətin əmək münasibətlərinə müdaxiləsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi məhz əmək hüququnun metodu üçün xarakterik olan əlamətləri ehtiva edir. Belə spesifik əlamətlərə aşağıdakılar aiddir: tənzimləmənin səviyyəsinə görə: mərkəzləşdirilmiş və lokal tənzimləmənin uzlaşdırılması; tənzimləmənin xarakterinə görə: dövlət və müqavilə tənzimləməsi [25, 22-32]. Əmək hüququ elminin nümayəndələri dövlət qulluğunun maddi xarakterinə əsaslanaraq haqlı olaraq iddia edirlər ki, dövlət

qulluqçularının əmək münasibətlərini əmək hüququnun predmetinə aid etmək olar [24, 9]. Prof. A.M.Qasimov hesab edir ki, əmək hüquq münasibəti yalnız hüququayğun hərəkətlər nəticəsində yaranır və dəyişir [7, 67]. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin xarakteri bu münasibətləri daha çox qulluq münasibətləri (qulluqkeçmə) kimi xarakterizə edir [6, 137].

İnzibati hüquq üzrə mütəxəssislər digər mövqedən çıxış edir və əsaslandırırırlar ki: dövlət-qulluq münasibətləri - inzibati hüquq münasibətləri, dövlət qulluqçularının yalnız dövlətə qulluq və tabelilik münasibətləridir [16, 184-186]. Prof.Ə.H.Rzayevin fikrincə, dövlət qulluqçusunun hər hansı statusu, yəni onun dövlət və cəmiyyətdə vəziyyəti, yeri və rolu konstitusiya, qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlarla müəyyən edilir. Dövlət qulluqçusunun statusu özündə şəxsi, sosial, hüquqi, qulluq, vətəndaş statuslarını əks etdirir [10, 292]. A.M.Abdullayevin və F.T.Nağıyevin fikrincə, dövlət qulluqçuları - xidmətçilərin bir növü olub, bütün xidmətçilər arasında inzibati hüququn subyektlərinin əsas qrupunu təşkil edirlər [3, 71]. S.S.Studenkin tərəfindən hələ 1940-cı illərin sonlarında inzibati hüququn predmetinin anlamının geniş konsepsiyası əsaslandırılmış, bu sahənin predmetinə təzahür formalarından asılı olmayaraq, bütün təşkilati, idarəetmə münasibətlərini aid edərək, dövlət qulluqçularının əməyinin əmək hüququnun predmetinin çərçivəsindən kənara çıxarılması imkanını sübut etməyə səy göstərilmişdir [22, 5-60]. Müəlliflərlə tam razılaşmaq mümkün deyil. Dövlət qulluqçularının fəaliyyətini tənzim edən hüquq normaları təbii olaraq inzibati hüquq münasibətlərini də tənzim edir. Lakin unutmamaq olmur ki, dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin əsasını dövlət qulluğu keçmə təşkil edir. Dövlət qulluğu keçmə dövlət qulluqçusu statusu qazanmış Azərbaycan Respublikası vətəndaşının Konstitusion əmək hüququnu həyata keçirmək imkanlarından biridir.

Dövlət qulluğu peşə fəaliyyətinin xüsusi bir növü kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və dövlət qulluğu haqqında qanunvericilikdə ümumi prinsiplər əsasında təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində [1] təsbit ediləndir ki: "Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Heç kəs zorla işlənilə bilməz. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. ...". Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş bu normalara əsasən dövlət qulluğunu peşə fəaliyyəti kimi xarakterizə edən əsas əlamətləri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: 1) dövlət qulluğu ictimai əməyə mənsubdur; 2) dövlət qulluğu əmək hüquq münasibətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir; 3) dövlət qulluğu peşə fəaliyyətinin xüsusi növlərindən biridir; 4) dövlət qulluğu hüququnun əsas subyektlərindən biri olan dövlət qulluqçuları isə xüsusi statuslu işçi kateqoriyasıdır. Fikrimicə, bu əlamətlər də dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin ictimai-hüquqi və fərdi-hüquqi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən elementlərin məcmusuna daxildir.

Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi münasibətlər sistemində yer tutmasını şərtləndirən amillərdən biri kimi, bu peşəkar fəaliyyətin inzibati hüquqi münasibətlər sistemində təzahür etməsidir. Dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin inzibati hüquqi təbiətinə dair mülahizələr əmək hüququ elminin nümayəndələri tərəfindən də irəli sürülmüşdür. N.Q.Aleksandrov dövlət qulluqçularının əməyinin hüquqi tənzimlənməsinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hesab edir ki, "hakim və ya sərəncamverici səlahiyyətlərə malik olan vəzifəli şəxslərin dövlət qulluğu keçməsi ilə bağlı münasibətlər inzibati hüquqla tənzimlənir" [18, 30]. Bu məsələnin həlli sovet dövründə dövlət qulluğu institutunun hüquqi təsisat kimi faktiki olaraq mövcud olmamasına görə mürəkkəbləşirdi: dövlətin kadr siyasəti və onun reallaşması rejimi müəyyən olunurdu, dövlət qulluqçularının statusu, qulluğun keçilməsi və qulluqda irəliləyiş qaydası yox idi; bununla belə hüquqi tənzimlənmə şüurlu şəkildə partiya-bürokratik tənzimlənmə ilə əvəz edilirdi [20, 19]. Dövlət qulluğunun inzibati təbiətinin tərəfdarlarının fikrincə, onun hüquqi tənzimlənməsinin gələcəyi müxtəli sahələrin subsidiar əvəz edilməsində deyil, onun yalnız xüsusi sistemləşdirilmiş inzibati qanunvericiliyin normaları ilə tənzimlənməsinə keçid almasındadır [12, 24]. İrəli sürülmüş bu mülahizələrlə müasir dövrdə razılaşmaq olmur. Ona görə ki, hazırda qulluq hüququ, Azərbaycan mühitində isə dövlət qulluğu hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi elmi dövriyyədə dəstəklənir, hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi formalaşmaqdadır. Eyni zamanda dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin xüsusiləşdirilmiş vahid bazada sistemləşdirilməsi prosesi davamlı xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğu Məcəlləsinin layihəsinin hazırlanması və dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik bazasının mövcudluğu bunu bir daha sübut edir.

Yuxarıda qeyd olunanların yekunu olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət qulluğu ictimai-hüquqi institutdur. Buna görə də, hesab edirik ki, dövlət qulluqçuları yalnız ictimai-hüquqi statuslu xüsusiyyətlərə malik işçi kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Dövlət qulluqçuları xüsusi statuslu işçi kateqoriyasıdır. Bu status onların fəaliyyətini tənzim edən hüquq normalarının müxtəlif hüquq sahələrinə aid olması ilə müəyyən edilir. Bu əlamət dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi münasibətlər sistemində fərqli mövqe tutmasını şərtləndirən cəhətlərdən biridir. N.M.Kazantsevin fikrincə, "məhz dövlət qulluqçuları tərəfindən dövlətin funksiyalarının reallaşdırılması onların ictimai-hüquqi statusunu əvvəlcədən şərtləşdirir" [13, 16]. F.Mehdiyevin fikrincə, dövlət qulluqçusu, dövlət büdcəsi vəsaitindən maaş alaraq, dövlət qulluğu vəzifəsini tutan, dövlət orqanlarının və təşkilatlarının vəzifələrini yerinə yetirən, sosial baxımdan zəruri olan müəyyən funksiyaları haqqı ödənilməklə həyata keçirən fərdi hüquqi subyektlərdən ibarət xüsusi qrupdur [9, 471]. Bəzi müəlliflər isə, dövlət qulluğunun ikili hüquqi xarakterini, yəni inzibati-əmək hüquqi xarakterini əsaslandırmağa səy göstərmişlər. Y.N.Starilov hesab edir ki, "perspektivdə dövlət qulluğunun normalarını əmək hüququ

normalarından fərqləndirən vacib əlamət hüququn ictimai və fərdi hüquqa bölünməsidir" [19, 215]. Dövlət-qulluq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin dövlət idarəetmə sisteminin, dövlət aparatının, bələdiyyə orqanlarının sisteminin islahatının tendensiyalarının və qanunauyğunluqlarının səviyyəsindən geri qalması faktını qeyd edən müəllifin fikrincə, "... ictimai və fərdi hüququn dəqiq fərqləndirilməsi, ictimai qulluğun qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsi, qulluq hüququnun yaradılması halında əmək hüququnun normaları dövlət qulluğunun ümumi tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynamayacaqlar (ya da ümumiyyətlə yox olacaqlar)» [21, 710]. Bu fikirlərlə razılaşmaq mümkün deyildir. Fikrimizcə, əmək hüquq normaları əmək hüquq münasibətləri mövcud olan bütün peşə fəaliyyəti sahəsini əhatə edir. Yeni hüquq sahələrinin yaranması və ya yeni qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi əmək hüquq normaları ilə tənzim edilən ictimai münasibətlərin əmək hüququnun predmetinin dairəsindən çıxmasını şərtləndirmir. Əmək hüquq normaları dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik sisteminin təkibinə daxil olur və iki müstəqil hüquq sahəsinin qarşılıqlı əlaqələr sistemində təzahür edir. Bu yanaşma hüququn sahələrarası prinsipinə əsaslanır.

Dövlət idarəetməsi ictimai-hüquqi münasibətlər sisteminin əsas ünsürlərindən biridir. Dövlət idarəetməsi xarici və daxili elementlərə malik iki müxtəlif aspekt üzrə xarakterizə edilir. Dövlət idarəetməsinin xarici elementlərinə təşkilatçılıq vasitəsi, idarə edilən dövlət obyektləri üzərində rəhbərliyin həyata keçirilməsinin üsul və vasitələrinin məcmusu daxildir. Dövlət idarəetməsinin daxili elementlərinə isə dövlət hakimiyyət orqanlarının funksiyaları, həmin orqanlarda fəaliyyət göstərən dövlət qulluqçularının normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş, uzlaşmış məqsədyönlü peşəkar fəaliyyəti aiddir. Burada iki idarəetmə subyektinin - dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti ilə dövlət qulluqçularının fəaliyyəti bir-birindən fərqlənir. Dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətindən fərqli olaraq, dövlət qulluqçularının fəaliyyəti öz obyektiv məzmunununa görə insan amili ilə şərtlənir və xarici obyektlərə məqsədyönlü təsir prosesi kimi ifadə edilir. Nəticə etibararı ilə demək olar ki, dövlət qulluqçularının fəaliyyəti ictimai əməyin növlərindən biridir və əmək fəaliyyətinin xüsusi bir növüdür. Dövlət qulluqçuları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş həddə, öz səlahiyyətləri daxilində dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyən bir hissəsini həyata keçirən, dövlət məqsədinin və funksiyalarının icrasını təmin edən əsas subyektlərdir. Məhz bu cür amillər dövlət qulluqçularının əməyinin ictimai-hüquqi xarakterini özündə ehtiva edir.

Nəticə. Nəzəri müddəalara və dövlət qulluğuna dair qanunvericiliyə əsasən demək olar ki, dövlət qulluqçularının fəaliyyəti üzrə yaranan hüquq münasibətlərinin tərkibinə həm qarşılıqlı hakimiyyət münasibətlərinə əsaslanan idarəetmə münasibətləri, həm də tərəflərin hüquq bərabərliyini özündə ehtiva edən əmək müqaviləsi üzrə münasibətlər daxildir.

Dövlət qulluqçularının bütün kateqoriyalarının fəaliyyətini tənzim edən

ayrı-ayrı hüquq normalarının məzmununda ictimai-hüquqi və fərdi-hüquqi münasibətləri tənzim edən müddəalar mövcuddur. Məhz bu aspekt dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi münasibətlər sisteminin tərkib hissəsi kimi xarakterizə edən əsas əlamətlərdən biridir.

Dövlət qulluqçularının fəaliyyətini tənzim edən hüquq normaları təbii olaraq inzibati hüquq münasibətlərini də tənzim edir. Dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin əsasını dövlət qulluğu keçmə təşkil edir. Dövlət qulluğu keçmə dövlət qulluqçusu statusu qazanmış Azərbaycan Respublikası vətəndaşının Konstitusion əmək hüququnu həyata keçirmək imkanlarından biridir.

Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi münasibətlər sistemində yer tutmasını şərtləndirən amillərdən biri də bu fəaliyyətin inzibati hüquqi münasibətlər sistemində təzahür etməsidir.

Dövlət qulluğu ictimai-hüquqi institutdur. Buna görə də, dövlət qulluqçuları ictimai-hüquqi statusun xüsusiyyətlərinə malik işçi kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Dövlət qulluqçuları xüsusi statuslu işçi kateqoriyasıdır. Bu status onların fəaliyyətini tənzim edən hüquq normalarının müxtəlif hüquq sahələrinə aid olması ilə müəyyən edilir. Bu əlaməti dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin ictimai-hüquqi münasibətlər sistemində fərqli mövqe tutmasını şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009, 96 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2016, 304 s.
3. Abdullayev A.M., Nağıyev F.T. İnzibati hüquq. Dərslük. Bakı: Qanun, 2008, 800 s.
4. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının 21 iyul 2000-ci il tarixli 926-IQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №01, maddə 1
5. Qasımov A.M. Əmək hüququ. Dərslük. Bakı: Adiloğlu, 2007, 560 s.
6. Qasımov A.M., Cəfərov Z.İ., Hüseynov Ə.İ. Əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin vahidliyi və diferensiasiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2015, 196 s.
7. Qasımov A.M., Cəfərov Z.İ. Azərbaycan Respublikasının Əmək hüququ və Əmək Məcəlləsi sxemlərdə və cədvəllərdə. Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2015, 456 s.
8. Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük. Bakı: Maarif, 1988, 383 s.
9. Mehdiyev F. İnzibati hüquq. Dərs vəsaiti. Bakı: 2010, 539 s.
10. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı: Elm, 2011, 480 s.
11. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi: Dərslük / V.V.Lazarevin redaktorluğu ilə. Bakı: Qanun, 2007, 491 s.

rus dilində:

12. Гришковац А.А. Проблемы соотношения норм административного и трудового права при регулировании отношений в сфере государственной службы // Государство и право. 2002, №12, с.11-24
13. Казанцев Н.М. Публично-правовое регулирование государственной службы: институционно-функциональный анализ. Монография. М., РАГС, 1999, 373 с.
14. Комахин Б.Н. Административно-правовые основы развития государственно-служебной деятельности в контексте политики модернизации: Дис. ... док. юрид. наук. М., 2015, 484 с.

15. Лупарев Е.Б. Комплексные административные правоотношения в системе публичных правоотношений (вопросы общей и общепрофессиональной теории). Монография. Краснодар, 2009, 109 с.
16. Ноздрачев А.Ф. От концепции формирования государственной службы к новым идеям правового регулирования государственно-служебных отношений в Российской Федерации // Модернизация экономики России: итоги и перспективы, М.: 2003, с.184-186
17. Поляков С. Регулирование служебных и трудовых правоотношений // Российская юстиция, 1998, №12, с.23-25
18. Советское трудовое право / Под ред. Н.Г.Александрова. М.: Юрид. лит., 1972, 576 с.
19. Стариллов Ю.Н. Государственная служба в Российской Федерации: Теоретико-правовое исследование. Воронеж: ВГУ, 1996, 456 с.
20. Стариллов Ю.Н. К вопросу о публично-правовом характере института государственной службы // Правоведение, 1997, №1, с.17-33
21. Стариллов Ю.Н. Курс общего административного права. В 3 т. Т. 1: История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. М.: НОРМА, 2002, 728 с.
22. Студеникин С.С. Социалистическая система государственного управления и вопрос о предмете советского административного права // Вопросы советского административного права, М., Л.: АН СССР, 1949, с.5-60
23. Трудовое право России: учебник / отв. ред. Ю.П.Орловский. М.: Юрайт, 2014, 854 с.
24. Трудовое право: Учебник / Под ред. О.В.Смирнова. М.: ООО "ТК Велби", 2003, 528 с.
25. Трудовое право России: Учебник / Отв. ред. Р.З.Лившиц, Ю.П.Орловский. М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998, 480 с.
26. Чиканова Л.А. Применение трудового законодательства к служебным отношениям на государственной гражданской службе: теория и практика: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М., 2005, 45 с.

**ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ
СЛУЖАЩИХ В СИСТЕМЕ ПУБЛИЧНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ:
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД**

О.Дж.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема характерных черт трудовых отношений государственных служащих, научный анализ которой является важным. Нормы, регулирующие социальные отношения, появляющиеся в сфере государственных отношений, носят комплексный характер. Одними из главных субъектов права государственной службы являются государственные служащие.

Проблема связанная с социально-правовыми особенностями трудовых отношений государственных служащих отличается своей актуальностью с научно-теоретической и практической сторон. Государственная служба, в основном, входит в социально-правовую систему отношений. Так как государственные служащие являются работниками с особым статусом, исследование социально-правовых аспектов их трудовых отношений характеризуется актуальностью. В статье анализируется теоретически-концептуальные и правовые основы места трудовых отношений государственных служащих в системе социально-правовых отношений.

Ключевые слова: государственная служба, государственный служащий, трудовые правовые отношения, публично-правовые отношения

**LABOUR AFFAIRS OF PUBLIC SERVANTS IN THE SYSTEM
OF SOCIAL AND LEGAL AFFAIRS:
THEORETICAL, CONCEPTUAL AND NORMATIVE ASPECTS**

O.J.MAMMADOV

SUMMARY

One of the most important issues related to the specific characteristics of the labour affairs of public servants was analysed in the article. Standards regulating relations in the public service affairs have a complex nature. The main subjects of the public service law are public servants. The issue of the social and legal characteristics of the labour affairs of public servants are of current interest in scientific, theoretical and practical aspects. Public service is mainly added to the social and legal affairs system. As public servants are a special category of employees, research of the social and legal characteristics of their labour affairs are of current interest. Theoretical, conceptual and legal basis of the place of labour affairs of public servants in the system of social and legal relations was analysed in the article.

Key words: public service, public servant, labour affairs, social and legal affairs

UOT 342.553:352**VƏTƏNDAŞLARIN YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ
AKTLARI YARATMAQ TƏŞƏBBÜSÜ****Q.R.XƏLİLOV**
Bakı Dövlət Universiteti
gadirkhalilov@yahoo.com

Məqalədə yerli səviyyədə vətəndaşlarının yerli özünüidarəetmə aktları yaratmaq təşəbbüsü praktikasının effektivliyi təhlil edilir. Bələdiyyələrin demokratik fəaliyyəti üçün bu institutun formalaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilir. Bununla bağlı bir sıra regional və bələdiyyə aktları tədqiq edilmişdir. Qanunvericilikdə yerli səviyyədə vətəndaşlarının yerli özünüidarəetmə aktları yaratmaq təşəbbüsü ilə bağlı nöqsan və problemlər, eləcə də, boşluqların aradan qaldırılması və yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsində vətəndaş iştirakçılığının hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar effektivliyin artırılması məsələləri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: yerli özünüidarəetmə, dövlət və bələdiyyə orqanları sistemi, vətəndaşların qanunvericilik təşəbbüsü, dövlət və bələdiyyə idarəçiliyinin səmərəliliyi, vətəndaş iştirakçılığı, birbaşa bələdiyyə hakimiyyəti, siyasi qərar, bələdiyyə hüququ

Yerli özünüidarəetmə orqanları bir tərəfdən, dövlət hakimiyyət qurumları ilə, digər tərəfdən isə müvafiq ərazinin əhalisi ilə sosial, iqtisadi, mədəni və s. hüquq münasibətlərinin iştirakçılarıdır.

Dövlət kimi yerli özünüidarəetmə qurumları da əmlak, vergi, ekoloji təhlükəsizlik sferasında hüquqi tənzimlənmənin subyektinə çevrilirlər. Beləliklə, yerli özünüidarəetmə ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri üçün ilkin xarakterik xüsusiyyət onların hakimiyyət münasibətləri sferasında birinci mərhələni formalaşdırmasıdır. Bu hüquq münasibətləri yerli əhali ilə onun özünüidarəetmə qurumları arasında yaranan ictimai (publik) münasibətin ilkin formasıdır.

Yerli özünüidarəetmənin prinsipləri qanunvericilik qaydasında müəyyən edilsə də bu prinsiplərin konkret bir sistemini izləmək mümkün deyil. Prinsiplərin sisteminin qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməsi mümkün olmasa da onların hüquqi xarakterini müəyyən etmək problem yaratmaqdadır. Bu prinsiplər yerli özünüidarəetmənin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi təminatlarının özünəməxsus sistemini, onun struktur quruculuğunun nəzəri əsaslarını müəyyən edir [1].

Yerli özünüidarəetmənin mühüm təminatları heç şübhəsiz ki, qanunvericilik əsasında təmin edilir. Bu mənada yerli özünüidarəetmənin əsaslarının yalnız qanunvericilik əsasında tənzimlənməsi və ya qanunçuluq prinsipi tələb

edir ki, yerli özünüidarəetmənin təşkili və fəaliyyəti qanun əsasında və qanun çərçivəsində həyata keçirilsin.

Yerli özünüidarəetmə sistemində təşəkkül tapan və özünüidarəetmə münasibətlərinin xarakterizə edən elementlərlə bərabər yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsinin konstitusion başlanğıclarından formal-hüquqi və maddi əsaslar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Formal-hüquqi mənada yerli özünüidarəetmənin konstitusion təbiəti burada bələdiyyə münasibətləri sahəsində yalnız Konstitusiyasının ali hüquqi qüvvəyə malik olması, birbaşa hüquqi qüvvəsi deyil, həm də konstitusion başlanğıcların özünüidarəetmə münasibətlərinə və bələdiyyə-hüquqi normativ bazaya “nüfuz etməsinin” mümkünlüyündən, yəni yerli özünüidarəetmə normalarının onların tətbiqi praktikasının Konstitusiyaya uyğunlaşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Yerli özünüidarəetmənin təminatlarını ifadə edərəkən Avropa Xartiyasında deyilir ki, bu təminat həm hüquqi, həm də maddi olmalıdır. Belə ki, qanunvericilik səviyyəsində hüquqi təminatları olmayan və ya belə təminatı olub, lakin səlahiyyətlərinə uyğun maddi cəhətdən təchizatı olmayan yerli idarəçilik qarşıya qoyulan məqsədi tam ödəyə bilməz [2].

Həm “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında”, həm də “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Qanunlar bələdiyyələrin beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda iştirakını ehtiva etməməsi də qeyd edilməlidir. Bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafı üçün sərmayələrə, xüsusən də xarici sərmayələrə ciddi zərurət duyması qanunvericilik qaydasında xarici sərmayədarların vergi güzəştləri, ikiqat vergiqoyma və s. kimi məsələlər də tənzimlənməlidir [3]. Bu mənada ifadə etdiyimiz son iki qanunvericilik aktlarında beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri, beynəlxalq müqavilələrin prioritet əhəmiyyət kəsb etməsinin nəzərdə tutulması məqsədemüvafiq olardı. Xüsusən də, Vergilər Məcəlləsinin 2.5; 2.6-cı maddələrinin formulundan istifadə edilə bilər.

Yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyi bu qurumun dövlət hakimiyyət sisteminə aid olmaması, əhalinin birbaşa seçimi və bələdiyyənin nümayəndəli orqanı vasitəsilə formalaşdırılması və yalnız qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyətin yönləndirilməsi anlamına malikdir [4]. Bu müstəqillik o deməkdir ki, bələdiyyənin strukturu, vəzifəli şəxslərin təyinatı və işdən azad edilməsi qanunvericiliyə uyğun olaraq yalnız müvafiq yerli özünüidarəetmənin özü tərəfindən müəyyən edilir.

Yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsinin məsələləri məsələn, bələdiyyə orqanlarının strukturu, səlahiyyətləri, formalaşdırılması qaydaları və s. bələdiyyə nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Bələdiyyə nizamnamələri isə Bələdiyyələrin statusu haqqında qanuna uyğun olaraq, bələdiyyələrin iclasları və ya vətəndaşların yığıncaqları tərəfindən qəbul edilir.

Yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyi prinsipi müvafiq yerli əhalinin özünütəyinetmə hüququnu təmin etməklə təşkilati, maliyyə, iqtisadi, sosial və d. formalarda Konstitusiyaya, tərəfdar çıxılan beynəlxalq müqavilələrə uyğun təminatlandırılmasıdır.

Yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyi Konstitusiya ilə təminatlandırma ilə dövlət hakimiyyəti tərəfindən onun fərqli hakimiyyət xüsusiyyəti tanınır. Bir növ dövlət yerli özünüidarəetmənin təşkili üzrə xüsusi öhdəlik daşıyır [5].

Yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyini təsbit edən bələdiyyə hüquq normaları əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil həyata keçirməsi yerli rəy sorğusu, bələdiyyə seçkiləri və yerli özünüidarənin digər seçkili orqanları vasitəsilə həyata keçirilir.

İfadə etdiyimiz bu məsələlər Bələdiyyələrin statusu haqqında Qanunun 1-ci maddəsində özünün reqlamentləşdirilməsinə malikdir. 1985-ci il Avropa Xartiyasının 4-cü maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir ki, yerli özünüidarə orqanları onların səlahiyyətlərindən çıxarılmamış və başqa bir hakimiyyət orqanının səlahiyyətinə aid edilməmiş hər hansı məsələyə dair öz təşəbbüslərini həyata keçirmək üçün qanunla müəyyən edilmiş hüdudlarda *tam sərbəstliyə* (kurs – müəll.) malikdirlər.

Yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyi prinsipini də digər ifadə edilən əsas normalar ki, yerli əhalinin maraqları, tarixi, sosial və d. ənənələrini nəzərə almaq, onları inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Xüsusən də, Avropa ölkələrində bələdiyyələrin müstəqilliyində onların tarixi məskunlaşmasına, ərazinin oturuşmasına (məskunlaşmasına) mühüm əhəmiyyət verilir [6].

Bələdiyyələrin müstəqilliyi eyni zamanda onların təsərrüfat fəaliyyətinə də təsir etməkdədir. Yerli özünüidarəetmə orqanları bələdiyyənin inkişafı üçün müxtəlif plan və proqramlar hazırlayarkən bələdiyyənin istehsal və sosial infrastrukturunu arasında məsafənin yaranmasına, onların birlikdə harmonik inkişafına çalışmalıdırlar [7].

Müvafiq prinsipin təmin edilməsi çox təəssüflər olsun ki, müasir dövrdə ölkəmizdə tam reallaşdırıla bilinməmişdir. Əksər halda yerli icra hakimiyyət strukturları maddi bazası zəif olan yerli özünüidarəetmənin vəziyyətini daha da ağırlaşdıran qeyri-qanuni müdaxilələrə yer verirlər. Baxmayaraq ki, qanunların icrası onların əsas funksiyasıdır [8]. Dövlət büdcəsindən ayrılan regional inkişaf üçün maddi yardımların aqibəti qeyri-müəyyən olaraq qalmaqdadır. Belə bir tendensiya qeyd edilmişdir ki, uzun müddətli təyinatda olan rayon icra hakimiyyət başçısının olduğu ərazilərdə bələdiyyələrin sosial-iqtisadi infrastrukturunda geriləmələr baş verməkdədir.

Bələdiyyələrlə bağlı bütün aktlar, o cümlədən tərəfdar çıxılan beynəlxalq müqavilələr, qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları və sərəncamları qanunvericiliyə uyğun olaraq rəsmi nəşrlərdə dərc olunur. Normativ-hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il Qanununa görə rəsmi qaydada dərc olunmuş normativ hüquqi aktlar qüvvəyə mindikdən sonra onların hər hansı orqan tərəfindən yerlərə göndərilmiş faktından asılı olmayaraq, bütün dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən tətbiq və icra olunmalıdır. Azərbaycan Respublikası qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, onların özündə başqa müddət nəzərdə tutulmamışdırsa,

dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Xalq və ya əhali təşəbbüsünə ictimai-hüquqi təşkilatın gündəliyinə müəyyən məsələnin daxil olduğuna əmin olmaq üçün təşəbbüs göstərən və səs vermək hüququ verilmiş vətəndaş daxildir. Təşəbbüs çox vaxt hüquqi cəhətdən məcburi olması və gündəliyə daxil edilməsi üçün yaşayış yeri və yaş kimi müəyyən şərtlərə cavab verməlidir. Bəzi hallarda səs vermək hüququ verilmiş minimum sayda vətəndaşların dəstəyi tələb olunur və mübahisəli məsələ cəlb olunmuş vətəndaşların bilavasitə maraqlarına aid olmalıdır. Xüsusi məsələlər istisna olmaqla xalq təşəbbüsü ictimai idarəetmənin əvvəlcədən müəyyən edilmiş siyasət sahələrinin hamısına və ya bir hissəsi ilə əlaqədar mümkündür.

Bundan əlavə, təklif hər zaman qanunvericiliyə uyğun olaraq əlavə tələblərə cavab verməli və aydın, yazılı təklif olmalıdır, həmçinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş prosedurlardan keçməlidir.

Yerli aktlar yaratmaq təşəbbüsü ictimai-hüquqi təşkilatın gündəliyinə daxil edildikdən sonra standart qərar qəbul etmə mərhələsinə riayət edilir. Xalq təşəbbüsü vətəndaşların xüsusi təklifi təsdiq və ya rədd etmələri tələb olunan xalq referendumundan fərqlənir. Bir çox ölkələrdə bələdiyyə orqanlarının xalq təşəbbüsünün həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərən qaydaları və ya ayrıca qanunvericilik aktları fəaliyyət göstərir.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq bələdiyyə ərazisində yaşayan əhəlinin, o cümlədən vətəndaşların müvafiq ərazinin problemləri ilə bağlı hüquqi aktlar yaratmaq hüququ vardır. Vətəndaşların bələdiyyə və hüquqi aktları yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsinin birbaşa formalarından biri kimi çıxış edir. Əgər vətəndaş yığıncaqları konkret məsələnin həlli ilə əlaqədar konkret göstəriş müəyyən edərsə, yenə də yığıncaqlar vasitəsilə qəbul edilən bələdiyyə aktları bütövlükdə yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətinin, funksiyalarının davamlılığını təmin edir. Bu hüquq vasitəsilə yerli vətəndaşlar bələdiyyənin fəaliyyətindən kənar qalan yerli məsələlər barədə bələdiyyə orqanlarını məlumatlandıraraq onların işini stimullaşdırmış olur.

Azərbaycan Respublikasının yerli özünüidarəetmə üzrə müasir qanunvericiliyi dinamik inkişaf xüsusiyyətinə malik olsa da bu sahədə sistemləşdirməyə ciddi ehtiyac var. Əhəlinin yerlərdə bələdiyyə səviyyəsində hüquq-yaratma yerli özünüidarəetmənin mühüm forması olsa da həm konstitusiya, həm də ayrı-ayrı qanunvericilik səviyyəsində problemlər mövcuddur. Problemləri sadalamalı olsaq ilk növbədə onu qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 150-ci (Bələdiyyə aktları) maddəsi bələdiyyə orqanlarının aktlarına həsr edilsə də, Konstitusiyanın digər, 148-ci (Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan aktlar, daha oxunaqlı olması üçün maddənin “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemini formalaşdıran aktlar” və ya “Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi” kimi verilə bilər) maddəsində bələdiyyə aktları ifadə edilməmişdir. Həmin maddənin V hissəsində deyilir ki, öz səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanları qanunvericilik sistemində daxil olan aktlara zidd gəlmə-

yən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər. Maddənin VI hissəsi kimi “yerli özünüidarəetmə qanunvericilik sisteminə aid olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilər”.

Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il tarixli Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya Qanunun 4-cü maddəsinə görə yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarları normativ xarakterli aktlar kateqoriyasına aiddir. Normativ aktların köməyi ilə bələdiyyə münasibətləri nizamlanır, yerli səviyyədə bələdiyyə hüquq normaları müəyyənləşdirilir. Bələdiyyə orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin hüquqi aktlarının böyük əksəriyyətini qəbulu yerli özünüidarəetmə sistemində təşkilati, icraedici və idarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq zəruri olan qeyri-normativ aktlar təşkil edir. Onlar bələdiyyə hüquq münasibətlərinin konkret subyektlərinə münasibətdə hüquq normalarının tətbiqini təmin edən fərdi aktlardır [9].

Beləliklə, Konstitusiyada bələdiyyə aktlarının yeri göstərilə də onların konstitusiyaya qaydasında qanunvericilik sisteminə aid edilməməsi başa düşülən deyil. Digər bir məsələ Konstitusiyada bələdiyyə aktlarından bəhs edilməsini doğru hesab etmirik. Burada söhbət yerli özünüidarəetmə aktlarından gətməlidir. Yalnız bələdiyyə aktlarının ifadə edilməsi yerli özünüidarəetmənin digər bilavasitə formalarının nəzərə alınmaması qənaətini yaradır. Baxmayaraq ki, ayrı-ayrı qanunvericilik aktları yerli özünüidarəetmənin digər bilavasitə formalarını tənzimləməkdədir. Eyni problem Bələdiyyələrin statusu haqqında Qanunun 29-cü maddəsi üçün də xarakterikdir. “Əhalinin bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü” adlanan maddəsində deyilir ki, bələdiyyənin nizamnaməsinə uyğun olaraq, əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələlərə dair bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü göstərmək hüququ vardır. Yerli əhəmiyyətli məsələlər barəsində əhalinin bələdiyyələrə verdiyi bələdiyyə aktlarının layihələri hökmən əhalinin nümayəndələrinin iştirakı ilə açıq iclaslarda müzakirə olunmalı, nəticələri rəsmən elan edilməlidir. Lakin nə müvafiq Qanunda, nə də Bələdiyyələrin nümunəvi Nizamnaməsində “əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələlərə dair bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü göstərmək hüququ” hansı prosedurla tənzimlənməsi ifadə edilməmişdir.

Bir qayda olaraq bu məsələ yerli özünüidarəetmənin daxili aktı ilə tənzimlənilir. Lakin qanunvericilik səviyyəsində tənzimlənmə də istisna edilməməlidir [10]. Lakin daha optimal variant kimi Nizamnamə əsası seçilə bilər. Nizamnamə adından da görüldüyü kimi prosedur əsası ehtiva edir. Ümumən bələdiyyə nizamnaməsi əsas bələdiyyə aktı hesab edilsə də, hazırkı, nümunəvi Nizamnamə ciddi formada yenidən işlənməli, yerli özünüidarəetmənin bilavasitə təşkilati hüquqi formaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar prosedurlar qəbul edilməlidir.

Bələdiyyə aktlarının, o cümlədən yerli əhalinin yerli aktlar yaratmaq təşəbbüsünün prosedurları, hüquqyaratmanın mexanizmləri, aktların təbiəti və quruluşuna aid tələblər, dərc edilmə, tətbiq və d. məsələlər nizamnamə qaydasında tənzimlənməlidir.

Nizamnamədə eyni zamanda hazırlanan aktların hüquqi ekspertizası, onların həm ümumi qanunvericilik sisteminə, həm də bələdiyyənin əsas aktlarına uyğunluğu üzrə məsələlər öz həllini tapmalıdır. Yerli özünüidarəetmə aktının layihəsinin rəsmi qeydiyyatı və təşəbbüsün yerli özünüidarəetmə üçün faydası üzrə açıq müzakirələrin keçirilməsi imkanı nəzərdə tutulmalıdır. Bu aktların təkmilləşdirilməsi, yenidən işlənməsi və d. bu kimi məsələlər nizamnamədə təsbit edilməlidir.

Bələdiyyələrin statusu haqqında Qanunun 29-cu maddəsi ilə bağlı belə bir mövqe də ifadə edilir ki, yerli özünüidarəetmənin subyektinin xalq deyil, konkret bələdiyyə ərazisindəki əhali olduğu qənaətdən çıxış etsək, qanunda bilavasitə demokratiya institutunun əhalinin “bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü hüququ” kimi ifadə edilməsinin bu hüququn subyektinin spesifikasiyasını dəqiq əks etdirdiyini söyləyə bilərik [11].

“Bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü hüququ” kimi xalq deyil, əhalinin ifadə edilməsi fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Məsələ ondadır ki, həm xalq, həm də əhali hüquqi, sosioloji anlamda bir qayda olaraq sinonim terminlər kimi qəbul edilməkdədir. Digər tərəfdən, xalq siyasi anlamda qəbul edilsə belə, müəyyən bir əhalinin də müəyyən bir ərazidə siyasiləşməsi istisna deyil. Ümumiyyətlə, “dövlət”, “hakimiyyət” institutlarına yanaşmanı nəzərə almadan verilən rəyi tam hesab etmək olmaz.

Təşəbbüskarlığın üstünlüklərinə vətəndaşlar tərəfindən bələdiyyələrlə bağlı ideyaların inkişafına yardımın göstərilməsi və idarəetmə xaricində siyasətin yenilənməsi daxildir. Çatışmazlıqlara təşəbbüsün inzibati gündəliyə həqiqətən daxil olunmasına dair qeyri-müəyyənlik və təşəbbüs başa çatdırıldıqdan sonra vətəndaşların özfəaliyyətinin məhdudlaşdırılmış təsiri daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Пылин В.В. Основы и принципы местного самоуправления / Журнал российского права. 1999, №7/8 с.30-35
2. Боброва Н.А. Гарантии реализации государственно-правовых норм. Воронеж: Право, 1993, с.134-138
3. Yerel və Bölgesel Demokratisinin Elli Yılı. Ankara: EPA-MAT Basım Yayım Tic. Ltd. Şti. 2007, (85s.) s.62-69
4. Hüseyinzadə S. Yerli özünüidarə tarixi və dünya təcrübəsi. Azərbaycanda yerli icmanın bu günü / Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin hüquqi əsasları. Bakı:2005, c.28-51
5. Шеремет К.Ф. Становление правовой базы местного самоуправления в Российской Федерации. Местного самоуправления: современный российский опыт законодательного регулирования. Учеб. пособие. Под ред. К.Ф.Шеремета, И.И.Овчиникова. М., 1998, с.51-59
6. Савицкий Р.И. Конституционное регулирование деятельности местных органов Бельгии. М., 2003, с.27; Люхтерхандт Г. Местное самоуправление в новых землях Германии. Берлин: 2002, с.19-25
7. Пылин В.В. Основы и принципы местного самоуправления / Журнал российского права. 1999, №7/8 с.31-39
8. Azərbaycan Respublikasında demokratik seçki təcrübəsi: parlament ölçüsü. Bakı, 2011, c.67-72

9. İsmayılov X.C. Azərbaycanca yerli özünüidarəetmənin normativ hüquqi əsasları (genezisi və təkamülü). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s.409-413
10. Кутафин О.Е., Фадеев В.И. Муниципальное право Российской Федерации: учеб. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2010, с.214-221
11. İsmayılov X.C. Azərbaycanca yerli özünüidarəetmənin normativ hüquqi əsasları (genezisi və təkamülü). Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 415-417

ПРАВотворческая инициатива граждан

Г.Р.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В статье автором производится анализ эффективности практики правового регулирования правотворческой инициативы граждан на местном уровне в муниципальных образованиях. Определяются направления реформирования данного института. Исследованы особенности региональных и муниципальных актов по данному вопросу. Отмечены недостатки и проблемы законодательного закрепления права граждан на участие в правотворчестве, делается вывод о необходимости устранения существующих пробелов и повышения эффективности правового регулирования.

Ключевые слова: местное самоуправление, система государственной и муниципальной власти, правотворческая инициатива граждан, эффективность государственного и муниципального управления, участие граждан, непосредственная муниципальная демократия, политическое решение, муниципальное право

LAW-MAKING INITIATIVE OF THE CITIZENS

G.R.KHALILOV

SUMMARY

In this article, the author analyzes the effectiveness of the implementation practices of the organizational-legal regulation in the implementation of the law-making initiatives of citizens at the local level in the municipalities, the direction of reforming this institution is defined. The features of the regional and municipal regulations on the matter are noted. Deficiencies and problems of legislative consolidation of the rights of citizens to participate in law-making are marked, is noted that there is a need to address existing gaps, improve the efficiency of the legal regulation of this form of the immediate implementation of the right of citizens to exercise local self-government.

Key words: local government, the system of state and municipal authorities, law-making initiative of citizens, the efficiency of state and municipal administration, citizen participation, direct municipal democracy, a political decision, municipal law

UOT 342.518**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR KABİNETİNİN
KONSTITUSİYA HÜQUQİ STATUSU:
NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏR****E.H.NƏSİROV*****Bakı Dövlət Universiteti******elshad_nasirov@yahoo.com***

Məqalə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin konstitusiyaya hüquqi statusunun nəzəri və praktiki məsələlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçilik mexanizmində aparılan islahatların mahiyyətindən bəhs olunur, “hökumət” və “nazirlər kabineti” anlayışlarının müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyi əsasında müqayisəli təhlili aparılır, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin tərkibi, təşkili qaydası, səlahiyyətləri və məsuliyyəti kimi məsələlər tədqiq olunur. Məqalə müəllifi, habelə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin dövlət hakimiyyəti mexanizmində yeri, onun qanunvericilik hakimiyyəti orqanı olan Milli Məclis ilə və icra hakimiyyətinin yuxarı orqanı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti ilə qarşılıqlı əlaqəsi kimi məsələləri araşdırır, nəticədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq təkliflər irəli sürür.

Açar sözlər: hakimiyyət bölgüsü prinsipi, icra hakimiyyəti, hökumət, Nazirlər Kabineti, yuxarı icra hakimiyyəti orqanı

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında dövlət və cəmiyyətin təşkilinin ümumbəşəri dəyərlərə söykənən demokratik prinsipləri təsbit edilir. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə görə dövlət hakimiyyətinin təşkili hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinə əsaslanır və bu prinsip əsasında dövlət hakimiyyət orqanları təşkil olunur. Konstitusiyanın 7-ci və 99-cu maddələrinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə mənsubdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 114-cü maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra hakimiyyəti ilə bağlı səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi təşkil etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır.

Konstitusiyada ali və yuxarı dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqi statusu ilə bağlı məsələlər dəqiq müəyyən olunsa da, hazırda Azərbaycan Respublikasında dövlət orqanlarının formalaşdırılması, onların səlahiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi prosesi gedir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəetməsində aparılan islahatların bir qismi də dövlət orqanları, onların fəaliyyətinin, hüquqi statusunun təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Dövlət başçısının bilavasitə rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar respubli-

kamızda mövcud olan idarəetmə mexanizmini tədricən inkişaf etdirir və daha yeni, müasir dövrün tələblərinə cavab verən idarəçilik mexanizmi formalaşdırılır. Aparılan islahatlar 26 sentyabr 2016-cı il tarixində ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktının qəbul olunması ilə davam etdirildi. Referendum Aktı ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 23 maddəsində 34 dəyişiklik və əlavələr, həmçinin Konstitusiyaya, onun strukturunu dəyişən 6 yeni maddə əlavə edildi. Qəbul olunan Konstitusiya düzəlişlərinin iki əsas istiqaməti: 1) insan hüquq və azadlıqlarının məzmun etibarilə zənginləşdirilməsi, beynəlxalq universal və regional xarakterli hüquqi aktlara uyğunlaşdırılması, təminatlarının və müdafiə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; 2) hakimiyyət bölgüsü prinsipinin, “çəkindirmə və tarazlaşdırma” mexanizminin, habelə siyasi idarəçilik və yerli özünüidarə sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əhatə etdiyini qeyd edə bilərik. İkinci istiqamətə, yəni siyasi idarəçilik mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı islahatlara Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutunun təkmilləşdirilməsi, Prezidentin parlamenti buraxmaq hüququnun tanınması və vitse-prezidentlik institutunun yaradılması kimi mühüm məsələlər daxildir.

Dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mütəmadi olaraq həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində dövlət idarəetmə orqanlarının hüquqi statusunun dəqiqləşdirilməsi, idarəçilik mexanizmində onların iştirak imkanlarının genişləndirilməsi, xüsusilə də Prezidentin yuxarı icra hakimiyyəti orqanı və koordinasiya funksiyasını həyata keçirən ümumi səlahiyyətli dövlət orqanı kimi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin həm icra hakimiyyəti sistemində və həm də digər dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə hüquqi vəziyyətinin araşdırılması həm elmi-nəzəri və həm də praktiki cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nazirlər Kabineti demək olar ki, bütün sivil dünya ölkələrində mövcud olan və idarəetmədə mərkəzi yeri tutan dövlət orqanıdır. O, dövlət siyasətinin formalaşdırılmasından tutmuş bir çox gündəlik idarəçilik hərəkətlərinə qədər çoxlu fəaliyyət növlərini həyata keçirir və digər dövlət orqanlarından həm öz hüquqi statusuna, həm idarəetmədəki roluna və həyata keçirdiyi funksiyaya, həm də həyata keçirdiyi işin həcminə görə fərqlənir. Onun dövlət hakimiyyəti sistemində həyata keçirdiyi funksiyanın əhəmiyyəti ən azından onda ifadə olunur ki, Nazirlər Kabineti ilə bağlı əsas məsələlər ölkələrin əsas qanunvericilik aktlarında – konstitusiyalarda, konstitusiya qanunlarında və s. bu kimi aktlarda təsbit olunur.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Nazirlər Kabinetinin hüquqi statusunun konstitusion əsasları dəqiq müəyyən olunsa da onun hüquqi statusu, tərkibi, təşkili qaydası, səlahiyyətləri, məsuliyyəti və s. bu kimi məsələlər yetərincə tədqiq olunmamış, nəzərə çarapacaq dərəcədə fundamental elmi əsərlər yazılmamış, tədqiqat işləri aparılmamışdır. Odur ki, məqalədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin konstitusion hüquqi statusu, dövlət hakimiyyəti sistemində və icra hakimiyyəti mexanizmində yeri, Azərbaycan Respublikası Prezidenti və digər dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə hüquq və vəzifələri, tərkibi, təşkili qaydası və səlahiyyətləri ilə bağlı müəyyən olunan konstitusion

konstruksiyalar, qəbul etdiyi hüquqi aktlar və onların qanunverilik sistemində yeri kimi məsələlər araşdırılır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi əsasında təşkil edilir. Hakimiyyət bölgüsü mexanizmi çərçivəsində qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasında Milli Məclisi həyata keçirir, icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə məhkəmələr həyata keçirir. Bununla belə hakimiyyət bölgüsü mexanizmində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə də müəyyən yer verilir, parlamentlə qarşılıqlı əlaqədə kabinetin icra hakimiyyətini təmsil edən orqan kimi parlament qarşısında hesabatlılığı nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti də “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” mexanizmində qismən iştirak edir və bu parlamentarizm elementi qismində çıxış edir.

Nazirlər Kabinetinin hüquqi statusunun müəyyən olunması üçün ilk növbədə dövlət hakimiyyəti mexanizmini təşkil edən qurumlar və bu kontekstdə müxtəlif hökumət anlayışlarının müəyyən edilməsi, o cümlədən “hökumət” və “kabinet” anlayışlarının mahiyyətinin araşdırılması vacibdir. Nazirlər Kabineti termininin çox işlədilməsinə baxmayaraq, onun “hökumət”, “dövlət orqanı”, “yuxarı icra hakimiyyəti orqanı” kimi anlayışlarına, ilk növbədə isə ümumiyyətlə “hökumət” və “nazirlər kabineti” anlayışlarına bir aydınlıq gətirilməlidir. Bu terminlərdən istifadə olunması ilə bağlı nə elmi nəzəri ədəbiyyatlarda, nə də ayrı-ayrı ölkələrin konstitusiya praktikasında vahid yanaşma mövcud deyildir.

Hökumət ümumi səlahiyyətlərə malik olan və dövlət idarəetməsinə rəhbərliyi həyata keçirən icra hakimiyyətinin kollegial orqanıdır [14, 509]. Hökumətin dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində yerini müəyyən etmək üçün onun parlamentlə, dövlət başçısı ilə və bir sıra hallarda konstitusiya nəzarəti funksiyasını həyata keçirən orqanla, habelə siyasi partiyalarla qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılması vacib məsələdir. Onun hüquqi statusu həm də dövlət idarəetmə forması ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, parlamentli, prezidentli və ya qarışıq respublika idarəetmə formalarında hökumətin hüquqi statusu kifayət qədər fərqlidir və bu hal da müvafiq idarəetmə formasının təşkilinə bilavasitə təsir göstərən amildir. Hökumətin parlamentlə münasibəti bilavasitə idarəetmə formasından asılıdır. Belə ki, parlamentli idarəetmə formalarında hökumət parlament tərəfindən formalaşdırılır, onun qarşısında məsuliyyət daşıyır və hesabat verir. Parlamentin hökumətə etimadsızlıq votumu göstərməsi onun istefaya getməsi ilə nəticələnir. Parlamentli monarxiyalarda (Böyük Britaniya, İsveç, Yaponiya və s.) və parlamentli respublikalarda (Almaniya, İtaliya, Hindistan və s.) dövlət başçısının səlahiyyətləri mahiyyət etibarilə nominal xarakter daşıyır: o bu səlahiyyətləri yalnız hökumətin (praktiki olaraq baş nazirin) məsləhəti ilə həyata keçirir [13, 811]. Burada dövlət başçısının hökumətin tələbi və təklifi əsasında parlamenti buraxmaq səlahiyyəti var. Prezidentli respublika idarəetmə formasında isə prezident tərəfindən rəhbərlik edilən hökumət parlamentdən kənar qaydada formalaşdırılır və bir qayda olaraq parlament qarşısında məsuliyyət daşıyıb hesabat vermir. Klassik prezidentli respublikalarda (məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında) hökumət məhz

prezident qarşısında məsuliyyət daşıyıb hesabat verir.

Hüquq ədəbiyyatlarında “hökumət” anlayışı bəzən “nazirlər kabineti” anlayışının sinonimi kimi işlədilir. Bəzən də bu anlayışlar fərqli, lakin yaxın hüquqi anlayışları ifadə edir. Bir sıra ölkələrdə nazirlər kabineti termini rəsmi anlayış kimi qəbul edilir, başqa dövlətlərdə həm nazirlər kabineti, həm də hökumət anlayışları fərqli mənalarda rəsmən qanunvericilikdə işlədilir, bəzi ölkələrdə isə bu qurum nazirlər kabineti deyil, xüsusi adı olan orqan (məsələn, Fransada, Belçikada, bir sıra fransızdilli Afrika ölkələrində Nazirlər Şurası) kimi qeyd olunur [14, 509]. Bütün bu hallar terminoloji dolaşılığa yol açır. Məsələn, Böyük Britaniyada kabinet (nazirlər kabineti) və hökumət anlayışları fərqləndirilir. Bu ölkədə hökumət deyildikdə baş nazirdən, nazirlərdən, portfelsiz nazirlərdən, dövlət nazirlərindən və s. ibarət olan icra hakimiyyətinin ali orqanı başa düşülür. Bu orqana 80-dən artıq nazir və digər vəzifəli şəxslər daxildir. Kabinet deyildikdə isə ən çoxu 20-ə yaxın adamı birləşdirən və əsasən baş nazirdən, nazirin etibar etdiyi və ən əhəmiyyətli nazirliklərin nazirlərindən ibarət olan kollegiya başa düşülür. Rəsmən qanunvericilikdə kabinet termini işlədilməsə də, məhz bu kollegiya icra hakimiyyətini həyata keçirir [14, 510-511]. Fransada isə nazirlər kabineti termini və hökumət termini rəsmən işlədilir. Hökumət deyildikdə bu ölkədə baş nazirin, yəni hökumət rəhbərinin sədrliyi altında toplanan ali icra orqanı (kabinet şurası), Nazirlər Şurası (soveti) deyildikdə isə prezidentin sədrliyi altında toplanan ali icra orqanı başa düşülür [7, 177]. Göründüyü kimi, bu ölkədə bir termin olaraq «nazirlər kabineti» anlayışından istifadə edilmir. Burada hökumətin (Kabinet Şurasının) tərkibinə 50-dən artıq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı daxil olsa da, onlardan cəmi 14-ü (ən mühüm nazirliklərin rəhbərləri) Nazirlər Şurasının tərkibinə daxildir və iclaslarında iştirak edir. Bəzi ölkələrdə nazirlər kabineti anlayışı icra hakimiyyətinin ali kollegial orqanını rəsmən ifadə etmək üçün işlədilir (Azərbaycan Respublikası). Başqa qrup ölkələrdə Nazirlər Kabineti terminindən istifadə edilmir, bunun yerinə sözügedən orqanın özünün xüsusi adı olur. Məsələn, Norveçdə və Finlandiyada bu orqana Federal Şura, Almaniyada Federal Hökumət, Rusiya Federasiyasında isə, ümumiyyətlə, Rusiya Federasiyasının Hökuməti deyilir [16, 196]. Sonuncu halda, göründüyü kimi, hökumət sözü nazirlər kabineti anlayışı ilə eyniləşdirilir. Belə ki, Rusiya Federasiyasında federal mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına federal nazirliklər, komitələr, dövlət komitələri, xidmətlər, agentliklər, komissiyalar və s. daxil olduğu halda Rusiya Federasiyasının Hökumətinin tərkibi Hökumətin sədrindən, onun müavinlərindən və federal nazirlərdən ibarətdir. Deməli burada Hökumət kabinet statusunda fəaliyyət göstərir [13, 811].

Nazirlər Kabinetinin bir icra orqanı kimi hüquqi statusunun müəyyən olunması üçün qeyd etmək lazımdır ki, «hökumət» məfhumu ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli mənalarda işlədilsə də (məsələn, Fransa), və ya elə nazirlər kabineti termini ilə eyni olsa da (məsələn, Rusiya), elmi ədəbiyyatda daha çox ümumiləşdirici termin olub nazirlər kabineti, sadəcə hökumət adlandırılan ali icra orqanını, özünün xüsusi adı olan ali icra orqanlarını birləşdirən termin kimi istifadə olunur. Elmi ədəbiyyatda hökumət deyildikdə, dövlətlərin icra hakimiyyətinin ümumi səlahiyyətli ali kollegial orqanları başa düşülür. Hökumət termini daha geniş mənada başa düşülür. Dövlət orqanı isə

dövlət tərəfindən qanunvericiliyə əsasən yaradılan və fəaliyyət göstərən, dövlətin funksiyalarını həyata keçirən dövlət aparatının nisbi müstəqil struktur vahidi və ya dövlət adından qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan xüsusi təşkilatlanmış insan qrupu kimi başa düşülə bilər. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları dövlətin bütün digər icra hakimiyyəti orqanlarına və ya onların bir hissəsinə rəhbərlik edən, onlara nəzarət edən orqanlar kimi başa düşülməlidir. Mərkəzi hakimiyyət orqanları bəzən bilavasitə hökumətin rəhbərliyi altında işləyən, ona hesabat verən orqanlar kimi başa düşülür. Hər iki halda mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına ayrı-ayrı nazirliklər və hökumət özü daxil olur. Yuxarıda göstərilən anlayışlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət orqanı anlayışı daha geniş anlayışdır və o hökumət anlayışını da ümumiləşdirici termin kimi öz içinə alır. Nazirlər Kabineti termini hökumət anlayışına nisbətən daha dar olsa da, bir sıra ölkələrdə tam olaraq bu anlayışın sinonimi kimi işlədilir (Rusiya Federasiyasında olduğu kimi) və yaxud hökumətin özünün daxilində onun xüsusi təşkilatlanma şəklini (Fransa və Böyük Britaniyada olduğu kimi) nəzərdə tutur. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı anlayışı isə hökumət və ya nazirlər kabinetini özündə ehtiva etsə də, onları başqa aspektdən xarakterizə edir.

Məqalədə ümumiləşdirici anlayış kimi hökumət terminindən istifadə edilir ki, bu termin eyni zamanda Nazirlər Kabineti anlayışını da ehtiva edir. Azərbaycan Respublikasında Nazirlər Kabineti və hökumət anlayışları sinonimlik təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin tərkibinə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, onun müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri daxildirlər.

Hökumət, bir orqan kimi dövlət idarəçiliyində nə qədər geniş yayılmış olsa da ona elmi ədəbiyyatda anlayış verilməsinə, onun əlamətlərinin ətraflı analizinə bir qayda olaraq o qədər də geniş rast gəlinmir. Çox güman ki, müəlliflərin əksəriyyəti bu məsələni kifayət qədər aydın hesab edir və buna görə bir qayda olaraq ya qısaca anlayış verir, ya da ümumiyyətlə sadəcə təsvirlə kifayətlənirlər. Ədəbiyyatda əsasən Nazirlər Kabinetinə ali icra hakimiyyəti orqanı, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi əlamətlər göstərilməklə anlayış verilir. Bəzən Nazirlər Kabinetinə icra hakimiyyətinin ali kollegial orqanı kimi də anlayış verilməsinə rast gəlmək olar [12, 120]. Lakin bu anlayışlar bir qayda olaraq konkret ölkələrdəki nazirlər kabinetini, hökumətləri xarakterizə edir və bütün vacib əlamətləri əks etdirmir. Yuxarıda göstərilən anlayışlardan aydın görünür ki, hökumətin əsas əlamətləri kimi 1) onun kollegial olması, 2) dövlət orqanları sistemində yeri (ali orqan), 3) məxsus olduğu hakimiyyət budağı (icra hakimiyyəti) göstərilir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, hökumət mürəkkəb sistemdir və o ölkənin siyasətində iştirak edir, hakimiyyət orqanlarının əlaqələndirilməsini həyata keçirir və s.

Bir dövlət orqanı kimi hökumət özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olması ilə səciyyələnmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, hökumətin tam olaraq dövlət orqanları sistemində yerini müəyyənləşdirmək və onun hüquqi statusunun xüsusiyyətlərini təyin etmək üçün əvvəlcə bu orqanın özünün bir dövlət orqanı kimi xüsusiyyətləri açıqlanmalıdır. Hökumət özü bir dövlət orqanıdır. Bu o deməkdir ki, hökumət dövlət orqanlarının hamısının malik olduğu əsas xüsusiyyətlərə malikdir. Bir

dövlət orqanı kimi hökumətlər qanun əsasında yaradılır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin formalaşdırılması qaydası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən onun icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə yaradılan, öz fəaliyyətində birbaşa Prezidentə tabe və onun qarşısında cavabdeh olan, iş qaydası Prezident tərəfindən müəyyənləşən yuxarı icra orqanıdır.

Bir sıra dövlətlərdə hökumətin statusunu müəyyənləşdirən bir neçə normativ hüquqi akt olur. Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətləri də digər dövlət orqanları kimi qanunlarda, konstitusiyalarda müəyyənləşdirilir. Onların səlahiyyətlərinin artırılması və azaldılması da qanunvericilik yolu ilə həyata keçirilir. Bütün dövlət orqanları kimi hökumət yalnız ictimai mənafelər üçün yaradılır və fəaliyyət göstərir. Buradan dövlət orqanlarının, eləcə də hökumətin digər bir vacib əlaməti üzə çıxır: hökumətlər qanunların icrası üçün, onların realizəsi üçün fəaliyyət göstərir. Deməli, məhz qanunlarda ictimai maraqlar əks olunur və hüquq tərəfindən müdafiə edilir. Lakin hökumətin bu əlamətlərlə yanaşı, həm də bir sıra fərqləndirici əlamətləri də vardır ki, bunlar da onu digər orqanlardan bir növ kimi ayırmağa imkan verir. İstənilən hökumətin fərqləndirici bir sıra universal əlamətləri vardır və bu əlamətlərin hesabına da hökuməti digər orqanlardan fərqləndirmək olar. Bunun üçün ilk növbədə bu əlamətlərə nəzər salınması məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

İlk növbədə onu xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hökumət kollegial orqandır. Kollegiallıq bir çox dövlət orqanlarına xas əlamət olsa da, hökumət üçün bu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun səbəbi, hökumətin mürəkkəb və ümumdövlət miqyasında mürəkkəb məsələləri həll etməsi, eləcə də digər icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik etməsidir. Bu əlaməti qanunvericilik aktlarından dolayı yolla təyin etmək olar. Əksər konstitusiyalarda və ümumiyyətlə qanunvericilik aktlarında nazirlər kabinetinin (hökumətin) kimlərdən təşkil olunması haqqında göstərişlər vardır ki, bu da elə onların kollegial olmasını göstərir. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının konstitusiyasının 62-ci maddəsində göstərilir ki, federal hökumət federal kanslərdən və federal nazirlərdən ibarətdir [16, 79]. İtaliya Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə görə respublika hökuməti Nazirlər Şurasının sədrindən və nazirlərdən ibarətdir ki, bunlar da birlikdə Nazirlər Şurasını əmələ gətirir [15, 76]. Kollegiallıq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin və təşkilinin bir prinsipi olub, qərarların orqanı təşkil edən çoxsaylı şəxslər tərəfindən müzakirə yolu ilə, həmin şəxslərin də fikirləri, müzakirənin nəticələri nəzərə alınaraq qəbul olunmasına deyilir. Kollegiallıq elmi ədəbiyyatda iki cür – həm təşkilatlanma, həm fəaliyyət prinsipi (bizim halda isə həm də əlaməti) kimi başa düşülür. Təşkilatlanma prinsipi kimi kollegiallıq özünü onda göstərir ki, hökumətin hökumət kimi qəbul olunması üçün çoxsaylı dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin bir araya gəlməsi və birlikdə qanunun təyin etdiyi qaydada hökumətin struktur vahidləri şəklində biri-biri ilə əlaqəyə girməsi və hökumətin strukturun təşkil etmələri tələb olunur. Fəaliyyət prinsipi kimi kollegiallıq hökumətin qərarlarının məmurlar tərəfindən müzakirəsini və onların səsləri əsasında həll olunmasını nəzərdə tutur. Kollegiallıq dövlət orqanının işi ilə bağlı xüsusi qaydalar (məsələn, iclasların

keçirilməsi qaydası) müəyyənləşdirilməni tələb edir. Ümumiyyətlə isə, kollegiallıq birtərəfli qərarların qəbul olunmasının qarşısını alır [17, 210]. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin tərkibini müəyyən edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 115-ci maddəsinə əsasən, hökumətin kollegiallığını müəyyən etmək olar.

İkinci fərqləndirici əlamət kimi onun dövlət orqanları iyerarxiyasında tutduğu yeri qeyd etmək lazımdır. Hökumət ali orqanlardandır və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir. Bu müddəə xüsusən də parlamentar ölkələrdə özünü göstərir. Bununla yanaşı, həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, hökumətin prezidentli respublikalarda rolu nə qədər az olsa da, o hər halda bütün başqa icra hakimiyyəti orqanlarına nisbətə iyerarxiyada daha üstün pillədə durur. Bunu iki hal şərtləndirir. Bunlardan biri, hökumətin digər orqanların rəhbərini öz içinə almasıdır (kollegiallıq), ikincisi isə onun həll etdiyi məsələlərin əhəmiyyəti, dolayısı ilə onun səlahiyyətləridir. Hökumətin iyerarxiyada tutduğu yerin yüksək olması o deməkdir ki, o özündən iyerarxiya pilləsindən daha aşağıda duran dövlət orqanlarına göstəriş verə bilər və hökumətin verdiyi hüquqi aktlar da iyerarxiya pilləsində digər icra hakimiyyəti orqanlarının verdiyi hüquqi aktlara görə daha yüksək mövqedə durur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin iyerarxiyada yüksək yerini həm Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 114-cü maddəsinə, həm də 148-ci maddəyə görə müəyyən etmək olar. 114-cü maddədə deyilir ki, Nazirlər Kabineti icra hakimiyyətinin yuxarı orqanıdır. 148-ci maddədə isə Nazirlər Kabinetinin normativ hüquqi aktlarının qanunvericilik iyerarxiyasında tutduğu yer göstərilir. Bu orqanın aktları Prezidentin aktları istisna olmaqla bütün digər icra hakimiyyətinin normativ hüquqi aktlarına nisbətən qanunvericilik iyerarxiyasının daha yüksək pillələrində yer alır.

Öz növbəsində bir icra hakimiyyəti orqanı kimi hökumət ümumi səlahiyyətli orqandır. Hökumətlərin yerindən və nə zaman yaradılmasından asılı olmayaraq daha bir vacib əlaməti, onların ümumi səlahiyyətli orqan olmasındadır. Ümumi səlahiyyətli orqan olmaq müvafiq orqanın səlahiyyətlərinin xarakteri ilə bağlıdır. Ümumi səlahiyyətlər dövlət orqanın kompetensiyasına daxil olan səlahiyyətlərin bir sahə ilə deyil, bir neçə sahə ilə və ümumiyyətlə çoxlu sahələrlə bağlı olmasını göstərir. Bir sıra dövlət orqanları, icra hakimiyyəti orqanları mövcuddur ki, onlar ixtisaslaşmışlar, başqa sözlə idarəetmənin bu və ya digər sahəsi üzrə səlahiyyətlərə malikdirlər. Hökumət isə əksinə, heç bir sahə üzrə konkret ixtisaslaşmayan və ictimai həyatın bir çox sahələrində idarəetməni (bəzi ölkələrdə dövlət siyasətini də) həyata keçirmək üçün səlahiyyətləri olan orqandır. Hökumətin ümumi səlahiyyətli olması onun işinin bütün ölkə miqyasında görülməsindən və mərkəzi hakimiyyət orqanı olmasından, icra hakimiyyəti daxilində vacib rolundan irəli gəlir. Bunu şərtləndirən daha bir vacib faktor da hökumətin başqa ixtisaslaşmış orqanların fəaliyyətinə nəzarət etməsi və onları əlaqələndirməsidir. Hökumətə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları daxil olduğundan və onların da hamısı bir qayda olaraq ixtisaslaşdığından, onları əlaqələndirmək, lazım gəldikdə onların səlahiyyətlə bağlı məcburi göstərişlər vermək üçün hökumət həm də, onların idarəetmə sahəsinə aid səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Hökumətin ümumi səlahiyyətliliyi onun konkret səlahiyyətlərinin formulə edilməsi qaydasından və onların toxunduğu məsələlərdən bəlli olur. Məsələn, Almaniya Fe-

derivativ Respublikasının Konstitusiyasının 65-ci maddəsində göstərilir ki, Federal Hökumət siyasətin əsas sahələrini müəyyənləşdirir və ona görə məsuliyyət daşıyır. Fransa Konstitusiyasının 20-ci maddəsinə görə, hökumət siyasəti müəyyənləşdirmək və həyata keçirməkdən əlavə, həm də administrasiyaya və silahlı qüvvələrə rəhbərlik edir. Baş nazirin simasında o qanunların icrasını təmin edir [16, 128, 270]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 119-cu maddəsində göstərilir ki, o dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir, dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir və s. Göründüyü kimi, səlahiyyətlər ümumi formulə edilir və başqa-başqa sahələri əhatə edir.

Hökumətin dövlət hakimiyyəti orqanı kimi xarakteristikasının verilməsi zamanı qeyd etmək lazımdır ki, hökumət icra hakimiyyəti orqanıdır, icra hakimiyyəti budağına daxildir və dövlətin icra hakimiyyəti ilə bağlı funksiyalarını həyata keçirir. Bütün hökumətlər birbaşa və ya dolayısı ilə dövlət hakimiyyətinin icra hakimiyyəti qoluna daxildir. Lakin burdan heç də həmişə belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, hökumət həmişə yalnız icra orqanıdır. Məsələn burasındadır ki, hökumətlər icra hakimiyyətinə daxil olan dövlət orqanı olsalar da, qanunları icra etsələr və icra etmək üçün normalar müəyyən etsələr də, onlar heç də həmişə sadəcə icra ilə məşğul olurlar. Bu əlamət artıq hökumətin parlamentar, yoxsa prezidentli respublikalarda olmasından asılı olaraq dəyişir. Belə ki, parlamentar respublikalarda (qismən də yarıprezidentli respublikalarda) hökumət sadəcə icra etmir, buna qədər həm də dövlətin siyasətini müəyyən edir. O, parlamentlə sıx bağlıdır və bir sıra ölkələrdə hətta qanun qəbul edə bilər (məsələn, Fransada hökumət parlament səlahiyyət dairəsində olan xüsusi aktlar – ordonanslar və dekretlər verə bilər). Bu onu sadəcə icra hakimiyyəti orqanı saymağa imkan vermir. Onlar daha mürəkkəb mövqeyə malikdirlər. Dövlət siyasətini müəyyən edərkən hökumət dövlət marağını, siyasi konyukturanı, xarici əlaqələri, inkişaf perspektivlərini, ölkənin planlaşdırılan və gözlənilən gələcəyini, ideoloji məsələləri nəzərə alır. Məsələn, daha yuxarıda verilən misallarda da göründüyü kimi, Fransa və Almaniyada hökumət siyasəti müəyyən edir. hökumətin icra etmə funksiyası həyata keçirməsi daha çox prezidentli ölkələr üçün xarakterikdir. Bu ölkələrdə hökumət siyasətin əsaslarını müəyyən etmir. Bu prezidentin və parlamentin işidir. Bu ölkələrdə hökumət siyasətin həyata keçirilməsi üçün konkret idarəçiliklə məşğul olur, lazım gələrsə bunun üçün norma müəyyənləşdirir və s. Azərbaycan Respublikası prezidentli respublikadır və Konstitusiyanın 114-cü maddəsinə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti prezidentin yuxarı icra orqanıdır. Bununla belə, bu hökumətin əhəmiyyətini azaltmır. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində hökumət hətta prezidentli respublikalarda belə idarəetmənin təməl tədbirləri, irimiqyaslı vacib proqramları həyata keçirir, iqtisadiyyatı inkişaf etdirir və s.

Hökumət digər dövlət orqanlarının işini əlaqələndirir, onları koordinasiya edir. Hökumətin daha bir vacib işi, istənilən ölkədə onu xarakterizə edən əlamətlərdən biri onun digər icra hakimiyyəti orqanlarının işini əlaqələndirməsidir. Hökumət bütün digər icra hakimiyyəti orqanlarından daha üstün olub, onlara göstəriş vermək səlahiyyətinə malik olduğuna görə onların hamısını, bir ortaq məxrəcə gətirə bilən, onların hamısını biri-birilə əlaqələndirə bilən bir orqandır. Öz kollegial işi vasitəsilə o,

dövlət miqyaslı, bir neçə sahə idarəetmə orqanının səlahiyyətləri dairəsində olan işi, müvafiq dövlət orqanlarını bir araya gətirmək, müzakirə edib, vahid mövqə hazırlamaq onlara göstərişlər vermək yolu ilə həll edir. Bu mənada, o idarəetmədəki dar ixtisaslaşmadan irəli gələn nöqsanları aradan qaldıran, orqanları bir sistem kimi işləməyə vadar edən mexanizmdir. Əlbəttə yalnız o əlaqələndirmə ilə məşğul olmur. Prezident də yeri gəldikdə nazirlikləri əlaqələndirə bilər. Bəzən bir nazirliyin daxilində əlaqələndirmə üzrə müvafiq qurumların yaradılması da əlaqələndirmə funksiyasının yalnız hökumət tərəfindən həyata keçirilmədiyini sübut edir. Bununla belə, hökumət əvvəla bütün mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarını əlaqələndirir ki, bunu sahə icra hakimiyyəti orqanlarının heç biri etmir, ikincisi bu, hökumətin əsas, daimi iş prinsipi, onun fəaliyyətinin tərkib hissəsidir.

Yuxarıda sadalanan bütün əlamətləri nəzərə almaqla, belə bir ümumiləşdirici nəticəyə gəlmək olar ki, ümumiyyətlə hökumətə belə bir anlayışın verilməsi mümkündür: hökumət – icra hakimiyyətinin mərkəzi (yuxarı), kollegial, ümumi səlahiyyətli orqanı olub dövlət siyasətini müəyyən və (və ya) icra edir, digər icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini koordinasiya edir. Konkret Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 114 və 119-cu maddələrini nəzərə alaraq belə anlayış vermək olar: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti icra hakimiyyətinin (və ya Prezidentin) ümumi səlahiyyətli yuxarı icra orqanı olub kollegiallıq prinsipi əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Hökumətin yuxarı (ali) icra hakimiyyəti orqanı olması, onun səlahiyyətləri vasitəsilə ölkənin siyasi-iqtisadi inkişafına nəzarət etməsi, bu orqanı sadəcə icra hakimiyyətinin daxili işi olmaqdan çıxarır və onun təşkilini, fəaliyyətini həm də siyasət müstəvisinə keçirir. Bu orqanın fəaliyyəti siyasi qüvvələrin diqqət mərkəzindədir. Onun təşkil qanunverici orqan üçün maraq kəsb etdiyindən qanunverici orqan bu icra hakimiyyətinin təşkilində iştirak edir. Bütün bu faktorlar hökumət təşkilini həm də siyasi münasibətlərin bir parçasına çevirir və bu aspektdən də konstitusiyada tənzim olunan siyasi münasibətlərin bir hissəsi kimi hökumət konstitusiyaya hüquqi tənzimlənmənin obyektinə çevrilir. Hökumət icra hakimiyyətinə daxil olduğuna görə, həm də gündəlik idarəetmə fəaliyyəti ilə də məşğuldur. Onun işini təşkil edən məmurlara, mütəxəssislərə, müəyyən strukturlara ehtiyacı vardır. Bütün bu cür sırf idarəetmə məsələləri inzibati hüquqda tənzimlənilir və ona görə də hökumət həm də inzibati hüququn tənzimlənmə obyektidir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu heç də hər yerdə belə deyil. Bir sıra ölkələrdə inzibati hüquqla konstitusiyaya hüququnun inkişaf xüsusiyyətləri o ölkələrdə hökumətin təşkilinin və fəaliyyətinin hüquqi tənzimində belə fərq qoymağa imkan vermir, və ya hökumət tamamilə konstitusiyaya hüquqi tənzimlənmənin predmetini təşkil edir [6, 175].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Nazirlər Kabinetinin hüquqi statusunu, onun formalaşdırılması qaydasını və səlahiyyətlərini müəyyən edir. Konstitusiyanın 114-cü maddəsinin birinci hissəsində müəyyən edilir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti öz səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini təşkil etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetini yaradır. Nazirlər Kabineti prezidentin yuxarı icra orqanıdır. Nazirlər Kabineti Prezidentə tabedir və ona hesabat verir.

Nazirlər Kabinetinin iş qaydasını Prezident müəyyənləşdirir. Nazirlər Kabinetinin formalaşdırılmasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən həm prezident, həm də qanunverici orqan iştirak edir. Bununla belə Prezidentin Nazirlər Kabinetinin qurulmasında payı daha çoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan Respublikası prezidentli respublikadır və hökumət də burada prezidentin yuxarı icra orqanıdır. Qanunverici orqan yalnız Nazirlər Kabinetinin rəhbərinin vəzifəyə təyin olunmasında iştirak edir. Məsələ burasındadır ki, hökumət icra hakimiyyətində mühüm rola malikdir və qanunverici orqan icra hakimiyyəti başçısına hakimiyyət bölgüsü daxilində təsir etmək üçün ümumilikdə icra hakimiyyəti qolunun mühüm orqanlarından biri olan hökumətin formalaşdırılmasında iştirak etmək səlahiyyətinə malikdir. Hökumətdə də ən əsas vəzifə məhz baş nazirdir. Odur ki, qanunverici orqan hökumətin hər hansı üzvünün deyil, məhz baş nazirin vəzifəyə təyində iştirak edir. Bundan başqa qanunverici orqanın başqa hökumət üzvlərinin deyil, yalnız baş nazirin vəzifəyə təyində iştirak etməsi həm də onun icra hakimiyyətinin daxili işlərinə (nazirlərin təyini və azad olunması və s.) qarışmasına qoyulan bir həddir. Bütün nazirlərin vəzifəyə təyin olunması zamanı qanunverici orqanın razılığının alınması bu orqanı istər-istəməz icra hakimiyyətinin daxili işlərinə, sırf idarəetmə məsələlərinə (vəzifəyə təyin və azad etmə, vəzifəli şəxslərin işinin qiymətləndirilməsi və icra hakimiyyəti başçısına hesabat verməsi, ona tabe olması və s.) qarışmaqdan uzaqlaşdırır və bununla da qanunverici orqanın yalnız qanunvericilik fəaliyyəti ilə məşğul olması təmin edilmiş olur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 118-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının Baş Nazirini Milli Məclisin razılığı ilə Prezident təyin edir. Azərbaycan Respublikası Baş Naziri vəzifəsinə namizədlik haqqında təklifi Prezident öz vəzifələrinin icrasına başladığı gündən bir ay və ya Nazirlər Kabineti istefa verdiyi gündən iki həftə müddətindən gec olmayaraq Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim edir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Baş nazir vəzifəsinə namizədlik haqqında qərarı həmin namizədin təqdim edildiyi gündən bir həftədən gec olmayaraq qəbul edir. Göstərilən qayda pozularsa və ya Prezidentin təqdim etdiyi namizədlərin baş nazir vəzifəsinə təyin olunmasına üç dəfə razılıq verilməzsə, Prezident özü Milli Məclisin razılığı olmadan Baş naziri vəzifəyə təyin edir. Baş nazirin vəzifəyə təyin olunması ilə bağlı nisbətən qısa müddətlərin müəyyən olunması (bir ay və iki həftə) bu orqanın işinin əhəmiyyətindən irəli gəlir. Yeni seçilən prezident özünün siyasi xətti ilə razılaşan, ona siyasi cəhətdən yaxın olan şəxsi Baş nazir təyin edib, dövləti əhəmiyyətli işlərin ləngiməsinin qarşısını almaq üçün belə müddətlər müəyyənləşdirilmişdir. Milli Məclisin üç dəfə Baş nazir vəzifəsinə namizədlərə razılıq vermədiyi təqdirdə Prezidentin müstəqil şəkildə Baş naziri vəzifəyə təyin etməsi qanunverici orqanın öz səlahiyyətlərindən sui-istifadəsinin qarşısının alınması üçün Konstitusiya ilə müəyyən olunan “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” mexanizminin konstruksiyalarından biridir. Əslində Baş nazirin vəzifəyə təyin olunmasına Milli Məclisin razılıq verməsi qanunvericilik hakimiyyətinin icra hakimiyyətinə güclü təsir vasitəsi hesab oluna bilməz. Çünki idarəetmə formasına görə Azərbaycan prezidentli respublikadır və icra hakimiyyəti Prezidentə mənsubdur. Nazirlər Kabineti Prezidentin onun icra hakimiyyəti ilə bağlı səlahiyyətlərinin həyata keçiril-

məsi məqsədlə yaratdığı yuxarı icra hakimiyyəti orqanıdır.

Vacib məsələlərdən birini Konstitusiyada Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə münasibətdə parlamentarizm elementinin təsbiti təşkil edir. Bu müddəa Konstitusiyanın 95-ci maddəsinin birinci hissəsinin 14-cü bəndində təsbit olunan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsini həll etmək səlahiyyətində ifadə olunur. Bu hal əslində prezidentli respublikalar üçün xas olmayan bir əlamətdir. Ancaq bu səlahiyyət özü ilə birgə uzun bir proseduranın da olmasını tələb edir ki, o da Konstitusiyada birbaşa öz əksini tapmır. Odur ki, 24 dekabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi hüququnun əlavə təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu Konstitusiyanın 95-ci maddəsinin birinci hissəsinin 14-cü bəndində nəzərdə tutulan müddəanın realizəsi prosedurasını müəyyən edir. Lakin Konstitusiya Qanununun müəyyən etdiyi qayda bu səlahiyyətin həyata keçirilməsi üçün tam şərait yaratmır və mütləq hüquqi nəticə doğurmur. Bu məsələnin hüquqi tənzihi Konstitusiya Qanununda tam başa çatdırılmayıb. Burada etimad məsələsinin nə zaman, hansı əsaslarla, kim tərəfindən qoyulması, bu məsələyə hansı müddətdə baxılması və nəticələri ilə bağlı bir sıra suallar meydana çıxır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hansı hallarda, hansı qaydada və necə etimad göstərilməsi məsələləri açıq qalır. Amma konstitusiya normaları əsasında qeyd etmək olar ki, bu səlahiyyətlərlə bağlı Milli Məclis etimadsızlıq haqqında qərar qəbul edir. Belə bir qərar qəbul olunduqdan sonra Nazirlər Kabinetinin istefasının hansı qaydada reallaşacağı ilə bağlı müddəalara nə Konstitusiyanın özündə, nə də Konstitusiya Qanununda rast gəlinmir.

Parlamentin Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsini həll etmək səlahiyyəti onu bildirir ki, Nazirlər Kabineti bu və ya digər şəkildə qanunverici orqan qarşısında məsuliyyət daşıyır. Etimad göstərilməsi bunun təzahürü və realizə formasıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 114-cü maddəsinin üçüncü hissəsinə görə isə Nazirlər Kabineti Prezidentə tabedir və onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Göründüyü kimi, Milli Məclisin bu səlahiyyəti üçün hətta nəzəri əsas belə yoxdur və o, hər hansı şəkildə effektiv realizə oluna bilməz, çünki onun təzahürü Nazirlər Kabineti üçün heç bir mütləq hüquqi nəticə yaratmır. Sadəcə bu qərar nəticəsində qanunverici orqanın Nazirlər Kabinetinə münasibəti aydınlaşır. Bu səlahiyyət hətta xəbərdaredici funksiyasında belə çox zəifdir, çünki bu münasibətdən nəticə çıxarmadığı təqdirdə Nazirlər Kabinetini heç bir şəkildə heç bir təhlükə gözləmir. Əslində icra hakimiyyətinin prezidentə mənsub olduğu prezidentli respublikada elə bu cür də olmalıdır. Çünki bu cür idarəetmə formalarında ya ayrıca qurum kimi Nazirlər Kabineti fəaliyyət göstərmir, ya da fəaliyyət göstərsə, icra hakimiyyəti prezidentə mənsub olduğundan digər hakimiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədə, “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” mexanizmində elə bir rola malik olmurlar. Bu cür idarəetmə formalarında Nazirlər Kabineti Prezident qarşısında məsuliyyət daşıyır, hesabat verir və istefa verir. O baxımdan belə bir proseduranın nəzərdə tutulması hüquqi cəhətdən elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Fikrimizcə, artıq Konstitusiyada belə bir prosedura nəzərdə tutulduğundan Nazirlər Kabinetinin prezident qarşısında məsuliyyətinə xələl gəlməyəcək şəkildə bu

səlahiyyətin realizə əsasları işlənilib hazırlanmalı, hüquqi nəticə doğura biləcək bir mexanizm formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün bəzi ölkələrdə olduğu kimi nazirlərin parlament qarşısında fərdi məsuliyyətinə bənzər bir mexanizm qurulması daha məqsədmüvafiq olardı. Belə ki, Milli Məclis Nazirlər Kabinetinə etimadsızlıq göstərdiyi təqdirdə konkret olaraq etimadsızlıq göstərilməsinə səbəb olan nazirin mühakimə edilməsi və ona bu votumda göstərilən səbəbləri aradan qaldırmaq üçün müəyyən vaxt verilməsi, həmin vaxt çərçivəsində qüsurlar aradan qaldırılmadığı təqdirdə, həmin nazirin Prezident tərəfindən başqası ilə əvəz edilməsi parlamentin hökumətə etimad məsələsi ilə bağlı səlahiyyətinin realizəsi üçün səmərəli vasitə kimi nəzərdən keçirilə bilər. Burada Nazirlər kabinetinin Prezident qarşısında məsuliyyətinə heç bir xələl gəlmir. Həm ona görə ki, bütövlükdə Nazirlər Kabinetinin deyil, ancaq konkret nazirin etimadsızlıq nəticəsində vəzifədən kənarlaşdırılması baş verir, həm də yenidən həmin nazir vəzifəsinə Prezident tərəfindən heç bir öhdəlik olmadan bir başqa şəxs təyin edilir. Konstitusiyanın 114-cü maddəsində konkret nazirin yox, bütövlükdə Nazirlər Kabinetinin Prezident qarşısında məsuliyyətindən söhbət gedir və bu Nazirlər Kabinetinin konkret üzvlərinin də Prezident qarşısında məsuliyyətini ehtiva edir.

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, hökumət sadəcə Baş nazirdən ibarət deyil. Bununla yanaşı bir sıra konstitusiyalarda hökumətin tərkibi göstərilərkən onun tərkibində Baş nazirin, onun müavinlərinin olması xüsusilə vurğulanar. Bir qayda olaraq hökumət mərkəzi hakimiyyət orqanlarının rəhbərlərini də əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 115-ci maddəsində göstərilir ki, Nazirlər Kabinetinin tərkibinə Baş nazir, onun müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri daxildir. Baş nazirin müavinlərini də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təyin edir. Başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri deyildikdə müasir Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları sistemində uyğun olaraq komitələr, komissiyalar, agentliklər, xidmət orqanlarının rəhbərləri başa düşülür ki, bunlar da müvafiq orqanlara rəhbərlik edirlər. Dolayısı ilə Nazirlər Kabinetinin tərkibinə bu şəxslər vasitəsilə – onların timsalında bir növ nazirliklər, komitələr, agentliklər, xidmətlər daxil olur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin səlahiyyəti və fəaliyyətinin əsasları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə tənzim olunur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 119-cu və 120-ci maddələri Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərinə və onun aktlarına həsr olunmuşdur. Konstitusiyanın 119-cu maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir, Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir, maliyyə-kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir, dövlət iqtisadi proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir, dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir, nazirliklərə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik edir, onların aktlarını ləğv edir, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin onun səlahiyyətlərinə aid etdiyi digər məsələləri həll edir. 120-ci maddədə Nazirlər Kabinetinin fəaliyyətinin hüquqi formaları – hüquqi aktlar öz əksini tapmışdır. Həmin maddədə göstərilir ki, ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Nazirlər Kabineti qərarlar, başqa mə-

sələlər üzrə isə sərəncamlar qəbul edir və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarında başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onlar dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

Ümumiyyətlə, səlahiyyətlər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin fəaliyyətinin xarakteri və hüquqi statusu haqqında müəyyən mülahizə yürütməyə imkan verir. Səlahiyyətlərin yarısından çoxu sosial-iqtisadi sahə ilə bağlıdır. Bu belə bir fikir irəli sürməyə imkan verir ki, Azərbaycanda Nazirlər Kabineti bilavasitə siyasi fəaliyyətlə az əlaqəli, əksinə daha çox sosial-iqtisadi sferada fəaliyyət göstərən dövlət orqanıdır. Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 119-cu maddəsinin birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü bəndlərindəki səlahiyyətləri bu orqana imkan verir ki, o bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişafına nəzarət edə və ona təsir göstərə bilsin. Bütçə layihəsinin hazırlanması səlahiyyəti isə bu orqana dolayı yolla da olsa bütçə siyasəti kimi vacib bir siyasətin hazırlanmasında iştirak etməyə imkan verir. Maliyyə-kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsi, iqtisadi və sosial proqramların həyata keçirilməsi bu orqana iqtisadi inkişafda həlledici dövlət orqanı olma imkanını yaradır. Nazirliklərə və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərlik, onların verdikləri aktları ləğv etmə səlahiyyəti Nazirlər Kabinetinin dövlət orqanları sistemindəki yerindən və rolundan qaynaqlanır.

Konstitusiyada Nazirlər Kabinetinin rəhbərliyi ümumi şəkildə ifadə olunduğundan konkret olaraq hansı məsələdə və necə rəhbərliyini həyata keçirilməsini digər qanunvericilik aktlarına müraciət etməklə müəyyənləşdirmək olar. Bununla belə, bu rəhbərliyin ayrı-ayrı mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına göstərişlər vermək, onların fəaliyyətini əlaqələndirmək və bəzi məsələlərdə onların işinə razılıq vermək şəklində təzahür etdiyini deyə bilərik. Aktları ləğv etmək səlahiyyətinə gəlincə, burda hər cür aktı deyil, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 147-149-cu maddələrinin tələblərinə uyğun gəlməyən, yəni qanunçuluq prinsipini, eləcə də hüquqi aktlara qoyulmuş başqa tələbləri pozan hüquqi aktların ləğv edilməsi başa düşülür. Nazirlər Kabinetinin sonuncu səlahiyyəti – yəni Azərbaycan Respublikası Prezidentinin onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş başqa məsələləri də həll etmək imkanını, belə demək mümkünsə, səlahiyyət haqqında səlahiyyətdir. Bu səlahiyyət özü konkret məzmunla malik deyil. Bu səlahiyyət Nazirlər Kabinetinin gələcəkdə şəraitə uyğunlaşması üçün dövlət başçısı tərəfindən ona əlavə imkanların verilə biləcəyini göstərir. Hal-hazırda bu səlahiyyət əsasında Nazirlər Kabineti onlarla başqa səlahiyyətlər əldə etmişdir. Bu isə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətləri sadəcə Konstitusiyanın 119-cu maddəsində sadalananlarla bitmir. Bundan başqa buraya prezidentin fərmanları ilə ona həvalə edilən və digər qanunvericilik aktlarında əks olunan səlahiyyətlər də aiddir. Odur ki, Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərini iki yerə bölmək olar: 1) Konstitusiyada əks olunan əsas səlahiyyətlər və 2) adi qanunvericilikdə prezident tərəfindən ona verilən ikinci dərəcəli səlahiyyətlər. Konstitusiyada əks olunan səlahiyyətlər, daha ümumidir və sabitdir. Əksinə adi qanunvericilikdə, daha doğrusu prezidentin fərmanlarında əks olunan səlahiyyətlər daha konkretidir və dinamikdir, yəni onların dəyişməsi, ləğv edilməsi imkanını daha yüksəkdir. Adi qanunvericilikdə əks olunan səlahiyyətlər demək olar ki, həmişə bu və ya digər qanunun

icrası ilə bağlı olur, yəni prezidentin qanunun tətbiqi üçün verdiyi fərmanda qanunlarda çox işlədilən «müvafiq icra hakimiyyəti orqanı» terminini konkretləşdirir və bu konkretləşdirmə nəticəsində də Nazirlər Kabineti yeni səlahiyyətlər əldə edir.

Nazirlər Kabineti fəaliyyətində hüquqi formalardan – hüquqi aktlardan istifadə edir və bu hüquqi aktların növlərinə dayanaraq onun ümumilikdə fəaliyyəti haqqında bəzi nəticələrə gəlmək olar. Belə ki, Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 120-ci maddəsinə görə ümumi qaydalar müəyyən etdikdə qərarlar, başqa məsələlər üzrə isə sərəncamlar verir. «Ümumi qayda» anlayışı normativ tənzimləməni nəzərdə tutur, yəni Nazirlər Kabineti hüquq norması müəyyən etmək imkanına və bununla da iqtisadi proseslərdə qayda qoymaq, onları standartlaşdırmaq, istiqamətləndirmək imkanına malikdir. Eyni zamanda da istisna qaydasında «başqa məsələlər» sözü (yəni ümumi qayda müəyyən etmək imkanı çıxılmaqla yerdə qalan) ilə normativ tənzimləmədən kənar qalan, normativ deyil, fərdi tənzimləmə üçün akt forması nəzərdə tutulur. Bu o deməkdir ki, Nazirlər Kabineti həm də konkret, fərdi hüquqi aktlar verərək iqtisadi proseslərə, gündəlik və konkret, fərdi iqtisadi münasibətlərə müdaxilə etmək səlahiyyətinə malikdir. Hər iki imkanın Nazirlər Kabinetində olması vacibdir, çünki idarəetmə orqanı kimi Nazirlər Kabineti sadəcə qayda müəyyənləşdirməklə deyil, həm də həmin qaydaların icrası üçün, gündəlik idarəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdır ki, bunun üçün də fərdi tənzimləmə imkanı tələb olunur. Beləliklə, Nazirlər Kabineti iqtisadi fəaliyyəti qayda qoymaqla (normativ tənzimləmə) həm də gündəlik, birdəfəlik, konkret hüquqi göstərişlər verməklə (fərdi tənzimləmə) fəaliyyət göstərir. Bu idarəetmədə həm standartlaşdırmağa, inkişafı ümumi məcraya yönəltməyə, həm də konkret şəraitin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla normativ tənzimləmənin səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Nazirlər Kabinetinin sərəncamları birdəfəlik tətbiq olunur və hansısa tədbirin keçirilməsi, müəyyən işin yerinə yetirilməsi nəticələrinin qəbul edilməsi, vəzifəyə təyin və azad etmə və s. bu kimi məsələlərlə bağlıdır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən onun icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə yaradılan, öz fəaliyyətində birbaşa Prezidentə tabe olan və onun qarşısında cavabdeh olan, iş qaydası Prezident tərəfindən müəyyən edilən yuxarı icra orqanıdır.

Ayrı-ayrı ölkələrdə Nazirlər Kabineti və ya bəzi konstitusiyaların rəsmi olaraq hökumət adlandırdıqları bu orqan idarəetmənin uzun illərdən bəri inkişafı nəticəsində yaranmışdır və hazırda müxtəlif cür adlanmasına baxmayaraq, bir sıra oxşar funksiyalara malikdir. Bu onunla əlaqədardır ki, tarixi inkişaf yolunun fərqli xüsusiyyətlərinə və fərqli inkişaf perspektivlərinə malik olmasına baxmayaraq bu orqan ümumilikdə hakimiyyətin eyniadlı qoluna – icra hakimiyyətinə aiddir. Bəzi ölkələrdə Nazirlər Kabineti və hökumət rəsmən qəbul olunmuş fərqli terminlərdir. Bəzi ölkələrdə bunlar eyniləşdirilir. Konstitusiyaya hüquq elmində hökumət ümumi termin kimi işlədilir.

Müxtəlif alimlərin və hüquqşünas mütəxəssislərin mülahizələrindən əldə edilmiş nəticələr əsasında hökumətə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: hökumət

(kabinet statusunda) – dövlət siyasətinin bir sıra əsas istiqamətlərini müəyyən və (və ya) icra edən, digər icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini koordinasiya edən kollegial, ümumi səlahiyyətli mərkəzi (yuxarı) icra hakimiyyəti orqandır. Bu anlayış dar mənada hökumət anlayışını özündə ehtiva edir.

Geniş mənada hökumət anlayışı isə dövlət idarəçiliyini və ya icra hakimiyyəti funksiyalarını həyata keçirən bütövlükdə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının mücmusunu ehtiva edir. Azərbaycan Respublikasında Nazirlər Kabineti Prezidentin yuxarı icra hakimiyyəti orqanıdır. Bu baxımdan dar mənada hökumət anlayışı ilə rastlaşırıq. Çünki Nazirlər Kabineti idarəçilik funksiyasını həyata keçirən, kollegial yuxarı icra hakimiyyəti orqanıdır və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini koordinasiya edir. Digər bir tərəfdən nəzərə alsaq ki, Nazirlər Kabinetinin tərkibinə baş nazir, onun müavinləri, nazirlər və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri daxildir, onda belə bir fikir söyləmək mümkündür ki, Azərbaycan Respublikasında Nazirlər Kabineti anlayışı həm dar və həm də geniş mənada hökumət anlayışını özündə ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il. <http://e-qanun.az/framework/897>
2. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Bakı: 2011, 760 s.
3. Əsgərov Z., Nəsirov E., İsmayılov M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququn əsasları. Bakı: 2005, 374 s.
4. Mehdiyev F. İnzibati idarəetmə hüququ, Bakı: 2008, 429 s.
5. Абдуллаев А., Нагиев Ф. Административное право, Баку: 2008, 464 с.
6. Административное право зарубежных стран. Под ред. А.Н.Козырина. М.: 2003, 462 с.
7. Административное право зарубежных стран, Учебное пособие. М.: Спартак, 1996, 229 с.
8. Алиев Ш. Комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. Баку: 2000, 684 с.
9. Бахрах Д.Н., Россинский Б.В., Стариков Ю.Н. Административное право, М.: 2008, 816 с.
10. Василенко И. В.Административно-государственное управление в странах Запада. США, Великобритания, Франция, Германия. М.: 2000, 440 с.
11. Государственное управление: основы теории и организации. Под ред. В.А.Козбаненко. М.: 2002, 366 с.
12. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть. М.: 2002, 832 с.
13. Комментарий к Конституции Российской Федерации / под ред. В.Д.Зоркина. 2-е изд. Пересмотр. М.: Норма: ИНФРА-М, 2011, 1008 с.
14. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование: монография / отв. ред. В.Е.Чиркин. М.: Норма: ИНФРА-М, 2013, 656 с.
15. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть. Под ред. Б.А.Страшуна. М.: 1996, 432 с.
16. Конституции зарубежных государств. Сост. В.В.Маклаков. М.: 1999, 584 с.
17. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. М.: 1999, 520 с.
18. Чиркин В. Е. Государствоведение. М.: 2000, 384 с.
19. Чиркин В.Е. Конституционное право России, М.: 2003, 587 с.
20. Тихомиров Ю.А. Теория компетенции. М.: 2001, 355 с.

**КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС
КАБИНЕТА МИНИСТРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ**

Э.Х.НАСИРОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается исследованию теоретических и практических вопросов конституционно-правового статуса Кабинета Министров Азербайджанской Республики. В статье разъясняется сущность проводимых реформ в области механизма государственного управления Азербайджанской Республики, проводится сравнительно-правовой анализ понятий «правительство» и «кабинет министров» на основании законодательств различных государств, исследуются такие вопросы, как состав, порядок организации, полномочия и ответственность Кабинета Министров Азербайджанской Республики. Автор статьи также исследует вопросы, касающиеся места Кабинета Министров Азербайджанской Республики в механизме государственной власти, его взаимосвязь с органами законодательной и исполнительной власти, в результате вносит предложения по усовершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: принцип разделения властей, исполнительная власть, правительство, Кабинет Министров, вышестоящий орган исполнительной власти

**THE CONSTITUTIONAL LEGAL STATUS OF THE CABINET OF MINISTERS
OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC: THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES**

E.H.NASIROV

SUMMARY

The article is dedicated to the study of the theoretical and practical issues of the constitutional status of the Cabinet of Ministers of the Azerbaijan Republic. The article is about the essence of the reforms held in the State management mechanism of the Azerbaijan Republic, comparative analysis of the concept of "government" and "cabinet of ministers" is carried out under the legislation of different states, the composition, the rules of the organization, powers and responsibilities of the Cabinet of Ministers, other related issues are researched. The author researches the place of the Cabinet of Ministers in the mechanism of state power and the issues of mutual interrelations between the Milli Majlis as a legislative power and the President of the Republic of Azerbaijan as the upper body of the executive power as well. As a result, the author gives his suggestions on enhancement of the current legislation.

Key words: the principle of separation of powers, executive power, the government, the Cabinet of Ministers, the upper executive body

UOT 340.1; 321.01**QANUNVERİCİLİYİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİNİN MAHİYYƏTİ****Q.M.HƏSƏNQULİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti******q.muzaffarli@gmail.com***

Məqalədə qeyd olunur ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin mahiyyəti eyni tipli münasibətləri tənzimləyən qanunların və digər normativ hüquqi aktların vahid bir sistemə gətirilməsindən ibarətdir. Normativ hüquqi aktların elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemləşdirilməsi həm normayaratma, həm də hüquq tətbiqetmə fəaliyyətini həyata keçirən şəxs və orqanlar üçün əhəmiyyətlidir.

Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinə zərurət onunla əlaqəlidir ki, qanunvericilik müəyyən dövr qüvvədə olan normativ aktların pərakəndə məcmusu kimi deyil, bu aktların mürəkkəb və mütəşəkkil sistemi qismində çıxış edir. Ölkədə hüquqi islahatın aparılması şəraitində qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və çoxsaylı normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir.

Açar sözlər: sistem, normativ, akt, sistemləşdirmə, qanunvericilik, məcəllələşdirmə

İctimai inkişafın yeni tələbatlarından irəli gələn müasir münasibətlər səmərəli hüquqi tənzimlənməni tələb edir. Ölkədə həyata keçirilən islahatların təcəssümü olaraq milli qanunvericiliyin nəhəng massivi yalnız yeni ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi üçün şərait yaratmır, həm də yeni və köhnə normativ hüquqi aktların göstərişləri arasında ziddiyyətlərin yaranması ilə əlaqəlidir. Qanunların, əsasnamələrin, əmrlərin və digər hüquqi aktların sayının artması, yəni hüquqi informasiyanın həcminin kəskin sürətdə yüksəlməsi hətta peşəkar hazırlığa malik praktiki işçilərin fəaliyyətində çətinliklər yaradır.

Bununla yanaşı bu və ya digər münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının müxtəlif hüquqi sənədlərin mətnində yerləşdirilməsi də həmçinin onların düzgün tətbiqi prosesində çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxardır. Başqa sözlə, “mütəmadi olaraq dəyişən hüquq sistemi, onun inkişafı və təkmilləşdirilməsi, yeni normativ hüquqi aktların qəbulu, onlara dəyişikliklərin edilməsi, köhnəlmiş normativ qərarların ləğvi obyektiv olaraq fəaliyyətdə olan normativ aktların bütün kompleksinin nizama salınmasını, onların birləşdiril-

məsini, müəyyən elmi cəhətdən əsaslandırılmış bir sistem halına gətirilməsini, müxtəlif külliyyatların və qanunvericilik toplularının nəşr olunmasını şərtləndirir” (1, 13)

Məlumdur ki, hüququn özünə, habelə hüquqi tənzimlənməyə münasibətdə başlıca tələblərdən biri sistemlilik çıxış edir. Bununla belə daimi olaraq qanunvericilik sisteminin dinamik inkişafı mövcud hüquq sisteminin strukturunu dəyişikliklərsiz qalmasını qeyri-mümkün edir. Qanunvericilikdə daimi dəyişikliklər, yeni normativ hüquqi aktların qəbulu, mövcud olanlara dəyişikliklərin edilməsi, onların ləğvi – bütün bunlar qanunvericiliyin strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə pozur, normativ hüquqi aktların nisbətini və qarşılıqlı əlaqəsini dəyişir. Hüquqi tənzimləmənin sistemliliyi qanunların və qanun qüvvəli aktların dövrü olaraq nizama salınmasını, təkrarlamaqların, ziddiyyətlərin, qüvvədən düşmüş müddələrin aradan qaldırılmasını, normativ göstərişlərin unifikasiyasını və onların bir-biri ilə uyğun hala gətirilməsini tələb edir.

Hazırkı dövrdə müasir ölkələrdən heç biri özünün mükəmməl qanunvericilik sisteminin olmasını təsdiq edə bilməz. Bununla belə bu ideala doğru cəhdlər hər hansı dövlətin hüquqyaratma prosesində qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin vəzifələrindən biri hesab olunur.

Əsası 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu ilə qoyulmuş hüquqi islahatların ölkəmizdə həyata keçirilməsi həmçinin ölkədə yenilənmiş qanunvericiliyin sistemliliyinə nail olunması vəzifəsini də qarşıya qoyur. Şübhəsiz ki, bu vəzifə milli qanunvericiliyin nizama salınmasının dövlət təminatı olmadan həyata keçirilə bilməz. Bununla əlaqədar olaraq qanunvericiliyin müasir sisteminin və sistemləşdirilmə mexanizmlərinin konsepsiyasının nəzəri cəhətdən işlənilib hazırlanması, habelə bu bilgilərin dövlət hakimiyyəti orqanlarının praktiki fəaliyyətində real olaraq təcəssüm etdirilməsi başlıca vəzifələrdən birini təşkil edir ki, onların da həllindən Azərbaycan Respublikasında ictimai həyatın ayrı-ayrı sferalarının hüquqi tənzimlənməsinin effektivliyi asılıdır.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericiliyin mürəkkəb sistemi müasir dövlət idarəetməsini xarakterik əlamətidir. İctimai münasibətlərin inkişafı ilə bu sistem daha da mürəkkəbləşir. Qanunvericiliyin lazımi sistemləşdirilməsi dövlət yuristikiyası cəhətində yalnız milli qanunvericilik aktlarının müddələrinin deyil, həm də mühüm beynəlxalq sənədlərin müddələrinin həyata keçirilməsinin zəruri olduğu bir şəraitdə daha böyük aktualıq kəsb edir. Bu ziddiyyətli tələblərdə qanunvericilik sistemi milli iqtisadiyyatın yaradılmasının etibarlı əsası olaraq qalmalı, eyni zamanda demokratik islahatların ümumi gedişatında onların inkişafı tendensiyalarını formalaşdırmaqla mövcud sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni reallıqlarla uyğunluğu kifayət qədər obyektivcəsinə əks etdirməlidir. Bu mövqələrdən çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik sisteminin effektivliyi bilavasitə hüquq normalarının ifadə edilməsinin keyfiyyətindən, qanunvericilik prosesində onların sistemləşdirilməsi prinsiplərinin gözlənilməsindən, normaların məzmununun normativ

hüquqi aktların formalarına uyğunluğundan birbaşa olaraq asılıdır ki, bu da bir tərəfdən bu və ya digər aktın legitimliyinə xidmət edir, digər tərəfdən isə normativ göstərişlərin dəqiq, vaxtında yerinə yetirilməsinin hüquqi vasitəsi qismində çıxış edir.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi konkret və ümumi məqsədlərin həllinə istiqamətlənən və müəyyən prinsiplərin əsasında həyata keçirilən xüsusi mexanizmlərin kompleksidir. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi konsepsiyası qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin məqsəd və vəzifələrinə söykənir.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi konsepsiyası fəaliyyətdə olan hüququn effektivliyinin artırılması üzrə bir-biri ilə bağlı olan tam müəyyən edilmiş vəzifələrin sistemindən ibarətdir. “Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüququn özünün xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Reqlyativ sistem kimi hüquq daxili birlik, ayrı-ayrı tərkib elementlərinin qarşılıqlı əlaqələri xarakteristikasına malikdir ki, bu da onun lazımi təcəssümünün və realizəsinin zəruri şərti hesab edilir. Bununla əlaqədar olaraq qanunvericiliyin sistemləşdirilməsini hüququn sırf zahiri təzahür xassəsi qismində ifadə etmək olar” (2, 13).

Bütövlükdə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin qanunvericiliyin gələcək inkişafı üçün şərait yaratması da əhəmiyyətli amillərdəndir. “Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi prosesi fəaliyyətdə olan normativ aktların təhlili və yenidən işlənməsi, onların müəyyən sxem üzrə qruplaşdırılması, qanunvericiliyin ziddiyyətsiz və uzlaşdırılmış daxilən vahid sisteminin yaradılması ilə bağlıdır” (3, 4). Normativ göstərişlərin təhlili və təsnifatlandırılması əsasında onların qruplaşdırılması boşluqları və ziddiyyətləri aradan qaldırır, hüquqi vasitələrlə tənzimlənməni tələb edən ictimai fəaliyyət sferasını əyani şəkildə nümayiş etdirir. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüququn realizəsi zamanı rahatlığı təmin edir. Bu, hüquq münasibətlərinin subyektləri üçün yaradılmış, zəruri normativ hüquqi aktların və ayrı-ayrı normaların operativ şəkildə tapılması və onlardan istifadənin mümkünlüyü vasitəsi ilə təmin olunur. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüquqi tərbiyə prosesinin mühüm bir hissəsidir, ona görə ki, hüquq normaları massivinin ayrı-ayrı hissələrə bölgüsünün elmi cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki baxımdan realizə edilən meyarları əsasında idrak prosesini formalaşdırmağa imkan verir.

Bütün qeyd olunanlar qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin başlıca vəzifəsi qismində milli qanunvericiliyə yeni keyfiyyətin verilməsi olduğunun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Həmin vəzifənin həllinə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi prosesində bir sıra obyektiv meyarlar baxımından əvvəl mövcud olanlardan onları fərqləndirən normativ hüquqi aktların sisteminin yeni keyfiyyət kəsb etməsi nəticəsində nail olunur.

Qanunvericiliyin sisteminin yeni keyfiyyətinin mühüm tərkib hissələri qismində sadəliyi və rahatlığı göstərmək olar. Bu, qanunvericiliyin sisteminin elə bir vəziyyətidir ki, ona müraciət edən subyektlər kifayət qədər bilik səviyyələrinin olmamasından narahatlıq hiss etmirlər. Qanunvericiliyin sisteminin

sadəliyiinin göstəricisi onun «qeyri-peşəkar» istifadəçilər üçün əlçatan olmasıdır. Sistemin rahatlığı ona müraciət edənlərin qənaətliliyiinin subyektiv meyarıdır və qanunvericiliyin sistemi kontekstində əksər hallarda bütün tələb olunan məlumatın bir və yaxud məhdud sayda mənbədə yerləşməsində və məhz hamının sezə bildiyi bir yerdə toplanmasında ifadə olunur. Qanunvericiliyin sisteminin sonrakı vacib keyfiyyəti onun ziddiyyətli olmamasındadır. Qanunvericiliyin sisteminin bu keyfiyyətinə sistemləşdirmənin məcəllələşdirmə, konsolidasiya və inkorporasiya kimi növlərinin realizəsi sayəsində nail olunur. Onların həyata keçirilməsi nəticəsində qanunvericilik mahiyyət etibarilə bir-bir ilə ziddiyyət təşkil edən normalardan təmizlənməli, məntiqilik, formalılıq və ardıcılıığı kəsb edir.

Q.A.Şokirovun belə bir mövqeyi ilə razılaşmamaq çətindir ki, “qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi anlayışının müəyyən edilməsində yanaşmaların plüralizmi başlıca olaraq sistemləşdirmə subyektlərinin çoxluğu, onun formaları, həmçinin də sistemləşdirilmiş aktların əhatə dairəsi ilə şərtləndirilir” (4, 102). Ona görə də sistemləşdirmə nəticəsində qanunvericiliyin həcmının azadılması da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sistemləşdirmənin bütün növlərinin praktiki olaraq məcburi nəticəsi hesab edilən qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin ən əyani nəticəsidir.

Hüquqi doktrinanın dərin təhlili əsasında P.Y.Qordiyenko hüquqyaratma aspektində qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin aşağıdakı əsas məqsədlərini ayırır: 1)qanunvericiliyin əlçatanlığının təmin edilməsi, zəruri normanın axtarışının yüngülləşdirilməsi; 2)qanunvericilikdən istifadənin rahatlığı; 3)qanunvericiliyin uçotunun aparılması; 4)qanunvericiliyin tamlığının təmin edilməsi; 5)köhnəlmiş və qeyri-effektiv hüquq normalarının aradan qaldırılması, qanunvericiliyin təmizlənməsi; 6)hüquqi münaqişələrin (ziddiyyətlərin) üzə çıxarılması və həlli; 7)boşluqların aşkarlanması və aradan qaldırılması; 8)qanunvericiliyin yenilənməsi; 9)normativ hüquqi nizamlanmanın ictimai həyatın normal fəaliyyətini təmin edən alət halına gətirilməsi, hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi; 10)hüquq qaydasının sabitləşdirilməsi (5, 252).

Fikrimizcə, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi məntiqi olaraq ictimai münasibətlər sferasında qanunun əhəmiyyətinin artırılmasını nəzərdə tutur. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin bu vəzifəsi hüquq sisteminin tərkib hissəsi olan hüquq düşüncəsinə ünvanlanmışdır. Hesab edirik ki, reallığa söykənən və düşünülmüş bir şəkildə ortaya qoyulan qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi onun keyfiyyətinin dəyişdirilməsi vasitəsilə qanunvericiliyin əlçatma sərhədlərini genişləndirməklə hüquq münasibətlərinin subyektlərinin şüuruna təsir göstərir. Qanunun məcəllələşdirilmiş, konsolidasiya və inkorporasiya qaydasında sistemləşdirilmiş mənbələri ilə tanışlığı vasitəsilə onun haqqında bilgilər qanunvericiliyin bütün konsepsiyasının anlamını sadələşdirir, hüquqi ideologiyanın dərk olunması üçün imkan yaradır. Qüvvədə olan hüquq haqqında qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi ilə təmin olunan bilik hüququn və qanunun nüfuzunun artmasına şərait yaradır, digər hüquqi tənzimlənmələrin

rolunun azaldılması vasitəsilə qanunun xeyrinə sosial normalaşdırma sistemini yenidən formatlaşdırır.

Müasir dövrdə hüquq tətbiqi fəaliyyəti təkmilləşdirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir ki, buna da həmçinin qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi formalarının realizəsi nəticəsində nail olunur. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin yekunlarının peşəkar dəyərləndirilməsi hüquq tətbiqi prosesində hüquq tətbiqini həyata keçirənlər tərəfindən aparılır. Hüquq tətbiqetmə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması vəzifəsi qanunvericiliyin sistemləşdirilməsini obyektiv tələbatla əlaqədar və elmi cəhətdən təsdiqlənmiş konsepsiyanın əsasında həyata keçirildiyi hallarda zəruriliklə həll olunur. Normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilmiş uçotu, onların məcəllələşdirilməsi, konsolidasiyası, inkorporasiyası hüquq tətbiqetmə prosesinin dəqiqlik, tamlıq və əlbəttə ki, obyektivlik kimi tərkib hissələrinə qaçılmaz olaraq təsir göstərir. Nəticə etibarilə hüquq tətbiqi zamanı səhvlərin sayının azalması baş verir.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin mexanizmlərinin realizəsi sayəsində əksər hallarda milli qanunvericiliyin inteqrasiya keyfiyyətinin yüksəldilməsi vəzifəsinə nail olunur. Sistemləşdirmənin həmin vəzifəsi qlobal inteqrasiya proseslərinin həqiqi vəziyyəti baxımından aktualdır, daxili qanunvericiliyin ölkənin ümumdünya siyasi, iqtisadi və mədəni strukturlarına inteqrasiyası üzrə iqtidarlı olması keyfiyyətinə təsirin dərəcəsi baxımından isə əhəmiyyətlidir. Ümumdünya və regional tendensiyalar müstəvisində və ya ona uyğun olaraq qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi mexanizmlərinin həyata keçirilməsi milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşması, qarşılıqlı iqtisadi müdaxilə, ümumi informasiya və mədəni məkanların yaradılması üçün perspektivlər açır.

Beləliklə, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin mahiyyəti eyni tipli münasibətləri tənzimləyən əhəmiyyətli miqdarda qanunların və digər normativ hüquqi aktların vahid nizamlanmış bir sistemə gətirilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, sistemləşdirmə qanunvericiliyin konkret sahəsi çərçivəsində normativ massivin qaydaya salınmasına gətirib çıxarır.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sistemləşmə gedişində köhnəlmiş aktlardan, ziddiyyətli normalarda azad olunan milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə yardım göstərir. Bu zaman mütəxəssislərin adlandırdığı kimi normativ massivin "təmizlənməsi" baş verir. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin dəyərliliyi onun normativ massivdən istifadənin asanlaşmasına, qanunvericiliyin əhəmiyyətli dərəcədə böyük həcmində düzgün və tez oriyentirin tapılmasında əlverişli şəraitin yaradılmasına qaçılmaz olaraq gətirib çıxarması ilə əsaslandırılır. Nəhayət, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi cəmiyyətdə hüquqi tərbiyənin, hüquq mədəniyyətinin səviyyəsinin artırılmasına xidmət edir. Sadalanan məqsədlər qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin hüquqi məqsədləri hesab olunurlar. Onların hamısı sistemləşdirmənin iqtisadi məqsədlərindən törəmədir: ictimai münasibətlərin normativ hüquqi tənzimlənməsi dövlətin fiskal məqsədlərinin və vəzifələrinin reallaşdırılmasını maksimal və tam şəkildə təmin edilməsi üçün daha effektiv olmalıdır.

Beləliklə, sistemləşdirmə özünüməqsəd kimi çıxış etmir, o, qanunvericiliyin qarşısında qoyulan vəzifələrin reallaşdırılması üçün milli qanunvericiliyin forma və məzmununun təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin hüquqi və iqtisadi məqsədlərinə nail olunması üçün “xaotik sistemləşdirmədən” qanunvericiliyin forma və məzmununun təkmilləşdirilməsinin düşünülmüş prosesinə keçməyə imkan verən bir sıra praktiki və elmi vəzifələrin həlli zəruridir. Qanunvericiliyin realizəsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin əsas vəzifələrindən birinə çevrilir ki, bu vəzifə ilə sistemləşdirmənin digər praktiki vəzifələri – normativ hüquqi tənzimlənmədə ziddiyyətlərin və boşluqların aradan qaldırılması; dar, “xırda” mövzular üzrə qanunların və digər normativ hüquqi aktların qəbulu praktikasından kənara çəkilmə; anlayış aparatının təkmilləşdirilməsi, hüququn əsas terminlərinin başa düşülməsindəki fərqlərdən yaranan “daxili ziddiyyətlərin” aradan qaldırılması; cari qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər səviyyəsində öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə uyğunluğunun təmin edilməsi kimi vəzifələrlə əlaqəlidir. Sistemləşdirmənin bu praktiki vəzifələri ümumilikdə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi üçün, yəni hər hansı sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və nizamlanması üzrə müvafiq işlərin həyata keçirilməsi üçün səciyyəvidir.

Hüquqi siyasət və hüquqi tənzimlənmə qarşısında duran müasir problemlər sistemləşdirmənin praktiki vəzifələrinin siyahısının genişləndirilməsini və dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin, regional iqtisadi inteqrasiya institutlarının dinamik şəkildə inkişaf etdiyi bir şəraitdə ilbəl daha artıq çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr bağlanır, hüquqi tənzimlənmənin unifikasiyasına istiqamətlənən çoxsaylı digər beynəlxalq hüquqi aktlar qəbul olunur.

Sistemləşdirmənin özünü qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və nizamlanması fasiləsiz bir proses kimi nəzərdən keçirməli olsaq, təsdiq edə bilərik ki, onun bütün formaları praktiki olaraq təcrübədə bu və ya digər şəkildə reallaşdırılacaqdır. Sistemləşdirmə üzrə işlərin təşkilatçılarının qarşısında duran vəzifə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin formalarının istifadəsi zamanı dəqiq ardıcılığın müəyyən edilməsindən ibarətdir. Belə ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin konkret formasının seçimi zamanı daha sadə formalardan mürəkkəblərinə doğru keçid edərək tədricən hərəkət etmək lazım gəlir. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin mərhələli hərəkəti prinsipi sistemləşdirilmənin bu və ya digər formasının üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verir.

Hüquq nəzəriyyəsində qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin ənənəvi formaları qismində inkorporasiyanı, konsolidasiyanı və məcəllələşdirilməni göstərir. Bununla yanaşı, bəzi müəlliflər qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin müstəqil formaları qismində qanunlar kulliyatının hazırlanması və uçotunu qeyd edirlər. Lakin sonuncu iki formaya münasibətdə hüquq elmində birmənalı mövqə hələ də formalaşmamışdır. Sistemləşdirilmənin müstəqil forması qismində uçotun aparılmasını tanıyanların mövqeləri belə bir müddəə

ilə əsaslandırılır ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi üzrə işlərin içərisində normativ hüquqi aktların uçotu, normativ baza və məcəllələrin kontrol vəziyyətində saxlanması, məlumat materiallarının hazırlanması və məsləhət-məlumat işi, o cümlədən də müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi əsasında onların hazırlanması ilə əhatə olunur. Bəzən onları həmçinin sistemləşdirmənin növləri hesab edirlər. Sistemləşdirmə işlərinin fasiləsizliyini və dəqiq ardıcılığını vurğulayan tədqiqatçılar onları sistemləşdirmənin mərhələləri kimi müəyyən edirlər.

Belə ki, N.N.Lityaqinin fikrincə, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsində hüquqyaradıcı və informasiya-hüquqi aspektləri fərqləndirmək lazımdır. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi əsl, hərfi mənada hüquqyaradmanın tərkib hissəsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin üsulu hesab edildiyi halda, hüquqi aktların uçotu, onların kontrol nüsxələrinin aparılması, qanunvericilik üzrə arayışların verilməsi ilə bağlı olan sistemləşdirmə onun adı anlamında hüquqi informasiyalaşma sferasına aid edilir (6, 29).

Normativ hüquqi aktların uçotunu məxsusi olaraq sistemləşdirmə fəaliyyətinin çərçivəsindən kənara çıxaran digər yanaşmanın tərəfdarları hesab edirlər ki, uçot və sistemləşdirmə arasında əsas etibarilə bir prinsipial fərq mövcuddur. Belə ki, sistemləşdirmə prosesində hüquqi aktlara dəyişikliklərin edilməsi və ya onların ləğvi həyata keçirildiyi bir halda, uçot zamanı belə məsələlər baş vermir. Göründüyü kimi, sistemləşdirmənin normativ hüquqi aktların, jurnalların aparılmasına müncər etmək olmaz. Bir tərəfdən, sistemləşdirmə daimi olaraq forma və məzmun etibarilə qanunvericiliyin dinamikası ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, inkorporasiyanın, konsolidasiyanın və ya məcəllələşdirmənin aparılması üçün konkret zaman hüquqlarında normativ hüquqi bazanın vəziyyəti haqqında dəqiq biliklərə malik olmaq zəruridir. Bu halları nəzərə almaqla, uçotu sistemləşdirmənin zəmini, şərti, hazırlıq mərhələsi kimi müəyyən etmək olar. Bu zaman uçotun əhəmiyyəti sistemləşdirmə üzrə hər hansı layihənin müvəffəqiyyətli realizəsinin vacib şərti olmasından irəli gəlir. Normativ hüquqi aktların uçotu aparılmadan nə inkorporasiyanın, nə konsolidasiyanın, nə də ki, məcəllələşdirmənin həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Normativ hüquqi aktların uçotunun aparılmasına görə məsuliyyət dövlət siyasətinin işlənilməsi və hazırlanması üzrə və ictimai həyatın müvafiq sahəsində normativ hüquqi tənzimlənmənin aparılması üzrə funksiyaların həyata keçirilməsinə müvəkkil edilmiş mərkəzi hakimiyyətin müvafiq orqanının üzərinə qoyulur. Bu məqsədlə Ədliyyə Nazirliyinin elektron resurslarından və rəsmi saytından istifadə olunur. Müvafiq dövlət idarəsinin göstərilən funksiyalarının əhəmiyyəti onun normayaratma fəaliyyətini həyata keçirməyə səlahiyyətli olduğunu ehtiva edən fəaliyyətini özünün mahiyyəti ilə şərtləndirilir. Məhz Ədliyyə Nazirliyinin struktur vahidlərinin üzərinə bütün normativ hüquqi massivin lazımi vəziyyətdə olmasını təmin etmək üzrə vəzifə qoyulur.

İctimai münasibətlərin bu və ya digər sferasında normativ hüquqi aktların uçotunun aparılması vəzifəsi yalnız normativ hüquqi aktların mətninin

yığımından deyil, həm də belə aktların daimi aktuallığından, onların aparılan bütün dəyişiklikləri və əlavələri ehtiva edən “fəaliyyətdə olan normativ hüquqi akt” vəziyyətində saxlanılmasından ibarətdir. Bu funksiyanın indiki halda yalnız fəaliyyətdə olan aktların deyil, həm də ləğv olunmuş aktların, həmçinin artıq qüvvədə olmayan redaksiyalardakı mətnlərin operativ şəkildə toplanılmasına imkan verən informasiya-hüquqi və məlumat-hüquqi sistemlər yerinə yetirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin müasir dövrü həyata keçirilmənin ən müxtəlif formalarına malikdir. Sistemləşdirmənin formalarının müstəsna olaraq məcəllələşdirmənin təkmilləşdirilməsi vəzifələri, yaxud da qanunlar külliyyatının yaradılması məsələlərinin həlli və ya digər əhəmiyyətli olaraq baxılan formalarla məhdudlaşdırılması düzgün hesab edilə bilməz. Müasir texnologiyalar dövlət və qeyri-dövlət strukturlarının informasiya hüquqi xidmətləri vasitəsilə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin vəzifələrinin müxtəlif səviyyəli çətinliklərini həll etməyə imkan verirlər.

Göründüyü kimi, belə formaların bütün müxtəlifliyi halında mərkəzi yeri cari qanunvericilik prosesi çərçivəsində qanunvericilik hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi tutur. Bununla belə, ayrı-ayrı normaların və ya bütövlükdə normativ-hüquqi aktların qəbulu, dəyişdirilməsi və ya xitamı üzrə belə fəaliyyətin bütün əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla həmin formanı nə hüquqi texnikadan, nə də normayaratmadan ayırmaq düzgün deyildir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, dövlət idarəçiliyinin müxtəlif səviyyələrində, normayaratma səlahiyyətlərinə malik olan müxtəlif subyektlər tərəfindən qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin vahid mexanizminin yaradılması, həmçinin qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin aparılması məsələlərinə diqqətin artırılması zəruridir. Müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik normativ hüquqi aktların tutuşdurulması zamanı bəzən əmin olmaq olur ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin texniki-hüquqi vasitələri ayrı-ayrı normayaratma subyektləri arasında mühüm dərəcədə fərqlənir ki, bu da əksər hallarda normativ hüquqi nizamlanmanın sistemliliyinin pozulmasına və qanunvericilik sistemindeki ziddiyyətlərə gətirib çıxarır.

Qanunvericiliyin sistemliliyinin hüquqi təminatı məsələlərinə hüquq ədəbiyyatında da kifayət qədər diqqət yetirilmir. Yəni, problem məlumdur, onun neqativ nəticələri çoxsaylı elmi tədqiqatçılar və dövlət orqanlarının praktiki işçiləri tərəfindən qeyd edilir. Hazırki dövrdə qanunvericiliyin müasir sisteminin əsaslandırılmasına, həmçinin hüquqyaratma formalarına və sistemləşdirmə obyektlərinə münasibətdə mütəxəssislərimiz içərisində fikir ayrılıqlarına rast gəlinir.

Bununla əlaqədar sistemlilik məsələləri ilə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin arasında konstruktiv qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Belə sistem hüquq elminin inkişafı məsələlərinə, dövlət idarəetməsi üçün peşəkar kadrların hazırlanmasına xidmət edir. Elm və hüquqi praktika arasında qarşılıqlı əlaqə ikitərəfli səciyyə daşıyır. Qanunvericiliyin strukturu-

nun şəffaflığı müasir dövrdə hüquq elminə onun inkişafı və formaşma xüsusiyyətlərini daha dəqiq izləməyə imkan verir. Bununla yanaşı, obyektiv birləşmələrə söykənən hüquq nəzəriyyəsi hüquqi praktikaya, dövlət idarəetmə sisteminin mütəxəssislərinə qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin mexanizmlərinin gələcək təkmilləşdirilməsi üzrə ən dəqiq tövsiyələri təklif edir. Eyni zamanda hüquqi fənlərin tədrisinin ardıcıl surətdə təkmilləşdirilməsi baş verir ki, bu da nəticədə elm və praktikanın sıx qarşılıqlı əlaqələrinin etibarlı zəmini, həmçinin cəmiyyətdə hüquq düşüncəsinin inkişafının, hüquq mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsinin şərti hesab olunur.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin dövlət-hüquqi mexanizminin digər konstruktiv aspekti olaraq dövlət idarəetməsinin strukturu və sisteminin ardıcıl inkişafının mümkünlüyünü göstərmək olar. Bu sistemin bütün səviyyələri və elementləri birmənalı olaraq qanunvericiliyin tələblərini əks etməli, səlahiyyətlərin məcmusunu, öz fəaliyyətinin hüquqi metodlarını aydın şəkildə dərk etməli, öz səlahiyyətləri sferasında fəaliyyətdə olan qanunvericiliyin müddəalarını dəqiq şəkildə izah etməli, normativ aktlarda müəyyən edilmiş bu və ya digər dövlət xidməti vəzifəsinə qarşı irəli sürülən tələblər üzrə birmənalı olaraq hərəkət etməlidir. Qüvvədə olan normativ hüquqi aktları qaydaya salmağa, bir sıra hallarda isə onların sayının minimumlaşdırmağa imkan verməklə, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi idari-normativ tənzimlənmənin məhdudlaşdırılması və ixtisarı vasitəsi qismində çıxış edir.

Dövlət idarəetmə orqanlarının mürəkkəb ierarxiyasında bütün dövlət xidməti qanunlara və qanunqüvvəli normativ aktlara ehtiyac olan bütün hallarda normativ aktların sistemi ilə təmin olunmalıdır. Özünün hüquqi qüvvəsinə, idarəetmə subyektlərinə, tənzimlənmə sferasına və s. görə müxtəlif olan aktların müddəalarının ciddi şəkildə uyğunlaşdırılmasına cari hüquqyazma sistemində qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin müstəsna olaraq düzgün tətbiqi əsasında nail olmaq olar. Təəssüf ki, hələlik bu sferada həm qanunların və qanunqüvvəli aktların nisbəti üzrə, həm də ziddiyyətlərin və boşluqların aradan qaldırılması üzrə lazımı sistemliliyə nail olunmamışdır. Belə boşluqları qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin müvafiq səviyyəsinə də aid etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi məsələlərinin ən müxtəlif istiqamətlər üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri ilə mühüm qarşılıqlı əlaqələrinin mövcudluğu da diqqəti cəlb edir. Milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarına uyğunluğu ölkənin beynəlxalq birliyə daha müvəffəqiyyətli inteqrasiyasına, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq arenada nüfuzunun artırılmasına xidmət edir.

Bütün bunlar normativ hüquqi aktların qaydaya salınması, onların müəyyən meyarlara müvafiq şəkildə yerləşdirilməsi üzrə tədbirlər kompleksini kimi sistemləşdirmənin əhəmiyyətli rolunu şərtləndirir. Sistemləşdirmə nəticəsində qanunvericilik müəyyən mənada özünün inkişaf və dəyişikliklər nəticəsində obyektiv olaraq itirilmiş imkanlarını, daxili strukturunu bərpa edir.

Qanunvericilik müxtəlif səviyyəli və formalı sistemləşdirmənin dövrü olaraq aparılmasını ehtiyac duyur.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin məqsədi hüquq qaydasının sabitləşdirilməsi, normativ hüquqi nizamın ictimai həyatın normal fəaliyyətini təmin edən bir alət halına gətirilməsi, şəxsiyyətin maraqları hüdudlarında dövlət işlərinin ən effektiv formada idarə edilməsidir. Sistemləşmə nəticəsində hüquqi normalar arasında ziddiyyətlər aradan qaldırılır, köhnələri ləğv olunur və yeniləri, ictimai inkişafın ehtiyaclarına cavab verən daha təkmilləri yaradılır. Onlar xüsusi sistem əlamətləri üzrə qruplaşdırılır, məcəllələr, qanunvericilik topluları və digər sistemləşdirilmiş aktlar kimi ifadə olunurlar.

Beləliklə, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi fəaliyyətdə olan hüquq sisteminin inkişafı və səhməna salınmasının daimi formasıdır. Müasir sivil dövlətlərdə müxtəlif normayaratma orqanları tərəfindən qəbul edilən çoxsaylı normativ hüquqi aktlar mövcuddur. Hüquqyaratma müəyyən mərhələdə dayanırıla bilməz, bütün zaman çərçivəsində sosial əlaqələrin dinamizmi, hüquqi tənzimlənməni tələb edən ictimai həyatın yeni ehtiyaclarının yaranması səbəbindən daim hərəkətdədir, daim inkişafdadır.

Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi, ilk növbədə, onun özünün gələcək inkişafı üçün zəruridir. Qüvvədə olan normativ hüquqi aktların təhlili və işlənməyə məruz qalması, müəyyən sxem üzrə hüquqi göstərişlərin qruplaşdırılması, hüquqi aktların daxilən vahid sisteminin yaradılması normayaratmanın effektivliyinin zəruri şərti olmaqla yanaşı, qanunvericilikdə yaranan boşluq və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüquq normalarının realizəsi zamanı rahatlığın yaradılmasını, bütün lazımi normaların operativ şəkildə tapılması imkanını və onların düzgün izahını təmin edir. Nəhayət, sistemləşdirmə məqsədyönlü və effektiv hüquqi tərbiyənin, hüquqi tədqiqatların, hüquqi təhsilin vacib zəmini hesab olunur.

Dövlətin həyatının müxtəlif mərhələlərində qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinə ehtiyac da müxtəlif olur. Normativ hüquqi aktların böyük həcmnin uzun illər ərzində toplandığı, müxtəlif vaxtlarda qəbul edilmiş və bir-birini əvəz edən, müxtəsər həcmdə qüvvədə olan və ya köhnəlmiş, faktiki olaraq qüvvəsini itirmiş kifayət qədər çoxsaylı normativ hüquqi aktların fəaliyyət göstərdiyi hallarda qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi xüsusilə zəruridir. Öz əhəmiyyətini itirmiş, islahatlara məruz qalmalı olan münasibətləri mühüm dərəcədə tənzimləyən iri normativ hüquqi aktlar qanunvericilik sistemini müəyyən mənada yenidən təşkil edirlər, keyfiyyətcə yeni ictimai-iqtisadi mühit yaradırlar.

Normativ hüquqi aktların elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemləşdirilməsinin əhəmiyyəti həm normayaratma fəaliyyəti üçün (normativ materialda uyğunsuzluqları, boşluqları aşkar etmək və onları qısa bir zamanda aradan qaldırmaq mümkün olur), həm də hüquq tətbiqetmə fəaliyyətini həyata keçirənlər üçün (lazımi hüquq normasını tez bir zamanda tapmaq, onun mənasını

izah etmək mümkün olur) olduqca böyükdür. Müxtəlif tədqiqatlarda “qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi” anlayışının məzmunu həcm etibarilə müxtəlif şəkildə təfsir edilir. “Qanunvericilik” istilahının rəsmi izahının olmaması nəticəsində onun həm geniş, həm də dar şəkildə izahı tətbiq olunur ki, bu da sistemləşdirməyə məruz qalan normativ materialın həcminə münasibətdə yanaşmaların çoxmənalılığına gətirib çıxarır. Məhz buna görə də müəlliflərin əksəriyyəti belə bir ümumi mövqedən çıxış edirlər ki, sistemləşdirmə qanunvericiliyin nizamlanması üzrə bütün fəaliyyət növlərini (inkorporasiyanı, konsolidasiyanı, məcəllələşdirməni) əhatə edən tutumlu bir anlayışdır.

Sistemləşdirmənin zəruriliyi onunla əlaqəlidir ki, qanunvericilik yalnız müəyyən anda qüvvədə olan normativ aktların pərakəndə məcmusundan deyil, həm də bu aktların mürəkkəb və mütəşəkkil sistemindən ibarətdir. Bu sistem heç də göstərilən sistemin müstəqil mövcudluğunun nəticəsi deyildir, müvafiq sistem qanunvericilik və icra hakimiyyətinin normayaratma funksiyalarının realizəsi vasitəsilə (ingilis-sakson hüquq sistemi ölkələrində bunlara əlavə olaraq məhkəmə presedentləri vasitəsilə) məqsədyönlü insan fəaliyyətinin məhsuludur.

Bütün deyilənlər baxımından, təsdiqləmək olar ki, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi gündəlik həyatda hüquqi aktların istifadəsinin rahatlığını təmin etmək, həmçinin onların gələcək inkişafını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi müəyyən sxem üzrə hüquqi aktların qruplaşdırılmasının əsasında onların təhlilini aparmağa, ictimai münasibətlərin bu və ya digər qrupunun hüquqi tənzimlənməsinin kompleksliyini təmin etməyə imkan verir. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi həmçinin hüquqi boşluqların doldurulmasına xidmət edir, normativ hüquqi aktlarda qeyri-dəqiqlikləri, təkrarlamaları və ziddiyyətləri aradan qaldırır, yəni normayaratmanın mühüm elementi kimi çıxış edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мозженко И.И. Принципы систематизации современного российского законодательства // Пробелы в российском законодательстве, 2010, выпуск № 1, с. 13-16.
2. Моргунов В.И. Концептуальные основы систематизации законодательства Российской Федерации на современном этапе // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право», 2010, выпуск № 2, с.10-21.
3. Толкунова Н.А. Систематизация законодательства в сфере социальной защиты населения. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2011, 28с.
4. Шокиров Г.А. Использование электронных справочно-правовых средств при систематизации законодательства // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. 2015, выпуск № 1, с. 100-107.
5. Гордиенко П.Ю. Сущность и юридическая природа систематизации права // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5 «Юриспруденция», 2012, № 2, с.247-256.
6. Литягин Н.Н. Организационные предпосылки систематизации законодательства // Журнал российского права, 2002, № 4, с. 29-36.

СУЩНОСТЬ СИСТЕМАТИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Г.М.ГАСАНГУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что сущность систематизации законодательства состоит в приведении в единую систему законов и иных нормативно-правовых актов, регулирующих однотипные отношения. Проведение научно обоснованной систематизации нормативно-правовых актов имеет важное значение для лиц и органов, осуществляющих как нормотворческую, так и правоприменительную деятельность.

Необходимость проведения систематизации законодательства предопределяется тем обстоятельством, что законодательство выступает не как разрозненная совокупность действующих нормативных актов, а как сложная и организованная система этих актов. В условиях проведения в стране правовой реформы систематизация законодательства обретает особое значение и осуществляется в целях совершенствования многочисленных нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: система, норматив, акт, систематизация, законодательство, кодификация.

THE ESSENCE OF THE SYSTEMATIZATION OF LEGISLATION

G.M.HASANGULIYEV

SUMMARY

It is noted in the article that the the essence of the systematization of the legislation is to put a single system of laws and other normative legal acts which regulate the same type of relation. Implementation of scientific systematization of legal acts is essential for individuals and bodies which are involved in normative and enforcement activities.

The necessity of systematization of legislation is determined by the fact that the legislation does not appear as a chaotic set of existing regulations, as well as a complex and organized system of these acts. In the context of the country's legal reform, the systematization of legislation takes a special significance and is performed in order to improve numerous legal acts.

Key words: system, normative, act, systematization, legislation, codification

UOT 340.1; 321.01**İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ
MÜDAFİƏSİNİN TƏMİNATI MEXANİZMİ****N.H.XƏLİLOV****Bakı Dövlət Universiteti
nabixalilov57@gmail.com**

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, insan hüquqlarının gerçəkdən təminatı onların səmərəli dövlət-hüquqi müdafiə mexanizminin olmasını zəruri edir. Bu isə özündə hüquq normalarını, dövlət orqanlarının fəaliyyətini, siyasi, sosial, iqtisadi və digər amilləri, hüquq normalarının həyata keçirilməsi üsullarını əks etdirir.

Məqalədə həmçinin qeyd edilir ki, hüquqi təminatların mexanizminin tərkibi və məzmunu cəmiyyət qarşısında hansı vəzifələrin durmasından və bu elementlərin dəyişikliyə məruz qala bilməsindən asılıdır. Hüquqi təminatlar mexanizmini müstəqil kateqoriya kimi qəbul edərkən onun hüquqi vasitələrin digər sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin də sosial amillərin bu sistemlərə təsirini nəzərə almaq vacibdir.

Açar sözlər: hüquqlar, azadlıqlar, təminat, mexanizm, sistem, məsuliyyət

Azərbaycan Respublikasında hüquqi islahatların dərinləşməsi bir şəraitdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatı tədbirlərinin vahid bir mexanizm kimi qəbulu olduqca mühümdür. Ənənəvi olaraq bu mexanizmin tərkib hissələri qismində aşağıdakılar çıxış edirlər:

- qanunvericilik aktları;
- insan hüquqlarının realizəsini təmin edən orqanlar;
- hüquqtəbqiyyətə praktikası;
- mübahisələrin baxılma prosedurları (1, 210).

Hüquq ədəbiyyatında “insan hüquqlarının müdafiə mexanizmi” anlayışı ilə yanaşı “insan hüquqlarının müdafiəsinin təminatı mexanizmi” anlayışına da rast gəlinməsinə baxmayaraq, indiyə qədər göstərilən mexanizmin tədqiqi istiqamətində səmərəli addımlar atılmamış, belə mexanizmin artıq formalaşmış anlamı da demək olar ki, yoxdur. Bu anlayışın istifadə olunduğu əsərlərin əksəriyyətində həmin anlayış elmi baxımdan nəzərəçarpacaq vəziyyətdə deyil və müəlliflər tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsi və realizəsinin vasitələri və üsullarının sistemi (məcmusu) kimi izah olunur (2, 276-282). İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatı institutunun nəzəri baxımdan dərk olunmasının çatışmazlıqları hər şeydən əvvəl qəbul olunan qanunların kefiy-

yətinə mənfi təsir göstərir və bu amil insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasını şərtləndirir.

İnsanın hüquq və azadlıqlarının, onun tələbat və maraqlarının təminatı sistemi insanın sərbəst və hərtərəfli inkişafı üçün onun hüquqlarının və əsas azadlıqlarının gözlənilməsinin zəruri şərtlərini yaradan vasitə və faktorların müəyyən məcmusundan ibarət olan sosial və hüquqi müdafiə mexanizminin mövcudluğunu və fəaliyyətini ehtiva edir (3, 48).

İnsan hüquqlarının gerçəkdən təminatı onların səmərəli dövlət-hüquqi müdafiə mexanizminin olmasını zəruri edir. Bu isə özündə hüquq normalarını, dövlət orqanlarının fəaliyyətini, siyasi, sosial, iqtisadi və digər amilləri, formaları və metodları, hüquq normalarının həyata keçirilməsi üsullarını əks etdirir.

Hal-hazırda hüquq ədəbiyyatında “insan hüquqlarının təminatı mexanizmi” anlayışının dərk edilməsinə dair vahid yanaşma yoxdur. Cüman edirik ki, “mexanizm” kateqoriyası vasitəsi ilə şəxsiyyət tərəfindən öz hüquqlarının (azadlıqlarının) istifadəsi üzrə bütün prosesi əhatə etmək və bunu yalnız statikada görmək deyil, həm də onun dinamikasını diqqətdə saxlamaq mümkün olur.

“Mexanizm” kateqoriyası elmi ədəbiyyatda müxtəlif aspektlərdə işlədilir. Ümumiyyətlə “mexanizm” anlayışı hər hansı sistemin daxili quruluşunu, hər hansı hadisənin, təzahürün törəndiyi vəziyyətlərin və proseslərin məcmusunu ifadə edir. Başqa sözlə, “mexanizm” - müəyyən sistemin tərkibini təşkil edən, müəyyən hərəkətdə olan bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı elementlərin məcmusudur. Bu məcmu ona görə mexanizm adlandırılır ki, o, hərəkəti əks etdirir.

Uzun illər ərzində hüquq ədəbiyyatında insan hüquq və azadlıqlarının təminatının mexanizmi problemi dövlətin və cəmiyyətin öz aralarında qarşılıqlı əlaqəsi olmayan systemsiz istiqamətlərinin fəaliyyətinə müncər edilirdi, yəni iqtisadi, siyasi, ideoloji və xüsusi (normativ və təşkilati-hüquqi) tərəflər bütöv deyil, müstəqil surətdə ayrılırdılar ki, bu da bütövlükdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı tədbirlərinin bütün sisteminə mənfi təsir göstərirdi.

İnsanı bütün hüquqları bölünməzdir, qarşılıqlı asılılıqda və qarşılıqlı əlaqədirlər. Onlar eyni dərəcədə əhmiyyətliyərlər, vahid kompleksdən ibarətdirlər. Hər hansı hüququn və ya azadlığın digərlərinə qarşı qoyulması yolverilməzdir. Əks təqdirdə hüquq və azadlıqların bir qrupunun gözlənilməsinin nail olunmasına edilən cəhdlər digər qrupun zərərinə istifadəyə, yəni digərlərinin sıxışdırılmasına və məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər. İnsan hüquqlarının bölünməzliyinin tanınması onların müəyyən tədriciliyini, prioritetliyini istisna etmir. Məsələn, həmişə mühüm hüquq kimi birinci yerdə yaşamaq hüququnu görürlər, çünki bu hüquq təmin edilmədən digər hüquq və azadlıqların gözlənilməsi haqqında məsələnin qoyuluşu mənasız olur. Bununla belə təkcə yaşamaq hüququnun gözlənilməsi cəmiyyətdə şəxsiyyətin tam-hüquqlu mövcudluğu və inkişafı üçün kifayət etmir. Bunun üçün digər hüquq

və azadlıqlara da hörmətlə yanaşılması və onların qorunması tələb olunur.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəçiləri insan hüquq və azadlıqlarının müxtəlif aspektlərini nəzərdən keçirərkən müasir cəmiyyətdə insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılmasının hüquqi təminatının müxtəlif xüsusiyyətlərinə toxunurlar. Belə ki, S.S.Alekseyev insan hüquq və azadlıqlarının təhlili zamanı onlar haqqında obyektiv hüququn xüsusi kateqoriyası kimi danışıq. Müasir dövrdə onların reallaşdırılmasının hüquqi təminatının xüsusiyyətləri olaraq hüquqşünas-alim həmin hüquq və azadlıqların hüquqi dövlət, fəal vətəndaş ideyaları ilə, hər hansı pozuntunun aradan qaldırılmasına yönələn effektiv hüquqi mexanizmlərin yaradılması ilə, insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinin möhkəm təminatları ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasında görür (4, 673-676).

O.V.Şudra insan hüquq və azadlıqlarının realizəsinin hüquqi təminatını Konstitusiyada, qanunlarda və digər normativ hüquqi aktlarda əks olunmuş hüquq və azadlıqların realizəsi üzrə hüquqi hərəkətlərin məcmusu kimi şərh edir. Bu zaman hüquqi təminat insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə üsulları ilə əlaqələndirilir (5, 10-11).

Bu problemlə əlaqədar elmi əsərlərin təhlili göstərir ki, hüquq nəzəriyyəçiləri insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı anlayışının dəqiq tərifini vermirlər, bəziləri isə belə anlayışa ümumiyyətlə toxunmurlar. Ümumilikdə hüquq nəzəriyyəçilərindən heç biri insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı anlayışının əleyhinə də çıxış etmir. Hüquqi təminatı insan hüquq və azadlıqlarının cəmiyyətdə həyati fəaliyyəti üçün normal şəraitin yaradılması məqsədi ilə Konstitusiyanın, qanunların və digər normativ hüquqi aktların yardımından istifadə olunmaqla onların müdafiəsi üzrə müəyyən dövlət orqanlarının, təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin (məhkəmələrin, icra hakimiyyəti orqanlarının, insan hüquqları üzrə Müvəkkilin, hüquq müdafiə təşkilatlarının və s.) spesifik təşkilati-hüquqi fəaliyyəti kimi müəyyən etmək olar. Bu zaman hüquqi təminat özündə yalnız hüquqi tənzimləməni, məhkəmələri, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsindəki digər dövlət orqanlarının, təşkilatların, təsisatların və şəxslərin işlərini deyil, həm də hüquqi təminatı elə tam sistemini əhatə edir ki, sonuncu da bu sahədə qeyri-hüquqi təzahürlərlə mübarizənin bütün aspektlərini, həmçinin insan hüquqları haqqında beynəlxalq aktlar da daxil olmaqla fəaliyyətdə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi problemlərini özündə ehtiva edir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatını məhkəmələrin, vəzifəli şəxslərin, insan hüquqları üzrə müvəkkillərin insanın hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı olan müxtəlif hadisələr haqqında məlumatlandırmağa, hüquqi və digər tənzimləyici təsirlərin həyata keçirilməsi baxımından lazımi qərarların, aktların qəbul edilməsi üçün bu hüquq və azadlıqları səciyələndirən məlumatların zəruri formaya salınması məqsədi ilə onların toplanılmasına, ümumiləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə yönəlmiş məqsədyönlü hüquqi, məntiqi-idraki hüquqi müdafiə fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirmək

lazımdır. Fikrimizcə, burada söhbət fəaliyyətinin əsasında məhkəmələrin, vəzifəli şəxslərin, hüquq müdafiəçilərinin və digərlərinin effektiv fəaliyyətinə şərait yaradan hüquqi, tənzimləyici, idraki, informasiya proseslərinin durduğu dövlət-hüquqi məzmunlu spesifik sistem haqqında gedir. Həmin sistemin başlanğıc hissəsini göstərilən hüquq və azadlıqların müdafiəsi üzrə ərizə və şikayətlərə baxılması ilə məşğul olan (hüquqi təminatın subyektləri), müxtəlif hüquq sahələrinin normalarını, normativ hüquqi aktları tətbiq edən, öz sferasında hüquqi tənzimləmə, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanlarının, təşkilatlarının tərkibində çalışan şəxslər təşkil edir.

Belə geniş yanaşma zamanı insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatını aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək olar:

- insanın əsas hüquq və azadlıqlarının realizəsinə aid müxtəlif hadisələr haqqında məlumatlarla bağlı olan məqsədyönlü dövlət siyasəti, yəni bu fəaliyyət dövlətin vasitəsi ilə həyata keçirilir;

- müvafiq sferada hüququn və ədalətin təntənəsinin bərpa olunmasına yardım göstərən hüquq və azadlıqların müdafiə subyektlərinin və obyektlərinin, işlərə, şikayətlərə, ərizələrə və s. baxılmasının məcmusu;

- əsas hüquq və azadlıqların realizəsinin hüquqi təminatı sferasında dövlət-hüquqi, hüquq müdafiə, idraki, informasiya-paylaşdırıcı və digər əlaqələrin məcmusu.

İnsanın əsas hüquqlarının spesifikasiyası onların instrumental dəyərində – onların bilvasitə və vasitəli olaraq öz mövcudiyətinin üsullarını və prosedurlarını tənzimləmək, dövləti, cəmiyyətin digər strukturlarını və beynəlxalq birliyi insanın hüquqi ehtiyaclarının qüvvədə olan qanunvericilikdə onların təminatı, həvəsləndirilməsi, mühafizəsi, müdafiəsi və bərpası institutlarının təsbit edilməsi yolu ilə onların realizəsinə yardım göstərməyə məcbur etmək iqtidarında ifadə olunur.

Dövlətin vəzifələrinin fəal xarakteri yalnız bu hüquqların konstitusiyaya və cari qanunvericilikdə təsbit olunmasından deyil, həm də hüquqların pozulmasına və ya onların lazımı səviyyədə gözlənilməsinə görə cavabdehlik (o cümlədən məhkəmə qarşısında) daşımaqdan ibarətdir. Cavabdehlik institutu insan hüquqlarının müdafiəsinin mühüm hüquqi təminatıdır, bütün hüquqi təminatlar mexanizminin əsas vasitəsi, hərəkətverici qüvvəsidir.

Ədəbiyyatda hüquqi məsuliyyət mütəmadi olaraq özündə dövlətdaxili və beynəlxalq məsuliyyət mexanizmlərini birləşdirən hüquqların təminatı mexanizminin müstəqil struktur elementi (təşkilati-hüquqi və prosessual-prosedur vasitələrlə birlikdə) kimi baxılır (2, 281-299). Öz növbəmizdə biz də məsuliyyət kateqoriyasını əksər hallarda dövlətdə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı institutunun mənasını və təyinatını müəyyənləşdirən hüquqi təminatların formalarından biri kimi nəzərdən keçiririk.

Hüquqi təminat kimi məsuliyyət insan hüquqlarının pozulmasına görə cərimə sanksiyalarının, yəni məcburetmiş tədbirlərinin tətbiqinin təhdidi altında

hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin normativ müəyyənləşməsində ifadə olunur. Başqa sözlə deyilsə, məsuliyyət hüquqi vəzifələrin cəza funksiyasıdır, təminatların mexanizmində isə o, qeyri-hüquqi vəziyyətlərin qarşısının alınmasına və pozulmuş hüquqların bərpasına yönəlik yüksək sərtliliklə müşayiət olunan məcburetmə elementidir.

N.A.Boqdanovanın qeyd etdiyi kimi, məsuliyyət labüdlüyün təzahürüdür, o isə konstitusiya hüququnun subyektlərindən hər birində mövcuddur, yəni onların vəzifələrində, hüquqlarında, səlahiyyətlərində özünə yer almışdır. Ona görə də konstitusiya-hüquqi məsuliyyət haqqında normaları konstitusiya hüququnun hər bir subyektinin statusuna daxil etmək zəruridir. Konstitusiya-hüquqi münasibətlər sahəsində N.A.Boqdanova iki növ məsuliyyəti fərqləndirir: bütövlükdə dövlətin üzərinə qoyulmuş insan azadlığı sferasına müdaxiləyə görə (hüquqmüəyyənedici fəaliyyət), və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının gözlənilməsinə görə (hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti) (6, 129). Həmin müəllifin mövqeyini tam olaraq bölüşdürməklə, biz də həmçinin dövlətin məsuliyyət sferasının genişləndirilməsinin lehinə çıxış edirik.

Mahiyyət etibarı ilə məsuliyyət institutu zəruri tədbirlərin (kompensasiyanı, bəraət aktını, təqsirkarın cəzalandırılması, zərərçəkən üçün güzəştli rejimlərin müəyyən edilməsi və s.) bütöv bir kompleksini özündə ehtiva edir. Lakin bu gün problem dövlətin məsuliyyətinin lazımı realizəsində, onun maddi-maliyyə təminatının xüsusiyyətlərində daha qabarıq şəkildə təcəssüm edir. Bu mənada “Cinayət prosesində zərərçəkənin hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun “vətəndaşa vurulan zərər dövlətin hesabına tam şəkildə ödənilməlidir” müddəası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq ədəbiyyatında dövlətə qarşı hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin tətbiq edilə bilib bilinməməsi barədə vahid mövqeyə rast gəlinmir. L.İ.Qluxarevanın güman etdiyi kimi, dövlət məsuliyyət daşıya bilər (2, 292). Digərlər müəlliflər bu suala mənfi cavab verirlər. Onların başlıca dəlili bundan ibarətdir ki, dövlətə qarşı prinsipal olaraq dövlətdaxili hüququn sanksiyaları tətbiq oluna bilməz və bu təcrübə ilə təsdiqlənir. Hətta dövlətin vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına və onlara maddi və mənəvi zərərin vurulmasına görə mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunduğu halda belə məhkəmədə cavabdeh qismində ölkənin mərkəzi maliyyə orqanı çıxış edir.

Şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin düzənlənməsi baxımından, güman edirik ki, hüquqi məsuliyyət institutunun konstitusiya qaydasında təsbiti başlıca əhəmiyyət kəsb edir. “Geniş planda şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının mühafizəsinin təminatlarını dövlətin öz vətəndaşları qarşısında onların hüquq və azadlıqlarının pozulmasına görə demokratik məsuliyyət institutunun inkişafı vasitəsi ilə müəyyən etmək olar” (2, 293). Başqa sözlə, insanın hüquqlarının təminatlılığı rejiminin özü dövlətin hakimiyyət orqanlarının və digər səlahiyyətli subyektlərin daşdıqları hüquqi məsuliyyəti öz tərkibinə daxil edə bilməz. Sosial-hüquqi institut kimi məsuliyyət hüquqi təminatların bütün mexanizminin mühüm elementi kimi çıxış edir, o,

bütün təminatlar sisteminin bir vasitəsidir. Belə bir mövqeyi hüquqşünasların əksəriyyəti dəstəkləyir. Lakin, təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bu element hüquqi təminatlar mexanizminin fəaliyyətində ən zəif həlqə olaraq qalır. Həmin institutun elmi-nəzəri aspektdə işlənilməsinə baxmayaraq hələ onun nəzərdən keçirilməsinə yeni yanaşmalarda bir boşluq hiss olunur ki, bu da insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi praktikasında özünün mənfi təsirini göstərir. Məsələn, məzmununda qeyri-müəyyən ifadələrin olduğu qanunların qəbul edilməsi praktikası hələ də saxlanmaqdadır (“qanunun pozulmasında təqsirli bilinən şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş məsuliyyəti daşıyırlar”) ki, bu da təcrübədə hər hansı bir məsuliyyəti ehtiva etmir.

Beləliklə, məsuliyyət institutu hüquqi təminatlar mexanizmində birinci dərəcəli əhmiyyət kəsb edir, ona görə ki, onun obyekt qismində yalnız insan hüquq və azadlıqlarının realizəsi deyil, həm də dövlətin vəzifələrinin realizəsi çıxış edir. Məhz bunda hüquqi təminatlar mexanizminin mahiyyəti və xüsusi təyinatı özünü biruzə verir, bununla onun hüquqi əhəmiyyətliliyi müəyyən olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki zamanda, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulundan və ölkəmizin Avropa Şurasına daxil olmasından sonra “insan hüquq və azadlıqlarının təminatı” istilahı tamamilə başqa bir məzmunla malik olmuşdur. Hüququn anlamına və hüquqa yeni yanaşma bütövlükdə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı olan bir sıra ənənəvi anlayışların yenidən dərk olunması zərurətini diktə edir.

Ənənəvi olaraq təminatlar dövlətin hüquqmühafizə fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Hüquq ədəbiyyatında başlıca və “obyektiv” təminat qismində “ictimai quruluşun özü” baxılır, cəmiyyəti və şəxsiyyəti vasitələndirən hüquqi təminat isə kənarda qalır (7, 230). Təminatlar probleminin hüquqi aspekti idarələrin “hüquqmühafizə” fəaliyyətinə şərait yaradan qadağalar və məhdudiyətlərin saxələnməmiş sisteminə yol açmışdı. Sovet hakimiyyəti dövründə idarələrin hüquqmühafizə fəaliyyəti “insan hüquqlarının müdafiəsinin fərdi hüquqi mexanizmlərini sıxışdırırdı” (7, 231).

Belə şəraitdə istənilən təminatlar dövlət təminatları kimi çıxış edirdilər, dövlət onların həcmi və tyinatını müəyyən edirdi. Təminatlar yalnız ictimai-hüquqi səciyyəə dayışırdılar, dövlətin vəzifəsi onun hüquqmühafizə funksiyasına əsaslanmaqla yalnız pozitiv xarakterə malik idi. Təminat vermə əsasən qanunvericilikdən istifadə olunmaqla hüquqların mühafizəsi ilə əlaqələndirilirdi və beləliklə də, təmin etmə funksiyası dövlətin özündə qalırdı. Dövlət bu münasibətlərdə fəal tərəf kimi çıxış edirdi və bundan başqa, məhz ondan insan hüquqlarının müdafiəsi asılı idi. Təminatlar institutuna yeni yanaşma yalnız hüquqların qanunvericilik qaydasında təsbitini deyil, həm də vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da məsuliyyətin daşınmasını ifadə edir.

Müasir dövrdə hüquqi təminatların rolu tarixin əvvəlki mərhələsi ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu da düzgün hesab edilir, çünki

“konstitusiya quruluşunun əsasları nə qədər möhkəm olarsa, hüquq və azadlıqların hüquqi, eləcə də digər təminatlarının rolu da bir o qədər artmış olar” (8, 231). Bu hal ilə dövlət orqanlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının hüquqtətbiqetmə, o cümlədən də hüquq müdafiə fəaliyyətinin fəallaşması daha çox bağlıdır. Beləliklə, daha etibarlı və effektiv hüquqi vasitələr kimi insanın hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatlarının əhəmiyyəti artır. Onlar tədricən insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sferasında münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin özəyinə çevrilirlər.

Hüquqi doktrina özündə ümumi və xüsusi təminatları birləşdirir. Bu zaman ümumi təminatlar dedikdə iqtisadi, siyasi və hüquqları gerçəkləşdirən digər şərtlərin məcmusu başa düşülürsə, xüsusi təminatlar insanın hüquqlarının, azadlıqlarının və vəzifələrinin hüquq normalarında təsbitini, onların dövlətin hüquqmühafizə fəaliyyətinin bütün sistemi ilə, dövlətdaxili və beynəlxalq strukturların bütöv kompleksi ilə təminatı, mühafizəsi və müdafiəsini nəzərdə tutur (9, 27). Y.Q.Miqaçevin belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, “hüquqi təminatların təyinatı şəxsiyyətin hüquqlarının, azadlıqlarının və vəzifələrinin tam şəkildə həyata keçirilməsi zamanı özünün keçək təsdiqini tapa bilər”(10, 96).

A.V.Çerkasovun fikrinə görə, hüquqi təminatlar aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunurlar:

- 1) onlar başlıca olaraq öz ifadəsini hüquq normalarında tapırlar;
- 2) qanunla qorunan maraqların real təminatının hüquqi vasitələridirlər;
- 3) dövlətin siyasi və iqtisadi xüsusiyyətləri ilə şərtlənirlər;
- 4) məzmun etibarı ilə onlar hüquq normalarının və həmin hüquq normalarına əsaslanan bu və ya digər səlahiyyətlər və hüquqi vəzifələrin verilməsi olduğu subyektlərin prosessual hərəkətlərinin məcmusunu təşkil edirlər (11, 11).

A.Q.Tarasovanın mövqeyinə görə, insan hüquqlarının realizəsinə və onların təminatlılığına insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin ümumi mexanizminin nisbi müstəqil elementləri kimi baxmaq lazımdır və burada insan tərəfindən öz hüquqlarının bilavasitə həyata keçirilməsi kateqoriyası onların təminatlarının və göstərilən mexanizmin digər elementlərinin tədqiqi üçün təməl, başlanğıc hesab edilir (12, 9).

İnsan hüquq və azadlıqlarının realizəsinin hüquqi təminatlarına aşağıdakıları aid etmək olar: bu və digər hüquq və azadlıqların meydana gəlməsinin əsaslarını müəyyən edən hüquq normalarını, onların hüdudlarını, realizə qaydasını, həyata keçirilmənin prosessual prosedurlarını (onların əlaqələndirildiyi hüquqi faktlar da daxil olmaqla) və s. Belə ki, şəxsiyyətin bu və ya digər hüquqlarının meydana gəlməsinin əsası onların dövlət tərəfindən tanınması və müvafiq normativ hüquqi nizamlanma faktı sayıla bilər. Bundan başqa, insanın əsas hüquq və azadlıqları bilavasitə fəaliyyətdə olan kimi konstitusiya səviyyədə təsbit edilmişdir ki, bu da onlara bütün dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə münasibətdə ali hüquqi qüvvə verir.

Bununla belə konstitusiya hüquq və azadlıqların realizəsi vətəndaşların

hüquq və azadlıqlarının realizəsi prosesinin təmini üzrə səlahiyyətli subyektlərin fəaliyyətinə müncər edilə bilməz. Hüquqi məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm rolunu konstitusion hüquq və azadlıqların realizəsi üzrə hüquqa uyğun əməllərin edilməsinə istiqamətlənmiş hüququn daşıyıcısının özünün fəaliyyəti oynayır. İnsan hüquqlarının realizəsi əhəmiyyətli dərəcədə onların öz hüquqlarına şəxsi münasibəti ilə müəyyən edilir.

Cəmiyyətdə insan hüquqlarının mühafizəsinin təminatları dedikdə dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nəzarət funksiyalarını müəyyən edən normalar, həmçinin mükəlləfiyyətli şəxslərin və orqanların məsuliyyətinin dərəcəsini (onların hərəkətlərinin və ya hərəkətsizliklərinin şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının normal həyata keçirilməsinə maneə törətdiyi hallarda) müəyyənələşdirən xəbərdaredici xarakterli normalar başa düşülür.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin təminatları onun artıq pozulmuş hüquqlarının bilavasitə bərpası vəzifəsinə malikdirlər, onların bərpa edilməsi üçün tədbirləri müəyyən edir və irəli sürürlər, yəni bu mövqeyə uyğun olaraq hüquqların pozulmasınadək mühafizə tədbirləri fəaliyyətdə olurlarsə, hüquqların pozulmasından sonra müdafiə tədbirləri fəaliyyətə düşürlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər əvvəllər hüquqi təminatlar dövlətin hüquqmühafizə fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan əsas etibarı ilə hüquqmühafizəedici xarakterə malik idilərsə, hazırkı dövrdə hüquqmüdafiəedici aspekt kəsb etməklə, onların xarakteri və istiqaməti dəyişirlər. Həzırkı dövrdə hüquqi təminatların mühüm tövsüfedici xüsusiyyəti insanın hüquqi imkanlarına – fəal surətdə öz hüquqlarını həm müstəqil şəkildə, həm də dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların və beynəlxalq birliyin köməyi ilə müdafiə etmək imkanlarına vurğuda ifadə olunur. Bu da əhəmiyyətli dərəcədə təminatlar mexanizmini təşkil edən normativ-hüquqi və təşkilati-prosedur vasitələrin bütün məcmusunu irəlicədən müəyyənələşdirir. “Təşkilati təminatların xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların bilavasitə obyektini qismində özü-özlüyündə hüquqlar və azadlıqlar deyil, öhdələrinə bu hüquq və azadlıqların effektiv realizəsi və müdafiəsinin təmin olunmasının qoyulduğu müvafiq dövlət və qeyri-dövlət institutlarının təşkili və fəaliyyətinin keyfiyyətinin çıxış etməsidir. Şəxsiyyətin hüquqlarının realizəsi və müdafiəsinin xüsusi (hüquqi) təminatları həmçinin fəaliyyət sferası üzrə (beynəlxalq və dövlətdaxili), hüquqi institutionallıq üsullarına görə (sadə, mürəkkəb, qarışıq), şəxsiyyətin hüquqi statusu ilə bağlılığa görə (ümumi, xüsusi, fərdi) və s. əlamətlər üzrə təsnifatlandırılırlar” (13, 16).

Bu gün tam əminliklə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunan insan hüquq və azadlıqları və onların təminatları şəxsiyyətin fəal davranışı üçün güclü bir stimuldur. Hal-hazırda insanın və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərində insan hüquqlarının nizamlayıcı xassəsi insanın həyatı fəaliyyətinin hüquqi nizamlanmasının hüdudlarının göstərilməsində ifadə olunur, yəni dövlətin təsir sferası şəxsiyyət və dövlət arasında münasibətlərin tənzimlənməsində daralır, hüquqi təminatların alqoritləri də dəyişir.

Hüquq ədəbiyyatında insan hüquq və azadlıqlarının təminatlarına həsr olunmuş xüsusi fəslin Konstitusiyada təsbit olunmasının, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmin olunmasının milli konsepsiyasının qəbulunun zəruriliyi haqqında fikirlər söylənilir. S.V.Baxin yazır ki, “insan hüquqları üzrə yeni razılaşmaların işlənib hazırlanması ilə əlaqədar özü-özlüyündə insan hüquqlarının və onların reallaşdırılmasının təminatlarının arasındakı hədudların müəyyən edilməsi haqqında məsələyə toxunmaq vacibdir” (14, 45).

Müasir dövrdə dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin çoxşaxəli fəaliyyəti insan hüquqlarının həm hərfi mənasına, həm də ruhuna uyğun gələ bilən hüquqi nizamlanma vasitələrinin uzlaşdırılmış və məqsədyönlü mexanizminin mövcudluğu tələb edir. Yalnız insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminat mexanizminin mövcudluğu hüquqların və vəzifələrin realizəsi prosesinə mütəşəkkil elementinin daxil edilməsinə qabildir. Bu da, bir çox məsələlərlə yanaşı, özünənəzarətin, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda isə cəmiyyətin, dövlətin və beynəlxalq birliyin nəzarətinin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Bu dəyişikliklərin nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatı mexanizminin əyani məzmunu, həm də xüsusiləşmiş tənzimlənməsinə olan tələbat daha dəqiqliklə ifadə olunur. Hazırda “insan hüquqları hüququ” kimi sahənin formalaşdırılması haqqında təkliflər də artıq real görünür. Hər şeydən əvvəl, insan hüquqlarının bütövlükdə hüquq sisteminə təsirinin normativ hüquqi əsaslarının formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Məhz insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatları mexanizmi bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmişdir. Ona görə də həmin mexanizmin nizamlayıcı təbiəti, məzmunun və strukturu haqqında məsələ nəzəri planda aktual və mühümdür, praktiki müstəvidə isə vaxtı yetişmiş olandır.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatı mexanizminin nəzəri baxımdan işlənib hazırlanması onun maddi xüsusiləşməsi ilə, bu anlayışın onunla sıx bağlı olan, lakin özünün spesifikasına malik kateqoriyalardan fərqləndirilməsi ilə üzvü surətdə bağlıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, hüquq elmi möhkəm bir baza – hüququn realizəsi mexanizmi konsepsiyasını yaratmışdır. İnsan hüquqlarının realizəsi mexanizminin dərkə məhz bu konsepsiyaya əsaslanır. Bununla belə, həmin mexanizmin işlənib hazırlanması zamanı insan hüquqlarının realizəsi kateqoriyasının onunla əlaqəli olan obyektiv və subyektiv hüququn realizəsi kateqoriyalarından fərqli cəhətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Beləliklə, insan hüquq və azadlıqlarının realizəsi mexanizmi və təminatı mexanizmi bir-birilə sıx bağlı olan, lakin hər bir halda müxtəlif anlayışlardır. Onlar insan hüquqlarının həyata keçirilməsi prosesinin müxtəlif tərəflərini əks etdirirlər. Əgər onlardan birincisi hüquqların həyata keçirilməsi praktikasını, onların öz məqsədlərinə doğru hərəkətini əks etdirirsə, ikincisi hüquq hüquqlarının həyata kesirilməsi prosesinin təminatı üçün nəzərdə tutulan xüsusi mexanizmlərin və institutların (təşkilati-hüquqi, prosedur-prosessual vasitələ-

rin, üsulların və metodların) yaradılması və fəaliyyəti praktikasını ehtiva edir.

Hüquq ədəbiyyatında bəzən təminatmə və təminatlar, xüsusilə hüquqi təminatlar anlayışlarını qarışdırırlar. Həmin kateqoriyaların fərqləndirilməsi haqqında məsələ o qədər də sadə məsələlərdən deyildir. İnsanın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatının əsas və başlıca məqsədi insan hüquqlarının fasiləsiz fəaliyyətinin təsdiqi, onların müdafiəsi və bərpasının həyata keçirilməsidir. Bu halda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatının məqsədləri həmin hüquqların realizəsinin məqsədlərinə tabe etdirilir.

Deyilənləri nəzərə almaqla L.D.Voyevodinlə razılaşımaq olar. Onun fikrincə, təminatların təyinatı “onların özü-özlüyündə lazım olmasında deyil, həm də şəxsiyyətin hüquqlarının, azadlıqlarının və vəzifələrinin tam olaraq həyata keçirilməsinin mümkünlüyü üçün zəruri olmasında ifadə olunur. Bununla əlaqədar onların xarakteri, sistemi və növləri imkan daxilində hüquq və azadlıqların realizəsinin müəyyən formalarına, həmçinin vəzifələrin həyata keçirilməsinə və məsuliyyətə cəlb olunma ilə bağlı məqamlara tam uyğun olmalıdırlar” (8, 236).

“Təminatmə” kateqoriyasına gəldikdə isə, belə bir yanaşma mövcuddur: təmin etmə – dövlət orqanlarının, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların özlərinin hüquq və azadlıqların qanunauyğun həyata keçirilməsi üçün optimal şəraitin yaradılması məqsədi ilə öz funksiyalarının, səlahiyyətlərinin, vəzifələrinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətidir.

Təklif olunan metodologiyanın başlıca cəhəti təmin etmə kateqoriyasının təməl, başlanğıc keyfiyyətində tanınmasından ibarətdir. Məhz bu kateqoriya ilə əks etdirilən sosial-hüquqi gerçəkliyin çərçivəsində təhtəlsistem – təminatlar mexanizmi ayrılır. Nəticə etibarı ilə təmin etmə mexanizmi və təminatlar mexanizmi müxtəlif keyfiyyətli təzahürlərdir. Onlar nisbi xüsusiləşmiş və bu mənada müstəqil məqsədlər güdürlər. Güman edirik ki, insan hüquqlarının təminatı prosesinin özəyi onların realizəsinin təminatlarının yaradılmasıdır ki, bu da bilavasitə qanunvericilik texnikasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, hüquqi təminatların mexanizmi kateqoriyasının sona qədər işlənilməməsi insan hüquqlarının təmin edilməsi şərtlərindən və vasitələrindən təminatlılıq obyektini kimi insan hüquqlarının lazımi müəyyənliklə xüsusiləşdirilməsinə imkan vermir. Mürəkkəbliyə ondadır ki, onların hər ikisi özündə hüquqi xarakterli hadisələri ehtiva edir. Burada vurğuları elə qoymaq lazımdır ki, insan hüquqlarının realizəsi prosesində həm insan hüquqlarının subyektinin özünün, həm də insan hüquqlarının təminatının subyektlərinin hüquqi fəallığını və məsuliyyətini artırmaq mümkün olsun.

Müstəqil kateqoriya kimi hüquqi təminatların işlənilib hazırlanması və tədqiqi, həmçinin onların müstəqil hüquqi mexanizm kimi işlənilib hazırlanması artıq özünə yer almış insan hüquqlarının mövcud real hüquqi mexanizmlərdən uzaqlaşmasının qarşısını almaq iqtidarındadırlar.

Fərq ondadır ki, hüquqi təminatların mexanizmi Konstitusiyada təsbit olunmuş əsas insan hüquq və azadlıqları şəklində ilkin başlanğıca malikdir,

həm şəxsiyyətin özünün, həm də mükəlləfiyyətli subyektlərin ən müxtəlif hüquqi mexanizmlər və vasitələrin köməyi ilə onun hüquqlarının müdafiəsi naminə hərəkətlərində böyük fəallığı, yəni böyük hüquqi təchizatı nəzərdə tutur. Bununla belə hüquqi təminatlar mexanizmini müstəqil kateqoriya kimi qəbul edərkən onun hüquqi vasitələrin digər sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin də sosial amillərin bu sistemlərə təsirini nəzərə almaq vacibdir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatı mexanizmi ümumiləşdirilmiş anlayışdır. Mürəkkəb bir təzahür kimi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatı mexanizmində aşağıdakı bölmələr nəzərə çarpır:

- insan hüquqlarının və onun təminatlarının nizamlanmasına və konkretləşdirilməsinə istiqamətlənən qanunvericilik sistemi;
- hüquqi hadisələrin məcmusu kimi çıxış edən hüquq sistemi;
- hüquq müdafiə, nəzarət, hüquq mühafizə və digər fəaliyyəti həyata keçirən orqanlar sistemi;
- informasiya sistemi (maarifləndirmə, təhsil, tərbiyə).

Bu təhtəl sistemlərdən hər birinə məcmu halında çıxış etməklə hüquqi təminatların yerinə yetirməli olduğu müvafiq funksiya uyğun gəlir.

“Mexanizm” kateqoriyası hərəkəti təmsil edir və hüquqi təminatlara tətbiqi baxımdan həmin institutun yalnız strukturunu (həmin təzahürün növünü və tərkibini) deyil, həm də məzmununu (insan hüquqlarının realizəsi üzrə aktiv fəaliyyət prosesini), yəni hüquq hüquqlarının realizəsinin mərhələləri və şərtlərinin düzülüş ardıcılığını, qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı fəaliyyətini açıb göstərməyə; müxtəlif subyektlər tərəfindən insan hüquqlarının təminatı və müdafiəsinin vasitə və üsullarının üzə çıxarılmasına; insan hüquqlarının subyektlərin onların həyata keçirdikləri əməllərin vasitəsi ilə şəxsi keyfiyyətlərinin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verir. İnsan hüquqlarının subyektlərinin və səlahiyyətli hüquqi şəxslərin çoxcəhətli və genişmiqyaslı fəaliyyəti, şübhəsiz ki, hüquqi tənzipləmə vasitələrinin yardımı ilə uzlaşdırılmış və məqsədyönlü nizamaçalmanı tələb edir. Mexanizm şəklində təqdim olunan hüquqi təminatların tənzimləyici dəyərliliyi də bunda özünü təcəssüm etdirir.

Hüquqi təminatların mexanizminin tərkibi və məzmunu cəmiyyət qarşısında hansı vəzifələrin durmasından və bu elementlərin dəyişikliyə məruz qala bilməsindən asılıdır. İnsan hüquq və azadlıqları yekcins deyil və bu səbəbdən onların təşkilati-hüquqi təminatı da eyni cür ola bilməz.

Beləliklə, hüquqi təminatlar mexanizminin strukturu aşağıdakıları ehtiva edir:

- 1) dövlət orqanlarının yalnız səlahiyyətlərin qanunvericilik qaydasında təsbitində deyil, həm də hüquq və azadlıqların realizəsi ilə bağlı olan məsələlərin real həll etmək imkanında və iqtidarında ifadə olunan səlahiyyətləri;
- 2) məsul şəxslərin (vəzifəli şəxslərin) məsuliyyətinin müəyyən edilməsi;
- 3) məhdudlaşdırılmış və pozulmuş insan hüquqlarının realizəsinin, müdafiəsinin və bərpasının prosedur-prosessual formasının mövcudluğu;
- 4) qanunçuluq rejimi (hüququn və Konstitusiyanın aliliyi və s.) (15, 26).

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Рахманова Е.Н. Защита прав человека от преступности в условиях глобализации: Дис... д-ра юрид. наук. СПб., 2010, 379с.
2. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). М.: Юристъ, 2003, 304с.
3. Мордовец А.С., Магомедов А.А., Силантьева Л.В., Чинчиков А.А. Права человека и деятельность органов внутренних дел. Саратов: СВШ МВД РФ, 1994, 134с.
4. Алексеев С. С Восхождение к праву. Поиски и решения. М.: НОРМА, 2001, 752с.
5. Шудра О.В. Институт прав человека: международный стандарт // Институт прав человека в России. Саратов: Изд-во Саратовского государственного университета, 1998, с. 8-17.
6. Проблемы конституционно-правовой ответственности (по материалам конференции на юридическом факультете) // Вестник Моск. ун-та. Сер. 11 «Право». 2001, №3, с. 124-134.
7. Синюков В.Н. Российская правовая система: введение в общую теорию. Саратов: Полиграфист, 1994, 496с.
8. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России. М.: НОРМА, 1997, 304с.
9. Хазов Е.Н. Конституционные гарантии прав и свобод человека и гражданина в России: теоретические основы и проблемы реализации. Автореф. дис... д-ра юрид. наук. М., 2011 63с.
10. Юридические гарантии прав личности в Российской Федерации (по материалам круглого стола) // Государство и право, 2000, № 11, с. 95-107.
11. Черкасов А.В. Гарантии защиты конституционных прав несовершеннолетних: Автореф. дис... канд. юрид. наук. СПб., 2005, 23с.
12. Тарасова А.Г. Юридические процедуры и реализация прав человека: теоретико-правовой аспект. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Волгоград, 2012, 29с.
13. Волчанская А.Н.. Государственные гарантии защиты прав человека в России: теоретико-правовой аспект. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Саратов, 2013, 26с.
14. Бахин С.В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях // Правоведение, 1991, № 2, с. 41-51.
15. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / Под ред. Л.Д.Воеводина. М.: МГУ, 1987, 342с.

МЕХАНИЗМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Н.Г.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В статье, в первую очередь, отмечается, что действительная гарантия прав человека предполагает наличие эффективного государственно-правового механизма их защиты, которое объединяет в себе правовые нормы, деятельность государственных органов, политические, социальные, экономические и иные факторы, способы осуществления правовых норм.

В статье также отмечается, что состав и содержание механизма правовых гарантий зависит от стоящих перед обществом задач и от подверженности этих элементов изменениям. При рассмотрении механизма правовых гарантий в качестве самостоятельной категории необходимо учесть его соотношение с другими системами правовых средств, а также влияние социальных факторов на эти системы.

Ключевые слова: право, свобода, гарантия, механизм, система, ответственность

THE MECHANISM FOR ENSURING HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

N.H.KHALILOV

SUMMARY

It is noted in the article that the real guarantee of human rights suggests the existence of effective state-legal mechanism of their protection, which combines rule of law, the activities of state bodies, political, social, economic and other factors, ways of implementation of the rule of law.

Also, it is noted that the composition and content of the mechanism of legal guarantees depend on the problems facing society, and exposure of these elements to change. Considering the mechanism of legal guarantees as a separate category is necessary to consider its relationship with other systems, legal means, as well as the influence of social factors on these systems.

Key words: rights, freedoms, guarantee, mechanism, system, responsibility

UOT 342.7**ƏSAS İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ
XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ****D.M.QƏNBƏROV**
Bakı Dövlət Universiteti
bsu_istuc@rambler.ru

Məqalədə əsas insan hüquq və azadlıqların hərtərəfli araşdırılaraq onların digər insan hüquqlardan fərqləndirən xarakterik xüsusiyyətləri izah olunur. Əsaslandırılır ki, konstitusiyalarda təsbit olunmuş əsas insan hüquqlarını 4 qrupa bölmək olar: vətəndaş, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar. Və uyğun olaraq hər bir sahənin nümunələrlə izahı verilir. Qeyd olunur ki, bu hüquqlar həm hüquq yaradır, eyni zamanda insanların bu sahədəki fəaliyyətinin sərhəddini müəyyən edir. Məsələn, siyasi hüquqlar vətəndaşa ölkəsinin siyasi proseslərində iştirak etmək hüququ verdiyi kimi, ona bu sahədə fəaliyyətinin sərhədlərini də göstərir. Məqalədə əsas tədqiqat obyektinə uyğun olaraq birləşmək hüququnun əsas insan hüquqları sistemində mərkəzi yerdə durması xüsusi olaraq vurğulanır. Məqalədə insan hüquqları ilə əalqəli digər məsələlərə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Konstitusiya, insan hüquqları, cəmiyyət, siyasi hüquqlar, sosial-iqtisadi hüquqlar

İnsanın ayrılmaz hüquq və azadlıqları haqqında müasir təsəvvürlər insanın keçmişdə müxtəlif xarakterli sıxıntıları, zülmələri dəf etməsi ilə bağlı olan intellektual və siyasi təcrübəni ifadə edir. Liberal ideyalar və demokratik dəyərlər iki dünya müharibəsi, yüzlərlə regional və lokal silahlı münaqişələr, inqilablar, totalitar rejimlər və s. kontekstində təsdiqini tapmışlar. Dünya mədəniyyətinin və sivilizasiyasının fenomeni insan hüquqlarının formalaşması tarixində əsasən üç nəsil hüquqlar fərqləndirilmişdir. Birinci nəsil hüquqlara ancaq vətəndaş və siyasi hüquqlar daxil idilər. Bu nəsil hüquqlar XVII-XVIII əsrlərdə İngiltərədə, amerikada və Fransada baş vermiş inqilablar dövründə formalaşmışdır və burjuaziya sinfinin sosial-siyasi maraqlarını ifadə edirdi. İkinci nəsil hüquqlar XX əsrin ortalarında formalaşmışdır. Bu, konstitusiyalara və çoxsaylı beynəlxalq razılaşmalara geniş iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqların daxil edilməsi ilə səciyyələnirdi. Bu nəsil hüquqlar hər şeydən öncə muzzla işləyənlərin maraqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Belə hüquqlar dövlətdən müxtəlif metodlar və vasitələr yolu ilə işçilərin ləyaqətinin və həyat tələbatlarının qəbul olunmasının tələb olunduğu tarixi şəraitdə meydana gəlməyə başladı. Lakin bu hüquqlarda əhalinin digər təbəqələri də maraqlıdılar.

Üçüncü nəsil hüquqlar isə, qrup, kollektiv hüquqları kimi nəzərdən keçirilir. Bu hüquqlar əsasən XX əsrin ikinci yarısından etibarən formalaşmışlar. Onların formalaşmasını elmi-texniki inqilab, müasir global problemlərin kəskinləşməsi, azadlıq hərəkatlarının genişlənməsi şərtləndirmişdir. Bu hüquqlar müxtəlif sosial birliklərin-xalqların, etnik qrupların, azlıqların və s. maraqlarını əhatə edirlər.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz hüquq nəsillərinin formalaşması insan hüquq və azadlıqlarına ümumi və universal xarakter vermişdir. Yəni, onlar hazırkı məqamda əhalinin bütün qruplarına və insanların həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə aiddirlər. Bu, mühüm tarixi proses insanın fundamental, ayrılmaz hüquq və azadlıqları arasında qarşılıqlı əlaqələri möhkəmləndirmişdir. Ümumiyyətlə müasir mərhələdə mövcud olan nəzəriyyələrin təhlili göstərir ki, hüquqların təsnifatı nisbi xarakter daşıyır. Lakin buna baxmayaraq, hüquq və azadlıqların aşağıdakı əsas qruplarının fərqləndirilməsi təcrübəsi oturmuşdur [4]:

- vətəndaş;
- siyasi;
- sosial-iqtisadi;
- mədəni.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən bir daha vurğulayaq ki, konstitusion hüquqlar universal olaraq dörd qrupa bölünürlər. Vətəndaş, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar müvafiq fəaliyyət sahələrində fəal iştirak etmək üçün hüquqi şərait yaradırlar. Məsələn, vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqları onların cəmiyyətin siyasi həyatında fəaliyyət imkanlarını və sərhədlərini müəyyən edir. Yəni, insanlar bu hüquqlara malik olmaqla, cəmiyyətin, dövlətin idarə olunmasında, öz maraqlarının təmin olunması, hüquqlarının qorunması ilə bağlı hökumətə təsirlər edə bilirlər. Buna bariz nümunə kimi məhz birləşmək hüququnu göstərmək mümkündür. Müasir mərhələdə dünya dövlətlərinin konstitusiyasında vətəndaşların siyasi hüquqları sırasında birləşmək hüququnun mərkəzi yeri vardır. Bundan başqa, şəxsi hüquq və azadlıqlar şəxsiyyətin azadlığına, təhlükəsizliyinə, ləyaqətinə təminat verir [6].

Əsas insan hüquqları qruplarını nəzərdən keçirməzdən öncə, onların bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Ümumi şəkildə onları aşağıdakı nəzərdən keçirmək mümkündür:

-birincisi, əsas insan hüquqları insanın obyektiv həyat tələbatını və maraqlarını əks etdirirlər. Bu tələbatları və maraqları ödəmədən insan hərtərəfli və harmonik inkişaf edə bilməz və bacarıqlarını tətbiq edə bilməz;

-ikincisi, bütün beynəlxalq-hüquqi aspektlər mənbə deyil, hüquqi forma rolunda çıxış edirlər. Bu hüquqi formalar sayəsində insan hüquqları təsbit olunurlar və bütün beynəlxalq hüquq subyektlərinin davranışlarının ümumi qəbul olunmuş normasına çevrilirlər. İnsan hüquqlarının mənbəyi rolunda onun çoxüzümlü təbiəti çıxış edir ki, o da bəşəriyyətin tarixi inkişafı gedişində təkmilləşir. Bununla da, müasir cəmiyyətdə insan hüquq və azadlıqlarının diapozonu

qanunuyğun şəkildə genişlənir.

Ümumdünya insan hüquqları deklarasiyası, insan hüquqları haqqında beynəlxalq paktlar, İnsan hüquqlarının müdafiəsi və əsas azadlıqları haqqında Avropa konvensiyası əsas hüquq və azadlıqların elə universal kompleksini müəyyənləşdirmişlər ki, onlar vahid halda fərdin normal həyat fəaliyyətini təmin edirlər. Bu insan hüquqları kompleksi təsadüfi və əsassız deyil, azadlıq və sosial tərəqqi uğrunda minillik təcrübə əsasında formalaşmışdır [5]. Bu baxımdan, hesab edirik ki, müasir şəraitdə əsas insan hüquqları dedikdə, dövlətlərin konstitusiyalarında və insan hüquqları üzrə beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, xüsusilə də İnsan hüquqları haqqında beynəlxalq billdə, həmçinin, 1950-ci ildə qəbul olunmuş İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması haqqında Avropa konvensiyasında, 1961-ci ildə qəbul olunmuş Avropa sosial hartiyasında əsk olunmuş hüquqlar başa düşülməlidir. İstənilən əsas hüquqları hər bir iştirakçı dövlət tərəfindən qəbul olunmalıdır. Əsas insan hüquqlarını səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də məhz bundan ibarətdir. Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, əsas insan hüquqlarının fərqləndirilməsi, heç də digər hüquqları ikincidərəcəli kateqoriyaya aid edilməsi anlamına gəlməməlidir. Müvafiq olaraq, bu, həm də dövlətlərin digər hüquqlara az diqqət yetirməli olduqları anlama gəlmir. Burada məsələnin mahiyyətinə başqa bucaqdan yanaşmaq lazımdır. Yəni, əsas insan hüquqlarında digər çoxsaylı hüquqlar əksini tapır ki, bunlar da insanın normal həyat fəaliyyəti üçün zəruri əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu hüquqlar, fərdin özü və onun digər insanlarla, cəmiyyətlə və dövlətlə qarşılıqlı fəaliyyəti üçün olduqca vacibdir. Deməli, bir daha belə nəticəyə gəlmək olur ki, digər çoxsaylı hüquqlar öz başlanğıcını məhz əsas insan hüquqlarından götürürlər. Ümumiyyətlə, əvvəlki paraqrafda da da nəzərdən keçirdiyimiz kimi, insanın və vətəndaşın konstitusion hüquq və azadlıqları ayrılmazdır və onlar insanın dünyaya göz açdığı bir gündən ona aiddirlər. Bu hüquqlar dövlət tərəfindən qorunur və şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsas mahiyyətini təşkil edir. Ümumdünya təcrübəni nəzərdən keçirirək və yuxarıda vurğuladıqlarımızdan da çıxış edərək əsas insan hüquqlarına dair aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək mümkündür:

-əsas insan hüquqları bütün digər hüquq və azadlıqlarının əsasında durur;

-əsas insan hüquq və azadlıqları ümumi xarakter daşıyır. Yəni, bu hüquq və azadlıqlar hər bir insana və vətəndaşa aiddirlər;

-onlar istənilən hüquqi münasibətlərin bazisini təşkil edirlər;

-dövlətin ali qanunu olan konstitusiyada təsbit olunurlar;

-insan hüquqları yüksək səviyyədə hüquqi müdafiəyə malik olurlar [1, 327].

Deməli, konstitusion hüquqlar elə insanın əsas hüquqlarıdır. Bu hüquqların başlıca səciyyəvi cəhətləri onların ayrılmaz və təbii olmalarındadır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, insanın əsas hüquqları subyektiv xarakterlidir. Əsas insan hüquqları mütləq əsas və nisbi əsas hüquqlara bölünür.

nürlər. İsanın mütləq hüquqları onun anadangəlmə malik olduğu hüquqlardır ki, onlar dövlətdən asılı olmurlar, şərtsiz, dəyişməz və toxulmazdırlar. Nisbi əsas hüquqlar qanunla məhdudlaşdırılan hüquqlardır. Mütləq hüquqlardan fərqli olaraq, nisbi hüquqların dayıçılarına müəyyən səalhiyyətli şəxslər nəzarət edirlər. Yəni burada insanların davranışlarının dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılmasından gedir.

Hüquq ədəbiyyatlarında əsas insan hüquqları əksər hallarda əsas insan hüquqları konstitusion hüquqlar kimi nəzərdən keçirilir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, əsas insan hüquqları və azadlıqları şəxsiyyətin subyektiv hüquqi hüquq və azadlıqlarıdır. Diqqət yetirsək görürük ki, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində subyektiv hüquqi hüquqlar dedikdə, bir qayda olaraq, formal-müəyyən, sosial resurslardan istifadə etmək imkanının hüquqi təminatı, cəmiyyətdə davranışların rəsmi ölçüləri başa düşülür [3, 21]. Subyektiv hüquqi azadlıq elmi dairələrdə əksər hallarda subyektiv hüquqi hüquqla sinonim kimi işlədilir. Lakin bu iki anlayışların tam eyniləşdirilməsi yanlış olardı. Artıq əsaslandırıdığımız kimi, “əsas hüquq və azadlıqlar” terminin geniş tətbiq edilməsi insan və vətəndaşın digər ümumi qəbul olunmuş digər hüquq və azadlıqların inkar edilməsi anlamına gəlməməlidir. Yuxarıda əsas hüquq və azadlıqların səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdik. Digər hüquq və azadlıqlardan əsas hüquq və azadlıqların ümumiləşdirilmiş şəkildə fərqli cəhətlərini əlavə olaraq aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək mümkündür:

-əsas hüquq və azadlıqlar bir qayda olaraq dövlətin ali qanunda-Konstitusiyada təsbit olunur;

-əsas hüquq və azadlıqlar subyektlər baxımından məhdudiyətlərə malik deyillər. Yəni, əsas hüquq və azadlıqlar ya hər bir insana, ya da hər bir vətəndaşa məxsus olurlar. Digər hüquq və azadlıq konkret subyektlər dairəsinə aid olurlar. Məsələn, belə subyektlər dairəsinə hərbcilər, hakimlər, deputatlar və s. aid olurlar;

-əsas hüquq və azadlıqlar təsisçi xarakterə malikdirlər, onların sistemi şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsasını təşkil edir;

-əsas hüquq və azadlıqlar ayrılmazdırlar və doğulduğu gündən hər bir insana məxsusdurlar. Əsas hüquq və azadlıqlar fərdin vətəndaşlığı ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır;

-əsas insan hüquq və azadlıqları fərdin konkret hüquq münasibətlərində iştirakı ilə bağlı deyildir. Onlar hər zaman mövcuddurlar və hər bir hüquq münasibətlərində olurlar. Əsas hüquq və azadlıqlardan fərqli olaraq, digər hüquq və azadlıqlar əksər hallarda şəxsin bu və ya digər hüquqi münasibətlərdə iştirakı ilə şərtləndirlər və hətta, belə iştirakın nəticəsi olaraq meydana gəlirlər. Məsələn, satıcının alıcıdan aldığı mala görə ödəniş tələb etməsi hüququ konkret halda yaranır. Yəni, alqı-satqı prosesi baş verdiyi təqdirdə satıcının bu hüququ meydana gəlir. Deməli, konkret proses müşahidə olmadığı təqdirdə müvafiq hüquqların meydana gəlməsindən də danışmaq mümkün deyil;

-əsas hüquq və azadlıqlar həm fərdi, həm də vətəndaş cəmiyyətinin

siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni sahələrdə həyat fəaliyyəti ilə bağlı vacib münasibətləri əhatə edirlər. Deməli, əsas hüquq və azadlıqlar konstitusiyada təsbit olunmaqla, həm də həyat fəaliyyətinin ən mühüm münasibətlərini əhatə edirlər.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarının müəyyən xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməklə, onların əlamətləri haqqında ümumiləşdirilmiş mülahizələr irəli sürmək mümkündür:

1. İnsanın müəyyən tərzdə davranmaq və ya müəyyən fəaliyyətlərdən çəkinmək imkanları. Bu imkanlar tələbatların ödənilməsinə yönəlmişdir ki, onlarsız fərd normal mövcud ola və inkişaf edə bilməz;
2. İnsanın biososial mahiyyəti ilə şərtlənən imkanlar. Bu imkanlar insana anadangəlmə məxsus olur və kənardan hər hansı bir tənzipləməyə məruz qalmır. Hətta, dövlətin özü belə bu məsələyə müdaxilə etmir. Bunlar elə insanın təbii ayrılmaz hüquqları kimi nəzərdən keçirilir;
3. Dövlətin ərazisi ilə məhdudlaşdırılmayan imkanlar. Bundan başqa, bu imkanlar insanın milli mənsubiyyətindən də asılı olmurlar. Yəni, insan məhz insan olduğuna görə bu imkanlara malikdir. Bu imkanlar insanın təbiətindən qaynaqlanır və insanda şəxsi ləyaqət hissini və onun fərdiliyinin saxlanılmasını şərtləndirir;
4. Cəmiyyətin imkanlarından asılı olan imkanlar. Yəni cəmiyyətin imkanları dedikdə, onun iqtisadi, siyasi, sosial, mənəvi-mədəni inkişafı nəzərdə tutulur. Sözsüz ki, insanın özünün tələbatları kimi, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi də dəyişməz olaraq qalmır;
5. Hüquqi xarakterə malik olan imkanlar. Yəni, bu imkanlar dövlət sərhədləri daxilində və beynəlxalq müstəvidə yaradılan qanunvericilik aktlarında əks olunurlar [7].

Əsas insan hüquqlarının dövlətlər tərəfindən qəbul edilməsinin, gözlənilməsinin, qorunmasının beynəlxalq səviyyədə təsbit olunması bir daha sübut edir ki, bu hüquqlar təkcə beynəlxalq tənziplənmənin obyektində deyil, həm də beynəlxalq standartlar rolunda çıxış edirlər. İnsan hüquqları zamanın keçməsi ilə bütün beynəlxalq birliyə məxsus olan dəyər kəsb etmişlər və beynəlxalq hüquqda hüquq standartı kimi əsaslandırılmışdır. Bu standartların tətbiq olunmasına bütün dövlətlər və xalqlar can atmalıdır. Bu hüquqların qəbul olunduğu gündən hər bir insan beynəlxalq humanitar və milli hüquqlara müvafiq olaraq müəyyən hüquqi statuslara malik oldular. İnsan hüquqlarına aid beynəlxalq paktlar dövlət qarşısında hüquqların, qanunvericilik də daxil olmaqla, bütün zəruri vasitələrlə təmin olunması öhtəliklərini qoymuşdur. Beynəlxalq konvensiyaların yerinə yetirilməsi ilə bağlı öz üzərinə öhtəliklər götürmüş hər bir ölkə bu razılaşmaların prinsiplərini və normalarını əsas götürməlidirlər və daxili qanunvericiliklərində əks etdirməlidirlər. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq sənədlərin yerinə yetirilməsi üzrə öhtəliklər götürmüş dövlət hər bir kəsin hüquqların həyata keçirilməsi və qorunması üçün şərait yaratmalıdır. Müasir dünya dövlətlərinin demək olar ki, hamısının konstitusiyaları əsas insan hüquqlarına təminat verən normaları əks etdirirlər. Təsədüfi

deyildir ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşları üçün əsas qanun rolunda məhz konstitusiya çıxış edir və onlara konstitusiyanın birbaşa təsirini izah etməyə ehtiyac yoxdur. Bu ölkələrin vətəndaşları hər dəfə öz hüquqlarını qorumaq üçün konstitusiyaya müraciət edirlər. Belə ki, konstitusiya hər bir kəsin hüquqlarına təminat verir. Bu hüquqlar sırasında əsasları kimi, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, şəxsi və ailə sirri, şərəf və layəqətin qorunması və s. hüquqları qeyd etmək olar. Şəxsin icazi olmadan onun şəxsi həyatı haqqında informasiyanın toplanması, saxlanması, istifadə edilməsi və yayılması demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyaları tərəfindən qadağan edilir.

Qeyd etdiklərimizdən başqa, dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin konstitusiyaları universal olaraq aşağıdakı şəxsi hüquqları təsbit edirlər:

- mənzil toxunulmazlığı hüququ;
- özünün milli mənsubiyyətini müəyyən etmək və göstərmək;
- ana dilindən istifadə etmək;
- vətəndaşı olduğu dövlətin ərazisində sərbəst hərəkət etmə, yaşayış yerini seçmə və s. [8].

Müasir dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin konstitusiyaları şəxsi hüquqlar kateqoriyasına aid olan kompleks hüquq və azadlıqları əks etdirir və onlara təminat verir. Bu hüquqlar həm də şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyi, ictimai həyatda iştirakı və ümumiyyətlə, cəmiyyətə münasibəti ilə bağlıdır. Belə hüquqları sosial hüquqlar adı altında nəzərdən keçirirlər. Buraya əsasən aşağıdakılar aiddirlər:

- vicdan azadlığı;
- etiqad azadlığı;
- söz və fikir azadlığı;
- informasiya əldə etmək azadlığı.

Dövlətlərin konstitusiyaları yuxarıda qeyd etdiyimiz hüquqlara təminat verməklə yanaşı, sosial, irqi, milli və ya dini düşmənçilik hissləri oyadan təbliğat və təşviqat işlərinin aparılmasını qadağan edir. Müvafiq olaraq sosial, irqi, milli, dini və ya dil üstünlüyünün təbliğ olunması müasir konstitusiyaların məhdudlaşdırdığı və ya qadağan etdiyi vacib məqamlardandır.

Əsas insan hüquqları kateqoriyasına aid olan vətəndaş hüquqları onun subyektlərinin dövlət tərəfindən qorunan və təminat verilən hüquqlara və öhtəliklərə malik olmasını ifadə edir. Vətəndaş hüquqları pozulduqda onun daşıyıcıları məhkəmə yolu ilə hüquqlarını müdafiə edə bilirlər. Vətəndaş hüquqlarının başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətin və bu hüquqların daşıyıcılarının iradəsi ifadə olunur. Dövlət hüquq daşıyıcılarının davranışlarını tənzimləyən qaydaları müəyyənləşdirir. Vətəndaş hüquqları digər əsas insan hüquqları ilə ümumi cəhətlərə malikdir. Vətəndaş hüququ dedikdə, hər bir insanın deyil, yalnız konkret dövlətlə sabit, dayanıqlı hüquqi əlaqəyə malik olan insanların maraqlarının təmin olunmasına istiqamətlənmiş mümkün davranışlarının hüquqi tənzimlənməsidir. İnsan hüquqları isə uni-

versal kateqoriyadır. İnsan hüquqları insanın öz təbiətindən irəli gələn elementar, daha vacib rifahlardan istifadə imkanlarını və şəxsiyyətin təhlükəsiz, azad mövcudluğunu ifadə edir [2].

Beləliklə, apardığımız təhlillərə əsasən qeyd edə bilərik ki, əsas insan hüquqlarının təsnifatı şərtidir və yalnız müəyyən kriteriyalar əsasında mümkündür. Bu hüquqların başlıca səciyyəvi cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onlar arasındakı sərhədlər kifayət qədər şəffafdır. Belə olan halda bu sərhədləri müəyyənləşdirmək olduqca çətin olur. Apardığımız tədqiqatlar sübut edir ki, eyni hüquq və azadlıq bir neçə hüquqlar kateqoriyasına aid edilə bilər. Xüsusilə də sosial və mədəni əsas insan hüquqları arasındakı sərhədlər ciddi mübahisələrə səbəb ola bilər. Formalaşması xarakterinə görə hüquq və azadlıqlar əsas və əlavə hüquqlar kimi nəzərdən keçirilir. Daşıyıcılarından asılı olaraq insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sərhədləndirilir. Subyektlərin növlərindən asılı olaraq fərdi və kollektiv hüquqlar, məzmununa görə şəxsi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar fərqləndirilir. Əsas insan hüquqları sisteminə daxil olan şəxsi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar hüquq elmi çərçivəsində daha müntəzəm müzakirə obyektinə olmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Балашов А. И., Рудаков Г. П.. Правоведение. 5-е изд., доп. и перераб. Стандарт третьего поколения. СПб, 2013, 464 с.
2. Конституционное право граждан на объединение//<http://leksii.net/2-71027.html> (müraciət tarixi: 21.09.16)
3. Морозова Л.А. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву. // Государство и право, 1998, № 7, с. 21
4. Международно-правовые стандарты прав человека // http://bratstvo.ru/brat/mvd/mvd_files/mvd-13.html (müraciət tarixi: 27.10.15)
5. Hubert D., Thomas G. The Responsibility to Protect: Supplementary Volume to the Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. Canada, International Development Research Centre, 2001, P. 144
6. Classification of rights and freedoms// <http://newinspire.ru/lectures-on-constitutional-law/classification-of-rights-and-freedoms-2005> (müraciət tarixi: 24.09.16)
7. <http://uris.org.ua/teoriya-gosudarstva-i-prava/osnovnye-prava-cheloveka-i-grazhdanina>(müraciət tarixi: 09.06.16)
8. www.grandars.ru/college/filosofiya/svoboda-sovesti.html(müraciət tarixi: 09.06.16)

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Д.М.ГАНБАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается характеристика основных прав и свобод человека. Обосновывается, что конституционные права человека делятся на 4 группы: гражданские, политические, социально-экономические и культурные права, которые создают условия для осуществления деятельности в различных сферах. Так, политические права гражданина обуславливают участие в политической жизни. Обладая этими правами,

граждане принимают участие в процессе управления государственными делами. Данные права также определяют границу политической деятельности личности. В статье отмечается, что право на объединение занимает центральное место в системе конституционных прав человека. По всем этим и другим важным вопросам, рассматриваемых в представленной научной статье, даны предложения.

Ключевые слова: Конституция, права человека, общество, политические права, социально-экономические права.

CHARACTERISTIC OF BASIC RIGHTS AND FREEDOMS OF THE PERSON

D.M.GANBAROV

SUMMARY

The article analyzes the characteristic of basic rights and freedoms of the person. It is proved that constitutional rights of the person are divided into 4 groups. The civil, political, social and economic and cultural laws create conditions for the implementation of activities in various spheres. For example, the political rights of the citizen are caused by participation in political life. Having these rights, citizens take part in the process of management of public affairs. These rights also determine the border of political activities of the person. It is noted that the right to consolidation takes the central place in the system of constitutional rights of the person. All these and other important points are considered in the provided scientific article.

Key words: Constitution, human rights, society, political rights, social and economic rights

UOT 351.9**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MƏDƏNİYYƏT VƏ
TURİZM SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞININ
HÜQUQİ ƏSASLARI****G.S.ƏSGƏRLİ**
Bakı Dövlət Universiteti
smile_46@mail.ru

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının hüquqi əsasları geniş aspektdə təhlil olunur.

Bu sahədə əməkdaşlıq 2 mərhələdə araşdırılır. Birinci mərhələ 1994-2002-ci illəri əhatə etməklə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən mədəniyyət və turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəm təməlinin qoyulması, 2002-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edən ikinci mərhələ isə ulu öndərin layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən daha da inkişaf etdirilib genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Birinci mərhələdə Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə, Ukrayna, İtalya Respublikaları, Moskva Vilayəti ilə bağlanmış Sazişlərin mahiyyəti, ikinci mərhələdə isə Qazağıstan, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Rusiyanın ayrı-ayrı Vilayətləri, Kuba, İraq, Sloveniya, Çin Xalq Respublikası və b. arasında mədəniyyət və turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında qanunvericilik aktları təhlil edilir.

Açar sözlər: beynəlxalq əməkdaşlıq, xarici dövlətlərlə əməkdaşlığın hüquqi əsasları, saziş, turizm sahəsində əməkdaşlıq

Müasir dövrdə xarici ölkələrlə mədəniyyət və turizm zəminində beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mədəniyyətlə əlaqəli beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi olduqca aktualdı. Mədəniyyət və turizm sahəsində beynəlxalq mədəni əlaqələrin getdikcə möhkəmlənməsi dövlətlər-arası sülh və dostluq münasibətlərinin bərqərar olunmasına güclü təsir göstərir. Beynəlxalq əməkdaşlıq mədəniyyətlər arasında bir körpüdür. Azərbaycanın dünya ölkələri ilə sərbəst mədəni əlaqələr qurmaq imkanları genişləndikcə dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası daha da inkişaf edəcəkdir.

Hər bir inkişaf özündən əvvəlki təmələ söykənir. Xalqımızın ümum- milli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ilk dəfə müstəqil Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət və turizm siyasətinin hüquqi bazası-qanunvericilik təmi- natı yaradılmışdır. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərindən beynəlxalq mədə- ni əlaqələrə xüsusi diqqət yetirməyə və bunu xarici siyasətinin başlıca amil- lərindən birinə çevirməyə çalışmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müstəqil Azərbaycan dövlətinin

siyasi, sosial-mədəni və iqtisadi sahələrdə həyata keçirdiyi köklü islahatlar və əsaslı tədbirlər ölkəmizin iqtisadi cəhətdən günü-gündən güclənməsinə, mədəniyyət və turizm sahələrində böyük uğurlar qazanılmasına münbit şərait yaratmışdır. Mədəniyyət və turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ilk addımlar atılmış, bir sıra dünya dövlətləri ilə Sazişlər bağlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 14 iyun 1994-cü il 822 nömrəli Qərarı ilə Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında elmi, texniki, sosial, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq haqqında 1994-cü il fevralın 9-da Ankara şəhərində imzalanmış Saziş təsdiq edilmişdir. Bu Saziş Türkiyə Respublikası ilə mədəni sahədə qurulan əlaqənin ilkin hüquqi forması olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə bu əlaqələr daha da genişləndirilmiş, mədəniyyət və turizmin inkişafı üçün hər iki ölkə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmişlər. Bundan başqa bir sıra keçmiş MDB, Avropa və Şərq dövlətləri ilə bu əlaqələr daha da möhkəmləndirilmişdir.

«Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş» barəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti 09 dekabr 1999-cu il tarixli 291 nömrəli Sərəncam ilə 1999-cu il iyulun 1-də Bakı şəhərində imzalanmış «Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş»i təsdiq edilmişdir. Qeyd olunan sazişdə turistlərə xidmət məqsədi ilə müxtəlif mülkiyyət formalı Azərbaycan və Ukrayna müəssisələri və təşkilatları, turizm cəmiyyətləri arasında işgüzar əlaqələrin müəyyən edilməsi, habelə onların birgə fəaliyyətini, idrakı, əməli, uşaq və gənclər turizmi də nəzərə alınmaqla, həm mütəşəkkil, həm də fərdi turizmin onun müxtəlif formalarında inkişafını, ixtisaslaşdırılmış qruplar, o cümlədən sərgilərdə, yarmarkalarda, konfranslarda, simpozium və seminarlarda, digər reklam-informasiya və elmi-praktiki beynəlxalq turizm tədbirlərində iştirak etməsinə yardım, statistika məlumatları, qanunvericilik aktları və normativ baza, turizm sahəsində elmi tədqiqatlar, habelə öz ölkələrinin turizm ehtiyatları, turizm bazarının vəziyyəti barədə informasiya, turizm üzrə reklam və məlumat materiallarını mübadiləsini, turizm sahəsi üçün peşəkar kadrlar hazırlanmasında bir-birinə kömək, habelə turizm sahəsində elmi işçilərin, kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin və ekspertlərin mübadiləsini, turizm sahəsində hərtərəfli əlaqələr, tədqiqat aparın təşkilatlarının birgə fəaliyyətinə kömək, öz ərazilərində digər Tərəfin rəsmi turizm nümayəndəliklərinin açılmasına kömək və s. nəzərdə tutulmuşdur.

“2002-ci il iyunun 1-də Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İtaliya Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət, elm və texnologiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş" in təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 avqust 2002-ci il tarixli 1022 nömrəli Sərəncamına əsasən 2002-ci il iyunun 1-də Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İtaliya Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət, elm və texnologiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında

Saziş" təsdiq edilmişdir. Qeyd olunan Sazişdə Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İtaliya Respublikası Hökuməti arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və inkişafı istəyi öz əksini tapmış, təhsil, mədəniyyət, elm və texnologiya sahəsində mübadilənin və əməkdaşlığın onlar və onların xalqları arasında qarşılıqlı tanıma və anlaşmanın inkişafına yardım etmələri barədə razılığa gəlinmişdir. Tərəflərin mədəniyyət və elm əlaqələrinin gücləndirilməsi prosesi çərçivəsində aşağıda qeyd olunan prioritet sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirməkləri, təhsil və dilin tədrisi, universitetlərarası əməkdaşlıq, mədəni tədbirlərdə iştirak, incəsənət xadimlərinin mübadiləsi və arxeologiya sahəsində əməkdaşlığı əsas amilə çevrilmişdir. Mədəniyyət və incəsənət, musiqi, rəqs, təsviri incəsənət, teatr və kino sahələrindəki dövlət institutları və həmçinin müəssisə və assosiasiyalar arasında birgə layihələrin gerçəkləşdirilməsi, mədəniyyət xadimlərinin mübadiləsi və bir-birinin tamaşalarında, festivallarında, kitab yarmarkalarında, simpoziumlarında, kinofestivallarında və digər vacib tədbirlərində iştirak vasitəsi ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Müstəqilliyin birinci illərində Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və Moskva şəhərinin Mədəniyyət Komitəsi arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında Saziş"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti 25 iyul 1997-ci il tarixli 637 nömrəli Sərəncamı imzalamışdır. Həmin Sərəncama əsasən 1997-ci il iyunun 13-də Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və Moskva şəhərinin Mədəniyyət Komitəsi arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında Saziş" təsdiq edilmiş, Sazişin həyata keçirilməsi üçün lazımi tədbirlər görülməsi Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə tapşırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 aprel 2003-cü il tarixli 1218 nömrəli Sərəncamına əsasən 2002-ci il noyabrın 25-də Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rusiya Federasiyası Moskva vilayətinin Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş" təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyasının Moskva vilayətinin Hökuməti 3 iyul 1997-ci il tarixində Moskva şəhərində imzalanmış Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında Müqavilənin müddəalarını rəhbər tutaraq, ikitərəfli ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrin dərinləşdirilməsində və genişləndirilməsində qarşılıqlı marağı nəzərə alaraq mədəniyyət, incəsənət, turizm, gənclik işləri, idman sahəsində əlaqələrin gücləndirilməsi üçün əlverişli şəraiti təmin edəcəklərini, həmçinin bədii sərgilərin, yaradıcılıq kollektivlərinin, turist, gənclər və idman nümayəndə heyətlərinin mübadiləsinə köməklik göstərəcəklərini bildirmişdilər.

Müstəqilliyin ikinci mərhələsində Azərbaycan Respublikası daha da möhkəmlənmiş və inkişaf etmiş, dünya birliyi ölkələri arasında özünə layiq yer tutmuş, inkişaf tempinə görə bir çox ölkələri geridə qoymuş və bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyətinə uğurla inteqrasiya

olunmuş, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirə bilmişdir. Bu nailiyyətlərin əldə edilməsində Azərbaycan dövlətinin, onun hazırkı Prezidenti cənab İlham Əliyevin mədəniyyət və turizm sahəsinə göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğının mühüm rolu olmuşdur. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 500-dən çox fərman və sərəncam imzalamışdır. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin mədəniyyət və turizm sahələrinə dair imzaladığı fərman və sərəncamlar, Nazirlər Kabinetinin verdiyi göstəriş və tapşırıqlar, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq qurmuş, ölkədə mədəniyyət və turizm sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar bir sıra əhəmiyyətli layihələr həyata keçirmiş, milli mədəniyyətimizin və Azərbaycanın turizm potensialının dünyada tanınması, ölkəmizin dünyanın mədəniyyət və turizm məkanına uğurla inteqrasiya olunması, milli mədəni irsimizin, dəyər və sərvətlərimizin qorunub saxlanılması, inkişaf etdirilməsi istiqamətində əsaslı nəticələrə nail olmuşdur.

İkinci mərhələdə də beynəlxalq mədəni əlaqələr uğurla inkişaf etdirilmişdir. 18 may 2004-cü il tarixli 659-HQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə 2004-cü il martın 1-də Qazaxıstan Respublikasının Astana şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət, elm və turizm sahəsində uzunmüddətli əməkdaşlıq haqqında" Proqram təsdiq olunmuşdur. "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət, elm və turizm sahəsində uzunmüddətli əməkdaşlıq Proqramı"na əsasən Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində və möhkəmləndirilməsində maraqlı olduqlarını nəzərə alaraq, 21 oktyabr 1996-cı il tarixli Daşkənd Bəyannaməsinin reallaşdırılması məqsədilə teatr, təsviri sənət, estrada və sirk sənəti, kinematografiya, kitabxana və muzey işində, tarixi-mədəni irs obyektlərinin qorunması, xalq yaradıcılığı özfəaliyyəti, xalq sənəti sahəsində və digər mədəni fəaliyyət sahələrində mədəni əlaqələr, mübadilələr və əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradacaqlar, mədəniyyət üzrə təşkilatlar və idarələr, yaradıcılıq ittifaqları, ictimai təşkilatlar, assosiasiyalar, fondlar arasında birbaşa müqavilələr əsasında bilavasitə əməkdaşlığın yaradılmasına kömək göstərəcəklər, səlahiyyətli orqanlar birgə beynəlxalq mədəni tədbirlər, proqramlar, işgüzar layihələr təşkil edəcək və keçirəcək, habelə dövlət və ictimai təşkilatların mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki əməkdaşlığını dəstəkləyəcək və əlaqələndirəcəklər, mədəniyyət və incəsənət sahəsində elmi tədqiqat işlərinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə məsləhətləşmələr həyata keçirəcək, elmi tədqiqat işlərinin nəticələri haqqında qarşılıqlı məlumatlandırmanı təmin edəcək, həyata keçirilən elmi tədqiqat işlərində və tədbirlərdə qarşılıqlı iştirak etmək imkanı yaradacaqlar, Azərbaycan Respublikasının və Qazaxıstan Respublikasının muzey və kitabxana fondlarını təşkil edən topluların, kolleksiyaların və digər mədəniyyət incələrinin hər iki dövlətin vətəndaşları Tərəfindən paritet əsaslarında faydalanmaq üçün imkan yaradacaqlar, onların dövlətlərinin

ərazisində mədəniyyət və incəsənət sahələrində keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə, o cümlədən festivallarda, müsabiqələrdə, sərgilərdə, simpoziumlarda, konfranslarda qarşılıqlı iştirakı təşviq edəcəklər, öz dövlətlərinin milli kitabxanaları arasında birbaşa əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə səy göstərəcəklər, tarix və mədəniyyət abidələrini mühafizə məsələləri ilə məşğul olan təşkilatlar, milli muzeylər və bədii qalereyalar arasında əlaqələrin qurulmasına yardım edəcəklər, öz dövlətlərində turizmin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə səy göstərəcək, fəvqəladə hallara, turizmdə istehlakçıların hüquqlarının qorunması və səyahət zamanı turistlərə köməklə bağlı olan məlumat mübadiləsi edəcəklər, öz dövlətlərinin turizm şirkətlərinin, assosiasiyalarının və ictimai təşkilatlarının əməkdaşlığı üçün əlverişli şərait yaradacaqlar, hər iki ölkənin turist bazalarının nümayiş etdirilməsi, habelə turizmin "İpək Yolu" boyunca inkişafı perspektivləri üzrə birgə tədbirlərin keçirilməsinə səy göstərəcəklər.

“2004-cü il aprelin 25-də Abu-Dabi şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Hökuməti arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş"in təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyul 2004-cü il tarixli 315 nömrəli Sərəncamına əsasən 2004-cü il aprelin 25-də Abu-Dabi şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Hökuməti arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş" təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Hökuməti iki ölkə arasında mövcud olan dostluq əlaqələrini inkişaf etdirmək və gücləndirmək arzularından çıxış edərək, həmçinin mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək istəyərək, teatr, bədii və folklor qruplarının, habelə fərdi ifaçıların mübadiləsini xüsusilə təşviq etməklə qarşılıqlı maraq doğuran müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı, filmlərin mübadiləsi və ya digər tərəfin təşkil etdiyi beynəlxalq film festivallarında iştirak etmək vasitəsilə kino sahəsində əməkdaşlığı və rəsm əsərlərindən ibarət sərgilərin mübadiləsini inkişaf etdirəcəkləri, hər iki ölkənin muzeyləri, kitabxanaları və arxivləri arasında əməkdaşlığı və məlumat mübadiləsini təşviq edəcəkləri, mədəniyyət məsələləri ilə bağlı Razılığa gələn digər Tərəfin təşkil etdiyi beynəlxalq konfranslar, müsabiqələr və görüşlərdə nümayəndələrin iştirakına kömək edəcəkləri, Dövlətin artistləri arasında görüş və mübadilələri və mədəniyyət sahəsində təcrübə və mütəxəssislər mübadiləsini təşviq edəcəkləri barədə razılığa gəlmişdilər.

“ 2004-cü il aprelin 26-da Həştərxan şəhərində imzalanmış «Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Həştərxan vilayətinin Administrasiyası (Rusiya Federasiyası) arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş»in təsdiq edilməsi barədə» “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 03 avqust 2004-cü il tarixli 343 nömrəli Sərəncamı, “2004-cü il iyunun 23-də Moskva şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Moskva Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq haqqında Sazişin yerinə yetirilməsi üzrə Hökumətlərarası komissiyanın beşinci iclasının Protokolu"nun nəzərə alınması haqqında” Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2004-cü il tarixli 363 nömrəli Sərəncamı, “2006-cı il fevralın 22-də Bakı şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Sverdlovsk vilayətinin (Rusiya Federasiyası) Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş”in in təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 may 2006-cı il tarixli 1479 nömrəli Sərəncamı, “2006-cı il iyulun 5-də Bakı şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Çelyabinsk vilayəti (Rusiya Federasiyası) Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş”in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 sentyabr 2006-cı il tarixli 1694 nömrəli Sərəncamı, 2007-ci il aprelin 12-də Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Rusiya Federasiyası Qurqan vilayətinin Administrasiyası (Hökuməti) arasında ticarət-iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş"in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2007-ci il tarixli 2197 nömrəli Sərəncamı, “Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyasının Tatarıstan Respublikası arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq üzrə Birgə Hökumətlərarası Komissiyanın Azərbaycan Respublikası tərəfindən tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2005-ci il tarixli 977 nömrəli Sərəncamı Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında, dostluq və mədəni əlaqələri daha da gücləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikası və İordaniya Haşimilər Krallığı arasındakı mədəni münasibətlər "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İordaniya Haşimilər Krallığı Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə 10 aprel 2007-ci il tarixli 280-IIIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Qeyd olunan Saziş iki ölkə arasında turist münasibətlərini inkişaf etdirməyə can ataraq, tərəfləri arasında qarşılıqlı əsasda turizm sahəsində əməkdaşlığa başlamaq niyyəti ilə, turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq şirkətlər və təşkilatlar arasında sıx əməkdaşlığı təşviq edərək, bütün mümkün imkanlardan istifadə edib Azərbaycan və İordaniya arasında turizm axınının inkişaf etdirilməsinə yardımını və bütün mümkün texniki və inzibati imkanlardan istifadə edərək, "turist əlaqələrinin" həvəsləndirilməsini və dəstəklənməsini təşviqi nəzərdə tuturdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 iyun 2011-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2011-ci il aprelin 8-də Bakı şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və İordaniya Haşimilər Krallığının Mədəniyyət Nazirliyi arasında mədəniyyət sahəsində 2011-2013-cü illər üzrə əməkdaşlıq barədə Tədbirlər Planı” iki ölkə arasında beynəlxalq münasibətlərin inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədbirlər Planının əsas məqsədi iki dövlət arasında mövcud olan dostluq münasibətlərini daha da inkişaf etdirmək və gücləndirmək, mədəniyyətlərarası dialoqun mühüm rolunu nəzərə alaraq və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirməkdən ibarət olmuşdur. 2011-ci ilin ikinci yarısı İordaniyalı-alimlərin

II Bakı Beynəlxalq Kulturologiya ekspertləri Forumunda iştirakı, 2011-ci il sentyabr ayında İordaniyanın nəşr evlərinin II Bakı Kitab Sərgisində iştirakı, 2012-ci ilin mart ayında Bakıda İordaniya mətbəxi festivalının keçirilməsi, 2012-ci ilin noyabr ayında Əmmanda Azərbaycan mətbəxi festivalının keçirilməsi, 2013-cü ilin birinci yarısı Azərbaycanda İordaniya film festivalının keçirilməsi, 2013-cü ilin ikinci yarısı İordaniyada Azərbaycan film festivalının keçirilməsi, 2011-2013-cü illərdə iki ölkənin Milli Kitabxanalar arasında beynəlxalq kitab mübadiləsi təmin olunmuşdur.

24 iyun 2009-cu il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti “2009-cu il mayın 18-də Bakı şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Kuba Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş" in təsdiq edilməsi barədə” 344 nömrəli Sərəncam imzaladı. Bu Sərəncamla qarşılıqlı Mədəniyyət Günlərinin, tələbələr, pedaqoqlar və elmi əməkdaşlar arasında bədii təhsil üzrə təcrübə mübadiləsi məqsədilə konfransların, simpoziumların və kollokviumların keçirilməsinin, incəsənət, dekorativ-tətbiqi sənət və kulinariya sərgilərinin təşkil edilməsinin, bir sözlə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Kuba Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin mədəniyyət təsisatları arasında əməkdaşlığa şərait yaradılmasının əsası qoyulmuşdur. ”2009-cu il fevralın 26-da Havana şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm nazirliyi və Kuba Respublikasının turizm nazirliyi arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş” in təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidenti 24 iyun 2009-cu il tarixli 338 nömrəli Sərəncamı ilə turizm sahəsində ikitərəfli münasibətləri inkişaf etdirmək və gücləndirmək üçün bu ölkələrin tarixi və mədəniyyətinin qarşılıqlı öyrənilməsinə xüsusi diqqətin göstərilməsi, eləcə də turizm müəssisələri, səyahət agentlikləri, təşkilatlar və turizm institutları arasında kommersiya və əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, turizm sektorunu inkişaf etdirmək üçün səy göstərəcəkləri, turizm və turizm idarəetməsində mütəxəssislər mübadiləsini təşviq edəcəyi, xüsusi sahələrin idarə olunması və mühafizə olunması, eləcə də öz ölkələrinin qanunvericiliklərinə uyğun olaraq turizm sahəsinə investisiyaların qoyulmasının inkişaf etdirilməsi məqsədilə treninq və texnoloji tədqiqatların aparılması xüsusi ilə vurğulanmışdır.

Azərbaycan Respublikası və İraq Respublikası arasında beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi forması kimi “2010-cu il noyabrın 10-da Bakı şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İraq Respublikası Hökuməti arasında ticarət, iqtisadi, elmi, texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş” in təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2010-cu il tarixli 1261 nömrəli Sərəncamını qeyd edə bilərik. Hər iki ölkə ticarət, iqtisadi, elmi, texniki və mədəni əməkdaşlığa, hər iki tərəfin marağını əks edən sahələri və yaxud qarşılıqlı razılıq əsasında gələcəkdə qeyd olunacaq sahələri əhatə edəcək, qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq beynəlxalq və daimi sərgi və ticarət mərkəzlərində nümayiş etdirilməsi zəruri olan

malların daxil olmasına yardım göstərilməsinə, Saziş çərçivəsində və ölkələrində qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq əməkdaşlığa razılıq vermişdilər. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İraq Respublikası Hökuməti arasında ticarət, iqtisadi, elmi, texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş”in həyata keçirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 2011-ci il tarixli 6s nömrəli Sərəncamı ilə Sazişin həyata keçirilməsi üçün lazımi tədbirləri yerinə yetirəcək müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının siyahısı müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 iyun 2011-ci il tarixli 449 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2011-ci il aprelin 9-da Bakı şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və İraq Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu” mədəniyyət və turizm sahəsində əməkdaşlıq üçün mühüm əhəmiyyətlidir. Belə ki, Anlaşma Memorandumuna əsasən tərəflər öz aralarında kitab, tətbiqi sənət nümunələri, folklor nümunələri və qədim geyim əşyalarının sərgilərinin, ədəbi və elmi simpoziumların, musiqi və teatr günlərinin ehtiva olunduğu mədəniyyət həftələrinin keçirilməsinə, öz ölkələrində keçirilən ədəbi, elmi və mədəniyyət konfransları, simpoziumları və seminarlarda iştiraka, mədəniyyət müəssisələri arasında incəsənət, elm və mədəniyyət sahələrində mütəxəssislərin qarşılıqlı səfərləri, təcrübə mübadiləsinin təşviqi, incəsənət və mədəniyyət fəaliyyəti ilə əlaqəli müştərək araşdırmaların aparılması vasitəsilə əlaqələrin gücləndirilməsi, arxeoloji qazıntılar sahəsində birgə əməkdaşlıq və müştərək elmi əsərlərin yazılması, kitabların ingilis və ərəb dillərində nəşr olunması imkanlarının nəzərdən keçirilməsinə, arxeoloji qazıntılar aparılması, tarixi sərvətlərin mühafizəsi, muzey işi, tarixi sənədlər, əlyazmaların bərpası, qorunması və araşdırılması sahəsində ekspertlərin mübadiləsinə, tarixi sərvətlər, muzeylər, tarixi sənədlərin və əlyazmaların qorunması və bərpası ilə əlaqəli olan konfranslar və elmi seminarlarda iştiraka, hər hansı bir tərəfin ərazisindən oğurlanmış tarixi sərvətlərin qaytarılmasına, ərazilərində irsi və tarixi eskponatlara aid incəsənət sərgilərinin təşkilinə razılıq verirdilər.

2011-ci il iyunun 9-da Lyublyana şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Sloveniya Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət, təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında Saziş”in təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 27 iyul 2011-ci il tarixli 490 nömrəli Fərman imzalamışdır. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Sloveniya Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət, təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında Saziş” iki ölkə arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirməyi və möhkəmləndirməyi və mədəniyyət, təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq və mübadiləni dərinləşdirməyi, mədəni irsi və onun həm klassik, həm də müasir mədəniyyət sahəsində nailiyyətləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlandırılmasını, mədəni irs sahəsində “Lyublyana Prosesi” və mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində “Bakı Prosesi”nin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. “2011-ci il iyunun 9-da Lyublyana şəhərində imzalanmış “Azərbaycan

Respublikası Hökuməti və Sloveniya Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət, təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında Saziş”in təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 27 iyul tarixli 490 nömrəli Fərmanını icra etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 19 avqust 2011-ci il tarixli 249s nömrəli Sərəncam imzaladı. Sazişə əsasən tərəflər arasında münasibətlər beynəlxalq hüquq və BMT Nizamnaməsinin norma və prinsiplərinə əsaslanmalı idi. Hər iki ölkə mədəni irsi və onun həm klassik, həm də müasir mədəniyyət sahəsində nailiyyətləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlandırılmasını təşviq edəcəkdir.

2011-ci il mayın 25-də Pekin şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Çin Xalq Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi arasında 2011-2015-ci illər üçün mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Protokol”un təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 27 iyul 2011-ci il tarixli Fərman imzalamışdır. Azərbaycan və Çin xalqları arasındakı dostluğun və iki ölkə arasında mədəni əməkdaşlığın genişləndirməsi üçün 7 mart 1994-cü ildə Pekin şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Çin Xalq Respublikasının Hökuməti arasında mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş” əsas tutulurdu. Protokola görə Tərəflər musiqi və rəqs qruplarının qarşılıqlı səfər və çıxışlarını təşkil edəcək, eləcə də muzey eksponatları, foto sərgiləri və kino günlərindən ibarət sərgi mübadiləsini, həmçinin Azərbaycan Respublikasında və Çin Xalq Respublikasında keçirilən beynəlxalq festival, müsabiqə, konfrans və digər mədəniyyət tədbirlərində iştirakını genişləndirəcəklər, mədəni yaradıcılıq və mədəni ticarət sahəsində əməkdaşlıq təşviq edəcəklər, Protokolun qüvvədə olduğu müddət ərzində Tərəflər qarşılıqlı olaraq Çin Xalq Respublikasında Azərbaycan Mədəniyyəti Günlərini və Azərbaycan Respublikasında Çin Mədəniyyəti Günlərini təşkil etməyi öhdəsinə götürürlər, hər iki ölkənin kitabxana və muzeyləri arasında birbaşa əlaqələrini genişləndirəcək, ədəbiyyat və mütəxəssis mübadiləsini təmin edəcəklər və s.

San Marino Respublikası ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 19 iyun 2012-ci il tarixli 662 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2012-ci il aprelin 12-də Bakı şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və San Marino Respublikası Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”i, Qırğız Respublikası ilə qarşılıqlı hörmət və hüquq bərabərliyi əsasında dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrini möhkəmləndirməsində və inkişaf etdirməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 19 iyun tarixli 656 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası və Qırğız Respublikası arasında 2012-ci il martın 30-da Bakı şəhərində imzalanmış sazişlərin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 iyul 2012-ci il tarixli 175s Sərəncamı, Albaniya Respublikasının Turizm, Mədəniyyət, Gənclər və İdman Nazirliyi arasında mövcud olan dostluq əlaqələrini inkişaf etdirilməsində 2012-ci il noyabrın 29-da Tirana şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Albaniya Respublikasının Turizm, Mədəniyyət, Gənclər və İdman Nazirliyi arasında mədəniyyət və turizm sahələrində əməkdaşlıq haqqında Saziş”i və 2013-cü il yanvarın 28-də Tirana şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi və Albaniya Respublikasının Turizm, Mədəniyyət, Gənclər və İdman Nazirliyi arasında 2013-2015-ci illərdə gənclər və idman sahələrində Əməkdaşlıq Proqramı”, İspaniya Krallığı arasında təhsil, mədəniyyət və elm sahələrində mübadilə və əməkdaşlıq üçün "Azərbaycan Respublikası və İspaniya Krallığı arasında mədəniyyət, təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında" Sazişi, Xorvatiya Respublikası ilə 2013-cü il martın 11-də Zaqreb şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Xorvatiya Respublikasının Turizm Nazirliyi arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu”, Argentina ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Argentina Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişi”, Uruqvay Respublikası ilə “Azərbaycan Respublikası ilə Uruqvay Şərq Respublikası arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişi” mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası ilə xarici dövlətlər arasında bağlanan sazişlərin əksəriyyətində üstünlük turizmin inkişafına, teatr, bədii və folklor qruplarının, habelə fərdi ifaçıların mübadiləsinə, sərgilərin, simpoziumların keçirilməsinə, kitabxana və muzeyləri arasında birbaşa əlaqələrini genişləndirilməsinə və s. verilmişdir. Halbuki, Azərbaycan xalqı dünyanın zəngin mədəni irs yaratmış xalqları sırasında layiqli yer tutur. Ölkəmizdə minlərlə beynəlxalq əməkdaşlığa təşviq edəcək tarix və memarlıq abidələri mövcuddur. Hesab edirik ki, gələcəkdə abidələrin bərpası, rekonstruksiyası, konservasiyası işində əməkdaşlığa daha çox üstünlük verilməlidir və beynəlxalq təcrübədən faydalanılmalıdır. Nümunə kimi Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə İtaliyanı bir araya gətirən Tvining layihəsini qeyd etmək olar. Təşəbbüsün əsas məqsədi Azərbyacanın mədəniyyət sektorunda siyasət və inzibati idarə olunma sisteminin modernləşməsinə, daha effektiv və aktual modelə çevrilməsinə töhfə verməkdir. Layihə mədəni irs tələbatlarına xüsusi diqqət ayırmaqla, eləcə də müvafiq Avropa təcrübəsi və nümunələrini uyğunlaşdırmaqla mədəniyyət sektorunun daha da strateji idarəetmə modelinə keçməsinə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyini dəstəkləyəcəkdir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında mövcud olan tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizə zonaları və qoruq zonası bu günə qədər müəyyən olunmamışdır. Nə SSRİ dövründə, nə də indiki dövrdə belə bir təcrübəyə rast gəlinmir. Buna görə də beynəlxalq təcrübəyə müraciət etmək zərurəti yaranır. Bu işin həyata keçirilməsində Rusiya və Türkiyə kimi qonşu dövlətlərin mədəni irs təcrübəsi ilə bağlı əməkdaşlığa üstünlük verilməsi daha yaxşı olar. Bu zəngin mirasın mühafizəsi və istifadəsi dövlətin mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Xarici ölkələrlə beynəlxalq əməkdaşlıq mədəni irsin qorunub saxlanması, tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənil-

məsi və mühafizəsi ilə bağlı işlərə təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci il (24 avqust 2002-ci il və 18 mart 2009-cu il tarixli əlavə və dəyişiklərlə). Bakı: Qanun, 2009.
2. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Bakı, 2006.
3. Мартыненко И.Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ. М.: ИКД «Зерцало-М», 2002.
4. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 2014-cü il üçün illik Hesabatı. Bakı, 2015.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРЫ И ТУРИЗМА

Г.С.АСКЕРЛИ

РЕЗЮМЕ

Данная статья в широком смысле рассматривает правовую основу международного сотрудничества Азербайджанской Республики в области культуры и туризма.

Данное сотрудничество исследуется в 2-х направлениях. На первом этапе характеризуются 1994-2002-ые годы, где был положен со стороны Гейдара Алиева основа международного сотрудничества Азербайджанской Республики в области культуры и туризма. После 2002-го года данная политика была развита и продолжена президентом Ильхамом Алиевым.

На первом этапе роль играли соглашения заключенные с Турцией, Украиной, Италией. На втором этапе с Казахстаном, Объединенными Арабскими Эмиратами, с отдельными провинциями России, Ирака, Кубы, Словении, Китая, а также анализируются законодательства о сотрудничестве в области культуры и туризма иных стран.

Ключевые слова: правовая основа, сотрудничество, культура, туризм

LEGAL BASES OF INTERNATIONAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE FIELD OF CULTURE AND TOURISM

G.S.ASGARLI

SUMMARY

The article, in a broad sense, studies the legal basis for international cooperation of the Republic of Azerbaijan in the field of Culture and Tourism.

Cooperation in this area is being investigated on 2 phases. The first phase covers the period of 1994-2002 when Heydar Aliyev laid the foundation of international cooperation of the Republic in the field of culture and tourism, and since 2002 this policy has been further pursued and developed by the President, Ilham Aliyev.

At the first phase, the agreements with Turkey, Ukraine, the Italian Republic, Moscow played a great role whereas the second stage is characterized by the agreements with Kazakhstan, United Arab Emirates, separate provinces of Russia, Cuba, Iraq, Slovenia, China and others.

Key words: culture, tourism, cooperation in culture, agreements

UOT 341:339.9**ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ SANİTAR VƏ FİTOSANİTAR
TƏDBİRLƏRİN TƏTBİQİ HAQQINDA SAZIŞI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ
MÜVƏQQƏTİ VƏ YA ŞƏRTİ SANİTARIYA VƏ YA FİTOSANİTARIYA
TƏDBİRLƏRİNİN TƏTBİQİ İLƏ BAĞLI ƏSAS MƏSƏLƏLƏR**

H.Q.MƏMİŞOV
Bakı Dövlət Universiteti
m_himalay@yahoo.com

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) Sanitar və Fitosanitar Tədbirlərin tətbiqi haqqında Sazişi (SPS Sazişi) müvəqqəti və ya daimi xarakterli sanitar və fitosanitar tədbirlərin tətbiq edilməsinin əsaslarını müəyyən edir. Bir qayda olaraq, belə tədbirlər riskin obyektiv qiymətləndirilməsi əsasında potensial bioloji və iqtisadi şəraitlə bağlı idxalçı üzv dövlətin ərazisinə ziyanvericilərin və müxtəlif xəstəliklərin ehtimal olunan daxil olmasının qarşısını alınması, yaranmasının dayandırılması, eləcə də zərərli maddələrin, toksinlərin, qida məhsullarında xəstəlik törədən orqanizmlərin insan və heyvanların sağlamlığına təsirlərinin ölçülməsi üçün tətbiq edilməli və qəbul edilən sanitariya və fitosanitariya tədbirləri üzv dövlətlər arasında mövcud olan ticarətə süni maneə yaratmamalıdır.

Lakin, bir çox hallarda inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən bu kimi tədbirlər yerli istehsalçıların qorunması və xarici malların öz bazarlarından sıxışdırılaraq çıxarılması üçün tətbiq edilir. Sözügedən Sazişin qəbul edilməsi zamanı ÜTT-yə üzv olan zəif inkişaf etmiş dövlətlər və inkişaf etməkdə olan dövlətlər bu məqama diqqəti cəlb edərək Sazişin mətnində belə tədbirlərin tətbiq edilməsinin əsaslandırılması tələbinin müəyyən edilməsinə nail olmuşlar. Yəni, elmi cəhətdən əsaslandırılmamış sanitar və fitosanitar tədbirlərin tətbiqi üzv dövlətlər arasında mövcud olan beynəlxalq ticarətdə süni maneə kimi xarakterizə edilir. Lakin, bəzi hallarda dövlətlər elmi məlumatların toplanılmasını gözləmədən ehtiyat tədbiri kimi riskin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək istiqamətində tədbirlər görə bilərlər.

Açar sözlər: ÜTT, ÜTT-nin paneli, üzv dövlətlər, SPS Sazişi, sanitar və fitosanitar tədbirlər, “Ehtiyatlılıq prinsipi”, məhkəmə işi, elmi əsas, elmi sübut, zəruri məlumat, risk, riskin qiymətləndirilməsi

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) Sanitar və Fitosanitar Tədbirlərin Tətbiqi haqqında Sazişi (bundan sonra-SPS Sazişi) ÜTT-yə üzv olan dövlətlər (bundan sonra-üzv dövlətlər) tərəfindən saziş çərçivəsində müəyyən olunan məqsədlərin təmin edilməsi üçün sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin qəbul edilməsinə imkan yaradır. Lakin, qəbul edilən sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri üzv dövlətlər arasında mövcud olan ticarətə süni

maneələr yaratmamalıdır. Belə ki, Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlər və Amerika Birləşmiş Ştatları bir sıra hallarda sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərini öz yerli istehsalçıları qorumaq və xarici istehsalçıların məhsullarını bazarlarından kənarlaşdırmaq məqsədi ilə qəbul edirlər. SPS Sazişinin mətni hazırlanarkən, inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş üzv dövlətlər qeyd edilən məqama diqqəti cəlb edərək, müvafiq normaların Saziş çərçivəsində təsbit edilməsinə nail olmuşdur.

Yuxarıda sadalanan süni maneələrin aradan qaldırılması istiqamətini götürən SPS Sazişi, üzv dövlətlər tərəfindən qəbul edilən sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri barədə əsaslandırma tələbini müəyyən edir. Həmin tələbə görə üzv dövlətlər qəbul etdikləri sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərini mütləq mənada elmi cəhətdən əsaslandırmalıdırlar. Elmi cəhətdən əsaslandırılmamış sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin müəyyən edilməsi üzv dövlətlər arasında mövcud olan beynəlxalq ticarətə süni maneə kimi xarakterizə edilir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, elm bütün ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirə bilmir. SPS Sazişinə görə aşağıdakı məqamlarda elm tənzimləmədən kənar qala bilər: üzv dövlətlərin ərazisində müvafiq riskin mövcudluğu və dərəcəsi barədə yetərli elmi məlumatlar olmadıqda; müvafiq riskin mövcudluğu və dərəcəsi müəyyən edilməklə ehtimal olunan zərərin aradan qaldırılması üçün üzv dövlətlər tərəfindən təcili tədbirlərin görülməsi zərurəti yarandıqda.

Yuxarıda qeyd edilən hallarda, üzv dövlətlər elmi məlumatların toplanılmasını gözləmədən ehtiyatlılıq göstərərək riskin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək istiqamətində tədbirlər görə bilərlər. SPS Sazişi çərçivəsində yaradılan belə bir yanaşmaya üzv dövlətlərin “ehtiyatlılıq prinsipi” və ya “ehtiyatlılıq yanaşması” adını verirlər. Üzv dövlətlər arasında “ehtiyatlılıq prinsipi” birmənalı şəkildə başa düşülmür, həmin prinsipin tənzimləmə prosesindəki roluna münasibətdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. “The Economist” jurnalı vəziyyəti belə təsvir edir: “Brüssel nəinki Avropa İttifaqının, həm də dünyanın tənzimləmə mərkəzi rolunu oynamaqda davam edir. Belə ki, Avropa İttifaqının standartların əhatəli şəkildə müəyyən olunması və onların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar cəhdlərinin bir sıra səbəbləri vardır. Bu cəhdlər arasında ən önəmlisi üzv dövlətlərin proteksionist mövqelərinin olmasıdır. Avropa İttifaqı yarım milyardlıq istehlakçısı olan böyük bazardır. Lakin, Avropa İttifaqının nə ərazisi, hər anlamda nə resurs və imkanları, nə də onun tarixi proteksionist mövqeyi Amerika Birləşmiş Ştatlarının dünya üzrə qəbul edilən standartlardakı mənbə ölkəsi olaraq rolunu inkar etmir.

İki inkişaf etmiş dövlət arasında yaşanan soyuq mübarizədə daimi üstünlüyün yeni materikdə olması onun transatlantik düşüncə tərzindən və fəlsəfi baxışından irəli gəlir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının modeli dəyər-mənfəət analizinə əsaslanaraq, əmək və inkişaf istiqamətində yeni qaydaların, eyni zamanda istənilən risklərin sınaqdan keçirilməsinə verdiyi önəmlə fərqlənir. Şirkətlər özlərinin məhsulları üçün təqsirsizlik prezumpsiyasından bəhrələnilir.

Yəni, məhsullarında hər hansı bir nöqsan aşkar olunarsa, belə bir nöqsanın cəzasını bazar verəcək.

Avropa İttifaqının modeli isə daha çox “ehtiyatlılıq prinsipi”ni mənimsəyir. “Ehtiyatlılıq prinsipi”ni ətraf mühit və sağlamlıqla əlaqədar normativ hüquqi aktlar müəyyən edir. “Ehtiyatlılıq prinsipi” üstünlük müəyyən etdiyindən alimlər hətta riskin səviyyəsinin ölçülməsindən də əvvəl təhlükənin etibarını da dəyərləndirirlər. Qeyd edilən modellərin köklü şəkildə bir-birindən fərqlənməsi bu dövlətlər arasında tez-tez genetik modifikasiya edilmiş məhsullar və ya iqlim dəyişikliyi sahəsində transatlantik mübahisələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Avropa İttifaqında qəbul edilən yanaşma korporativ təsirsizlik prezumpsiyasını tanınmır. Həqiqətən də, Avropa İttifaqının minlərlə kimyəvi maddələrinin təhlükəsizliyini qiymətləndirən REACH (Avropa İttifaqının Kimyəvi Məhsulların Qeydiyyatı, Qiymətləndirilməsi və İcazələrin Verilməsi Külliyyəti) kimi tanınan qanun və qaydaları şirkətlərin hər hansı bir istiqamətdə sübut etmə vəzifəsini inkar edərək, sənayeni istifadə edilən maddələrin zərərsiz olduğunu nümayiş etdirmək və bu məqsədlə təsdiqəlmə vəzifəsi ilə yükləyir.

Bəzi Avrokratlar fikir irəli sürürlər ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəlsəfi boşluqlar onların konstitusional ənənəsindən irəli gəlir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının konstitusional ənənəsinə görə qadağan olunmayana qədər hər şeyə icazə verilir. Əksinə olaraq, Avropa İttifaqında hələ də davam edən Napoleon ənənəsi hər şeyi məcəlləşdirərək müəyyən edir ki, dövlət nəyə icazənin verilməsini, nəyə qadağanın qoyulmasını özü müəyyən edir. İndiyədək Avropanın qadağanedicisi baxışı həm sənayenin, həm də istehlakçının tələbləri baxımından daha işlək sayıla bilər. Əgər sən qlobal istehsalat həyata keçirirsənsə, sən üçün ən rahat yol öz təchizat zəncirində daha ağır tənzimləmə prosesinə tabe olmaqdır. Özü-özünü tənzimləmə qlobal ticarət müstəvisinə gəlincə daha çətinləşir. Çünki qlobal ticarət həyata keçirilən zaman uzaq ölkələrdən olan müxtəlif ticarət iştirakçıları ilə münasibətlərə daxil olmaq zərurəti yaranır.” [1] Lakin, mübahisəsiz olaraq qəbul olunur ki, xüsusən də sağlamlığın və ətraf mühitin mühafizəsi sahələrində riskin tənzimlənməsinin əsas məqamlarından biri də ehtiyatlılıqdır. Buna görə də, SPS Sazişinin hansı dərəcədə ehtiyatlılıq tədbirlərinə icazə verməsi müəyyən edilməli olan əsas məsələdir. SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsi üzv dövlətlər tərəfindən qəbul edilən sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri üzrə elmi əsasların kifayət qədər olmaması halında müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin qəbul edilməsinin mümkünlüyü imkanlarını əhatə edir. Bu baxımdan, həmin maddə Saziş çərçivəsində müəyyən edilən “ehtiyatlılıq prinsipi”nin xüsusi forması kimi qəbul edilə bilər.

“Müvafiq elmi sübut kifayət qədər olmadığı hallarda, üzv dövlətlər mümkün olan müvafiq məlumat əsasında, o cümlədən uyğun beynəlxalq təşkilatlardan, habelə digər üzv dövlətlər tərəfindən tətbiq olunan sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərdən əldə olan məlumat və təcrübə əsasında, müvəqqəti

və ya şərti olaraq sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərini qəbul edə bilər. Bu hallarda, üzv dövlətlər daha obyektiv şəkildə riskin qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan əlavə məlumatları əldə etmək və müvafiq zaman kəsiyində müvafiq sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərini nəzərdən keçirmək yollarını axtarmalı və aşkar etməlidirlər.”

Bu maddənin təhlilindən müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri üçün 4 (dörd) kumulyativ tələblər meydana gəlir ki, onlar da ÜTT-nin paneli tərəfindən eyniləşdirilmiş, daha sonra isə ÜTT-nin Apellyasiya qurumu tərəfindən “Japan-Agricultural Products II” məhkəmə işində təsdiqlənmişdir. Müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri aşağıdakı tələblərin hamısını özündə ehtiva etdikdə, SPS Sazişi çərçivəsində hüquqi qüvvəyə malik olur: müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri kifayət qədər elmi əsas olmayan hallarda tətbiq edilməlidir; müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsində göstərilən müvafiq məlumatlar əsasında qəbul edilməlidir; üzv dövlətlər tərəfindən riskin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan əlavə məlumat əldə edilməlidir; üzv dövlətlər tərəfindən müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin tətbiq edilməsi üçün əldə edilən məlumatlar müəyyən olunmuş zaman kəsiyində analiz olunmalıdır. [2]

“Japan-Apples” məhkəmə işində ÜTT-nin paneli tərəfindən birinci tələb müzakirəyə qoyulmuşdur. ÜTT-nin paneli bildirmişdir ki, müvafiq elmi əsasların kifayət etməyən səviyyədə olması şəraitində aydınlaşdırılan faktlardan belə bir qənaətə gəlmək olmaz ki, sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri SPS Sazişinin 2.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq kifayət qədər olmayan elmi əsaslardan müəyyən edilmişdir. ÜTT-nin paneli “Japan-Apples” məhkəmə işində bildirir: “SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsi müvafiq elmi əsaslara istinad edir və belə bir istinad yalnız Yaponiyanın mövqeyini yox, başqa baxışları dəstəkləyən faktları da əhatə edir.”

Elmi əsasların zənginliyi həm üzv dövlətlər, həm də ÜTT-nin paneli tərəfindən təsdiqləndiyindən, ÜTT-nin paneli böyük həcmdə elmi əsasların mövcudluğunu mübahisəsiz olaraq qəbul edir: “Elmi təlimlərin və praktiki təcrübənin son 200 il ərzində toplandığını nəzərə alaraq, dünyanın çağdaş vəziyyəti SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin öhdəsindən gəlmək istədiyi vəziyyət deyildir. SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin məzmunundan da açıq-aydın görünür ki, müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri mübahisə olunan məsələ ilə əlaqədar etibarlı elmi əsasın olmaması və ya etibarlı elmi əsasın qismən olması halında tətbiq edilməsi üçün nəzərdə tutulub.”

Yaponiya hökuməti ÜTT-nin panelinin müəyyən etdiyi faktlardan şikayət edərək qeyd edir ki, SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsi yalnız mübahisə olunan məsələ ilə əlaqədar etibarlı əsasın olmaması və ya qismən olması halında tətbiq edilməməlidir. Yaponiya hökumətinə görə, SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin belə bir formada şərh edilməsi üzv dövlətlər arasında mövcud olan həll olunmamış qeyri-müəyyənliyi həll etmir, əksinə yeni qeyri-müəyyənlikləri, yəni

risk barədə kifayət qədər elmi əsasların olması, lakin qeyri-müəyyənliklərin hələ də mövcud olduğu şəraiti əhatə edir. ÜTT-nin Apellyasiya qurumu ÜTT-nin panelinin müəyyən etdiklərini dəstəkləyərək bildirir: “SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsi əsasən üzv dövlətlərin ərazisində olan risklər barədə elmi əsasların qeyri-müəyyənliyinə görə deyil, daha çox həmin risklər barədə üzv dövlətlərin məlumat bazalarında elmi əsasların kifayət qədər olmamasına görə tənzimləmə funksiyasına başlayır.”

Qeyd edilənlərdən savayı, ÜTT-nin Apellyasiya qurumu ÜTT-nin panelinin müəyyən etdiyi etibarlı əsaslara istinad edir. Apellyasiya qurumu müəyyən edir ki, üzv dövlətlərin etibarlı əsasları kəmiyyət baxımından minimumdan çox olduqda nəzərə alınır, lakin mübahisə üzrə yekun nəticənin əldə olunmasını təmin etmir. Əlavə olaraq, SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin ilk elementinin müzakirəsində Apellyasiya qurumu SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin ilk tələbi ilə Sazişin 5.1-ci maddəsində qeyd olunan riskin qiymətləndirilməsi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi vəzifəsi arasında mahiyyətli bağlılığı eyniləşdirir. Beləliklə, müəyyən risklər barədə üzv dövlətlərin məlumat bazasında olan müvafiq elmi əsaslar SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin məqsədləri üçün Sazişin 5.1-ci maddəsinin tələb etdiyi riskin qiymətləndirilməsi öhdəliyinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından yerinə yetirilməsinə icazə vermədiyi halda, müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin tətbiqi istiqamətində qeyri-münasib olacaqdır. [3]

“Japan-Apples” məhkəmə işində Apellyasiya qurumunun müəyyən etdiklərinə görə, ÜTT-nin panelinin araşdırdığı faktlar göstərir ki, müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin tətbiqi üçün əldə olunması mümkün olan elmi əsas SPS Sazişinin 5.1-ci maddəsi çərçivəsində riskin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsinə imkan vermir və müvafiq elmi əsas buna görə də SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsi çərçivəsində qeyri-münasib hesab edilir. “Japan-Apples” məhkəmə işində SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin birinci elementinin bu analizi yenilik hesab edilir. Sazişin birinci elementinin qeyd edilən formada analizi SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin mübahisə olunan risk ilə əlaqədar həqiqi elmi əsasların az olması və ya olmaması halında rolunu aydınlaşdıraraq təsbit edir. Hər bir halda elmi əsasların kifayət qədər olmaması üzv dövlətlər tərəfindən adekvat risk qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsini mümkünsüz edir. Buna görə də, SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsi etibarlı elmi əsasları nəzərə almadan qəbul olunan tədbirlərin əsaslandırılması üçün istifadə edilə bilməz. [4]

SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin birinci tələbi yenidən “EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işində Avropa İttifaqı tərəfindən mübahisələndirilir. Avropa İttifaqı özünün bir sıra üzv dövlətləri tərəfindən tətbiq edilən mühafizə tədbirlərinin müvəqqəti və ya şərti olmasını mübahisələndirir və bildirir ki, mühafizə tədbirləri dəyərləndirilməlidir. Mübahisənin qaldırılması zamanı Avropa İttifaqı SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinə istinad etsə də, həmin maddə ilə SPS Sazişinin 5.1-ci maddəsi arasında heç bir əlaqəni

əsas kimi qəbul etmir. Mahiyyət etibarı ilə ÜTT-nin paneli EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işində SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin birinci cümləsi çərçivəsində Avropa İttifaqının arqumentini yoxlayır və müəyyən edir ki: “SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsi klassik “əgər-onda” məntiqindən istifadə edir: yəni əgər hər hansı bir şərt yerinə yetirilsə (in casu, müvafiq elmi əsasların kifayət qədər olmaması), onda müvafiq hüquq təmin edilir (in casu, müvafiq məlumat əsasında hər hansı bir sanitariya və ya fitosanitariya tədbiri qəbul oluna bilər). Nəticədə, aydın olur ki, Sazişin 5.7-ci maddəsi müvafiq şərtin yerinə yetirilməsi zamanı, belə desək, müvafiq elmi əsasların kifayət qədər olmadığı hər bir halda tətbiq edilir. Sanitariya və ya fitosanitariya tədbirinin şərti və ya müvəqqəti olaraq qəbul edilməsi SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin tətbiq edilməsi üçün şərt deyildir. Daha çox, sanitariya və ya fitosanitariya tədbirinin şərti olaraq qəbul edilməsinə Sazişin 5.7-ci maddəsinin birinci cümləsi ilə imkan yaradılır.”

Buna görə də, SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin tətbiq edilməsi üçün əsas vasitə sanitariya və ya fitosanitariya tədbirinin müvəqqəti və ya şərti olması yox, müvafiq elmi əsasların kifayət qədər olmamasıdır. Baxılan işlərdə üzv dövlətin sahibliyində olan elmi əsas kifayət qədərdir və Sazişin 5.1-ci maddəsinin tələb etdiyi kimi riskin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Nəticə etibarilə bu, üzv dövlətlər tərəfindən müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin qəbul edilməsinə imkan yaradan vəziyyətlərdən hesab edilmir. [5] SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin ikinci elementinin tətbiq edilməsi ilə bağlı ÜTT-nin hər hansı məhkəmə işi praktikası mövcud deyildir. Sazişin 5.7-ci maddəsinin ikinci elementi müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin əlaqəli məlumat əsasında qəbul edilməsinə daıdır. “Japan-Agricultural Products II”, “Japan-Apples” və “EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işlərində ÜTT-nin paneli üzv dövlətlərin dövrü iqtisadiyyatını təcrübədən keçirərək bu məqam barədə qərar qəbul etməyin zərurətdən uzaq olduğunu müəyyən edir. [6]

Lakin, “EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işində ÜTT-nin paneli SPS Sazişinin 5.1-ci və 5.7-ci maddələrinin arasında əlaqəni təhlil edərək həmin maddənin ikinci tələbini analiz edir. Panel göstərir ki, SPS Sazişinin daha çox obyektiv şəkildə riskin qiymətləndirilməsinə yönəlmiş 5.7-ci maddəsinin üçüncü tələbində qeyd edilən müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri riskin qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Yəni, riskin qiymətləndirilməsi zamanı üzv dövlətlərin sahibliyində olan bütün əlaqəli məlumatlar nəzərə alınmalıdır. Panelin rəyinə görə müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin tətbiq edilməsi məqsədi ilə belə riskin qiymətləndirilməsi təbiət etibarilə fərqli ola bilər və belə fərqlilik SPS Sazişinin “A” əlavəsinin 4-cü paraqrafında qeyd olunur. Başqa sözlə desək, Sazişin 5.7-ci maddəsinin birinci cümləsinin tələb etdiyi istənilən riskin qiymətləndirilməsi Sazişin “A” əlavəsinin 4-cü paraqrafının əhatə etdiyi anlayışın tələblərinə cavab verməyə bilər. Sazişin “A” əlavəsinin 4-cü paraqrafında üzv dövlətlər tərəfindən

aparılan riskin qiymətləndirilməsi tətbiq oluna bilən və əlaqədar potensial bioloji və iqtisadi şəraitlərlə bağlı sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinə uyğun olaraq idxalatçı ölkə olan üzv dövlətin ərazisinə ziyanverici və ya xəstəliyin daxil olması, yaranması və ya yayılmasının qiymətləndirilməsi; ya da əlavələr, zərərli maddələr, toksinlər və ya ərzaqda, içkilərdə və ya qida məhsullarında xəstəlik törədən orqanizmlərdən yaranan insan və ya heyvan sağlamlığına mənfi təsirlər üzrə potensialın qiymətləndirilməsi kimi xarakterizə olunur. ÜTT-nin paneli üzv dövlətlər üçün SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsində müəyyən edilən imkanın Sazişin 5.1-ci maddəsində qeyd edilən riskin qiymətləndirilməsi üçün kifayət edən elmi əsaslar olmadıqda həyata keçirilməsi fikrini dəstəkləyir.

Sazişin 5.7-ci maddəsinin üçüncü elementi riskin qiymətləndirilməsinin daha da obyektiv olması üçün üzv dövlətləri əlavə zəruri məlumatlar əldə etməyə çağırır və bu elementi ÜTT-nin Apellyasiya qurumu “Japan-Agricultural Products II” məhkəmə işində aşağıdakı kimi aydınlaşdırır: “SPS Sazişinin nə 5.7-ci maddəsi, nə də digər müddəaları əlavə məlumatların toplanılması və ya məlumatların toplanılması qaydası ilə bağlı tələblər və normativ qaydalar müəyyən etmir, hansı istiqamətdə faktların əldə olunmasının zəruriliyini aydınlaşdırmır. SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsində vurğulanan yeganə məsələ üzv dövlətlər tərəfindən əlavə məlumatın axtarılıb əldə olunması öhdəliyinin təsbit edilməsidir. Lakin, Sazişin 5.7-ci maddəsi, eyni zamanda tələb olaraq müəyyən edir ki, əlavə məlumat üzv dövlətlər tərəfindən daha obyektiv riskin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə əldə olunmalıdır. Buna görə də, axtarılan məlumat riskin qiymətləndirilməsinə müvafiq və uyğun məlumat olmalıdır. Nümunə olaraq bildirək ki, zərərvericinin üzv dövlətlərin ərazisinə daxil olmasının, həmin ərazidə peydə olmasının və ya yayılmasının dəyərləndirilməsi üzv dövlətlər tərəfindən sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin tətbiq olunmasına zəmin yaradır. Biz qeyd edirik ki, ÜTT-nin paneli Yaponiya tərəfindən toplanmış məlumatların mübahisə olunan sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinə münasibliyini və uyğunluğunu yoxlamadığını müəyyən edir. Bu fakt çərçivəsində biz ÜTT-nin paneli ilə razılaşıırıq ki, Yaponiya daha obyektiv riskin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi üçün əlavə zəruri məlumatın əldə edilməsinə çalışmır.”

“EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işində ÜTT-nin paneli SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin üçüncü tələbini yoxlayaraq bildirmişdir: “Biz, “daha obyektiv riskin qiymətləndirilməsi” sözlərini bütövlükdə götürmək şərti ilə SPS Sazişinin “A” əlavəsinin 4-cü paragrafında qeyd edilən anlayışın tələblərini təmin edən, yaxud Sazişin “A” əlavəsinin 4-cü paragrafının tələblərinə ən yaxın riskin qiymətləndirilməsinə istinad edirik.”

ÜTT-nin Apellyasiya qurumu “Japan-Apples” məhkəmə işində SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin tələbləri çərçivəsində müvafiq elmi əsasın kifayətedici olmamasını adıçəkilən Sazişin 5.1-ci maddəsi çərçivəsində riskin qiymətləndirilməsinin müvafiq qaydada aparılmaması ilə əlaqələndirir. ÜTT-nin paneli “EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işində bildirir: “Əgər

ÜTT-yə üzv olan dövlət müvəqqəti və ya şərti olaraq sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərini SPS Sazişinin 5.1-ci maddəsinə və Sazişin “A” əlavəsinin 4-cü paraqrafına uyğun adekvat riskin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi üçün elmi əsasın kifayət qədər olmadığı bir vəziyyətdə qəbul edərsə, onda üzv dövlət Sazişin 5.7-ci maddəsinin ikinci cümləsinin tələb etdiyi kimi riskin qiymətləndirilməsi üçün əlavə zəruri məlumatın əldə edilməsini təmin etməlidir. SPS Sazişinin “A” əlavəsinin 4-cü paraqrafının tələblərinə uyğun olaraq, üzv dövlət riskin qiymətləndirilməsi üçün əlavə zəruri məlumat əldə etmiş olarsa, onda o, Sazişin 5.1-ci maddəsinin tələblərinə əsasən öz sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərini riskin qiymətləndirilməsi əsasında qəbul etmiş olar” [7].

SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin dördüncü tələbi, üzv dövlətlər tərəfindən qəbul edilən müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin zamanla məhdud təbiətə malik olmasından irəli gəlir. Dördüncü tələb müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərini əsaslandırılmış vaxt çərçivəsində yenidən nəzərdən keçirməyi tələb edir. Lakin, elmi cəhətdən qeyri-müəyyənlik bəzən müəyyən olunmuş vaxt limitini pozmağa şərait yaradır. SPS Sazişi qəti şəkildə zaman məhdudiyyətini inkar edir və əvəzində Sazişin 5.7-ci maddəsi müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirləri üçün üzv dövlətlər tərəfindən təsbit edilən əsaslandırılmış zamanı qəbul edir. Beləliklə, üzv dövlətə öz ərazisində riskin mövcudluğunu və ya mövcud olmadığını qiymətləndirməkdən ötrü elmi əsasların tapılmasına sərf etdiyi vaxtın süni şəkildə uzadılması güzəşt edilmir [8]. “Japan-Agricultural Products II” məhkəmə işində ÜTT-nin Apellyasiya qurumu üzv dövlətlər tərəfindən müəyyən edilən müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin əsaslandırılmış zaman çərçivəsində baxılmasını aşağıdakı kimi şərh edir: “Bizim baxışımıza görə, əsaslandırılmış vaxt məsələsi hər bir işin xüsusiyyətinə görə fərqləndirilməlidir və müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin xarakteristikaları və sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərini nəzərdən keçirmək üçün əlavə zəruri məlumatın əldə edilməsi də daxil olmaqla, hər bir işin spesifik xüsusiyyəti əsaslandırılmış vaxt məsələsinin həlli üçün mütləq nəzərə alınmalıdır. Hazırki məhkəmə işində, ÜTT-nin paneli müəyyən edir ki, zəruri əlavə məlumatın toplanılması asan məsələdir. Baxmayaraq ki, müxtəlif yoxlama tələblərinin yenidən baxılması öhdəliyi 1995-ci ilin 1 yanvar tarixindən müəyyən edilmişdir, biz ÜTT-nin paneli ilə razılaşıyıq ki, Yaponiya əsaslandırılmış zaman çərçivəsində özünün müxtəlif yoxlama tələblərini yerinə yetirməmişdir” [9]. Buna görə də, SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsinin şərti və ya müvəqqəti tələblərinin qorunması, sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi üçün zəruri olan əlavə məlumatların əldə edilməsinin çətinliyi ilə birbaşa bağlı olan elmi biliklərin vəziyyətindən asılıdır. Qeyd edilən məqam müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin müddətli təbiətinə münasibətdə manevr etmə şəraitini yaradır. “Japan-Agricultural Products II” məhkəmə işindən də görüldüyü kimi, belə bir manevertmə şəraitinin öz çərçivəsi və məhdudiyyətləri var.

SPS Sazişinin məqsədləri üçün ehtiyatlılıq prinsipinin və Sazişin 5.7-ci maddəsinin eyni müstəvidə və vaxtda tətbiqi zamanı bir sıra sualların əmələ gəlməsi qaçılmaz hal olur. “EC-Hormones” məhkəmə işində Avropa İttifaqı beynəlxalq ümumi və beynəlxalq adət hüququnun bir qaydası kimi ehtiyatlılıq prinsipinə etimad göstərməyə cəhd edir. Avropa İttifaqının cəhdlərinə baxmayaraq, ÜTT-nin Apellyasiya qurumu ehtiyatlılıq prinsipinin beynəlxalq ümumi və beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi olmaq fikrini qəbul etməyərək aşağıdakılara diqqəti cəlb edir: “Beynəlxalq hüquqda ehtiyatlılıq prinsipinin statusu akademiklər, hüquq tətbiqçiləri, tənzimləyicilər və hakimlər arasında hələ də debat mövzusu olaraq davam edir. Ehtiyatlılıq prinsipinə bəziləri tərəfindən beynəlxalq ekologiya hüququnun ümumi prinsipinə çevrilmiş kristal kimi baxılır. ÜTT-yə üzv olan dövlətlər tərəfindən ehtiyatlılıq prinsipinin beynəlxalq ümumi və beynəlxalq adət hüququnun prinsipinə çevrilməsi barədə mövqeyi hələ də qeyri-müəyyən olaraq qalır. Biz hesab edirik ki, ÜTT-nin Apellyasiya qurumu bu xüsusda vacib, ancaq abstrakt bir məsələdən ötrü hər hansı mövqeyi bildirməkdən çəkinməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, ÜTT-nin paneli ehtiyatlılıq prinsipinin beynəlxalq ümumi və beynəlxalq adət hüququnun prinsipi olmasına dair hər hansı bir mövqə də bildirməmişdir. Belə aydın olur ki, inzibati tənzimləmə olmadan ehtiyatlılıq prinsipinə xüsusi status verməyin əhəmiyyəti yoxdur.”

ÜTT-nin Apellyasiya qurumuna görə SPS Sazişinin 5.7-ci maddəsi ehtiyatlılıq prinsipinin müvafiqliyini tam olaraq əhatə etmir. Ehtiyatlılıq prinsipi Sazişin preambulasının altıncı paraqrafında və 3.3-cü maddəsində öz əksini tapır. Hər iki müddəə üzv dövlətlərə hətta beynəlxalq standartlardan daha yüksək mühafizə səviyyəsini müəyyən etmək səlahiyyəti verir. Qeyd edilən müddəaların həqiqətən də ehtiyatlılıq prinsipinə cavab verməsi şübhəli haldır. Lakin, mühafizənin xüsusi səviyyəsini seçilməsi güman yaradır ki, üzv dövlətlər tərəfindən riskin qiymətləndirilməsi vasitələri ilə öz ərazilərində mövcud olan risk artıq müəyyən edilmişdir. SPS Sazişi çərçivəsində isə ehtiyatlılıq prinsipi üzv dövlətlər tərəfindən riskin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər elmi əsasların olmaması halında işləyir [10].

Ehtiyatlılıq prinsipi ilə SPS Sazişinin tələbləri arasında əlaqə ilə bağlı ÜTT-nin Apellyasiya qurumu “EC-Hormones” məhkəmə işində vurğulayır ki, ehtiyatlılıq prinsipi beynəlxalq hüquqdakı statusundan asılı olmayaraq, SPS Sazişinin 5.1-ci və 5.2-ci maddələrinin açıq-aydın tələblərini inkar edə bilməz. Bu qaydanın təsiri Sazişin 5.7-ci maddəsinin əhatə etdiyi vəziyyətdə ehtiyatlılıq prinsipinin tətbiqinin məhdudlaşmasının təmin edilməsidir. Ehtiyatlılıq prinsipi SPS Sazişinin elmi prinsiplərinə manevretmə qabiliyyətinin əlavə edilməsini reallaşdırma bilməz. Belə bir yanaşma ÜTT-nin panelinin “EC-Approval and Marketing of Biotech Products II” məhkəmə işində də göstərilir. Avropa İttifaqının ehtiyatlılıq prinsipinin bu günə qədər beynəlxalq hüququn prinsiplərindən biri olması mövqeyinə ÜTT-nin panelinin cavabı aşağıdakı kimi olmuşdur: “Mübahisədə tərəf olan üzv dövlətlərin sübutlarından və təqdim edilən digər

mümkün materiallardan bizə məlum olur ki, SPS Sazişində göstərilən ehtiyatlılıq prinsipinin beynəlxalq ümumi və ya beynəlxalq adət hüququnun tanınmış və qəbul edilmiş prinsiplərindən biri olması barədə hüquqi müzakirələr hələ də davam edir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu günə qədər heç bir beynəlxalq məhkəmə və ya tribunal ehtiyatlılıq prinsipini inzibati qərar qəbul etmək yolu ilə tanımamışdır və bundan daima çəkinmişdir” [11].

Ehtiyatlılıq prinsipinin anlayışı və məzmunu ilə bağlı suallar hələ də qalmaqda davam edir. Belə ki, bir çox alimlərin ehtiyatlılıq prinsipinin hələ də beynəlxalq hüququn prinsipi olaraq görməsi, digər qrup alimlərin isə ehtiyatlılıq prinsipinin beynəlxalq hüququn prinsipi statusunu əldə edə bilməməsi barədə mülahizələri vəziyyətin aydınlaşdırılmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Brussels Rules OK. How the European Union is Becoming the World’s Chief Regulator”, *The Economist*, 20 September 2007.
2. WT/DS245/R, ÜTT-nin panelinin hesabatı, “Japan-Agricultural Products II” məhkəmə işi, paraqraf 8.54; WT/DS245/AB/R, ÜTT-nin Apellyasiya qurumunun hesabatı, “Japan-Agricultural Products II” məhkəmə işi, paraqraf 89.
3. WT/DS245/R, ÜTT-nin panelinin hesabatı, “Japan-Apples” məhkəmə işi, paraqraf 8.215, 8.216; WT/DS245/AB/R, ÜTT-nin Apellyasiya qurumunun hesabatı, “Japan-Apples” məhkəmə işi, paraqraf 179, 184, 185.
4. C. Orozco, “The SPS Agreement and Crisis Management: The Chile-EU Avian Influenza Experience”, in P. Gallagher, P. Low and A.I.Stoler, “Managing the Challenges of WTO Participation (Cambridge University Press, 2005), pages 150-68.
5. Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures, Notification of Determination of the Recognition of Equivalence of Sanitary and Phytosanitary Measures, G/SPS/7/Rev2/Add.1, dated 25 July 2002.
6. WT/DS291/R, WT/DS292/R, WT/DS293/R, ÜTT-nin panelinin hesabatı, “EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işi, paraqraf 7.2930-7.2933, 7.2939, 7.3253, 7.3239; WT/DS291/R, WT/DS292/R, WT/DS293/R, ÜTT-nin panelinin hesabatı, “EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işi, paraqraf 7; WT/DS76/R, ÜTT-nin panelinin hesabatı, “Japan-Agricultural Products II” məhkəmə işi, paraqraf 8.59; WT/DS245/R, ÜTT-nin panelinin hesabatı, “Japan-Apples” məhkəmə işi, paraqraf 8.222.
7. WT/DS291/R, WT/DS292/R, WT/DS293/R, ÜTT-nin panelinin hesabatı, “EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işi, paraqraf 7.2988 və 7.2990.
8. Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures, Decision on the Implementation of Article 4 of the Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures, Revision, G/SPS/19/Rev2, dated 23 October 2004.
9. WT/DS76/AB/R, ÜTT-nin Apellyasiya qurumunun hesabatı, “Japan-Agricultural Products II” məhkəmə işi, paraqraf 92 və 93.
10. Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures, Decision on the Implementation of Article 4 of the Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures, G/SPS/19, dated 24 October 2001.
11. WT/DS291/R, WT/DS292/R, WT/DS293/R, ÜTT-nin panelinin hesabatı, “EC-Approval and Marketing of Biotech Products” məhkəmə işi, paraqraf 7.89, 2.984, 7.2995.

**ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМИНЕНИЯ ВРЕМЕННЫХ И УСЛОВНЫХ
САНИТАРНЫХ МЕР В РАМКАХ СОГЛАШЕНИЯ
ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ (ВТО) О ПРИМЕНЕНИИ
САНИТАРНЫХ И ФИТОСАНИТАРНЫХ МЕР**

Г.Г.МАМИШОВ

РЕЗЮМЕ

Соглашение Всемирной Торговой Организации (ВТО) о Применении Санитарных и Фитосанитарных Мер (Соглашение по СФС) определяет основания применения временных или условных санитарных и фитосанитарных мер. Как правило, такие меры, связанные с потенциальными биологическими и экономическими условиями на основе объективной оценки риска, должны предотвращать вероятность проникновения, укоренения или распространения вредителя или заболевания в пределах территории импортирующего члена. А так же санитарные и фитосанитарные меры, применяемые для оценки возможного неблагоприятного воздействия на здоровье людей или животных, возникающего от присутствия добавок, загрязняющих веществ, токсинов или болезнетворных организмов в пищевых продуктах, не должны создавать искусственные барьеры в торговле между странами-членами.

Однако, в ряде случаев развитые страны принимают такие меры в целях защиты местных производителей и вытеснения из рынка продуктов зарубежных производителей. Во время принятия данного Соглашения слаборазвитые и развивающиеся страны-члены ВТО, привлекая внимание к этому вопросу, достигли определения в тексте Соглашения требования обоснования таких мер. То есть, применение санитарных и фитосанитарных мер, не имеющих научного обоснования, характеризуется как искусственный барьер в международной торговле между странами-членами. Однако, в некоторых случаях страны, как мера предосторожности, могут принимать меры, в сфере осуществления оценки риска, не дожидаясь сбора научных данных.

Ключевые слова: ВТО, панель ВТО, страны-члены, Соглашение по СФС, санитарные и фитосанитарные меры, “принцип предосторожности”, судебное дело, научная основа, научное доказательство, необходимая информация, риск, оценка риска

**THE MAIN ISSUES ON APPLICATION OF TEMPORARY OR CONVENTIONAL
SANITARY OR PHYTOSANITARY MEASURES WITHIN THE WORLD TRADE
ORGANIZATION AGREEMENT ON THE APPLICATION OF SANITARY
AND PHYTOSANITARY MEASURES**

H.G.MAMISHOV

SUMMARY

The World Trade Organization (WTO) Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS Agreement) determines the bases of the application of temporary or conventional sanitary or phytosanitary measures. As usual, taking into account associated biological and economic consequences such measures must be applied in order to prevent the entry, establishment or spread of a pest or disease in the territory of importer Member State on the basis of objective risk assessment and for the evaluation of the potential for adverse effects on human or animal health arising from the presence of additives,

contaminants, toxins or disease-causing organisms in food, beverages or feedstuffs. Such sanitary and phytosanitary measures must not make artificial jeopardizes for the international trade between the states.

In some cases, such measures are applied by the developed countries to protect the local producers and to push out foreign products from their own market. During the preparation of the text of SPS Agreement undeveloped and developing countries drawing attention to this issue have attained the inclusion of request for the justification of such measures within the above mentioned Agreement. According to this obligation, implementation of scientifically unsubstantiated sanitary and phytosanitary measures will be characterized as an artificial impediments to the international trade between the Member States. But, sometimes unless the scientific information gathered, states may take relevant steps as a precautionary measure in order to carry relevant risk assessment out.

Key words: WTO, WTO's panel, member states, SPS Agreement, sanitary and phytosanitary measures, "precautionary principle", case, scientific base, scientific evidence, necessary information, risk, risk assessment

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

UOT 341:339.9

THE WORLD ECONOMY IN A GLOBALIZED WORLD

A.N.ABBASBEYLI
Baku State University
nurana.dia@mail.ru

The article explores the process that occurs in the world economy in terms of globalization that has gripped the world.

The author shows the process of multi-stage and multi-faceted process of the coverage of the world economy by globalization, its positive and negative sides and also a place of individual countries in a globalized world.

Key words: globalization, the economy, multistage, integration, technology, information, a standard, Euro zone

The second half of the XX and the beginning of the XXI centuries contributed to the rapid development of the process of global integration. In contrast to the post-war years and the period of the «cold war» when everywhere were created closed military-political and ideological blocks and alliances, globalization has contributed to the rejection of national and ideological barriers and concepts. The economy, that was the cementing core of the world globalization, was a locomotive and engine of the whole process. Globalization has contributed to the weakening and sometimes the elimination of national barriers everywhere. Ideology and policy have become secondary at the era of globalization. In condition of globalization the economy has become the main link in the whole world chain.

By invisible phenomena it begun to penetrate into all major sectors of the economy, education, science and culture. Palm of superiority belongs to: US, Canada, Brazil — on the American continent; Germany, France, England, Italy, Sweden, Switzerland, Holland — in Europe; Japan, China, South Korea, Singapore — in Asia; Republic of South Africa — in Africa and so on. Of course, this is not the limit and the scale of movement of the countries can vary in any direction. And as experience shows there cannot be a stable location in a row in this race.

Globalization is a kind of multistage and multilateral process, which in-

cludes the expansion of the financial markets, the formation of international integrated production, based on TNC, the diffusion of technology, information and scientific-technological knowledge. Breaking the barriers of national borders, globalization naturally contributes to the formation of the consumer market and global quality standards, to the liberalization of world trade, to the limitation of the possibilities of carrying out an autonomous policy by national states.

Deliberately or not, globalization dictates the course of action of the world's industrial giants, banks and even countries. The past history is known by many processes and phenomena that contribute to revolutionary changes in the destiny of people and countries. They often had decisive influence on entire era and contributed to the change of its configuration. In the world of events globalization is a kind of phenomena.

In the context of globalization not governmental structures and revolutionary shocks, but financial-market relations are the determining factors. The global economy doesn't become simply interdependent, it integrates into a whole.

Naturally, a single international system, which is determined first of all by scientific and technical innovations, which are contributing to major industrial changes and economic acceleration, is forming. The leading financial centers of the world become dominant: IMF, the World bank, European Bank of Reconstruction and Development. But in this case there is a question: by whom and why? The essence of the problem is that not everything is decided by only technological factors. Natural resources, the availability of funds and the main thing — the intellectual forces, the human factor, the human mind and his ability are necessary.

Globalization contributes to the convergence of continents, nations, their cultures and languages in natural way. And in all this acceleration, finance and the economy are the dominant of the whole process of that globalization. This contributes to the fact that globalization becomes a kind of code of laws of subordination of some countries to others, which have no obligations to each other. On the other hand, information, modern information technology have narrowed down the earth. They contributed to the rapid generalization of any discovery and bringing it to the farthest corners of the earth. The modern and newest information means helped to create stable operation of information networks and their convergence between countries on different continents. Due to the modern technological means it is possible to transfer the information from one part of the globe to the other in a few seconds. In the context of growing globalization, the world economy has narrowed its field of activity; «information leak» internationalized the world economy. And this led to the merging of the world's capital. At the end of the XX century the total amount of capital, as a result of mergers, was around 1 trillion \$.

By definition of prominent Russian scientist, Doctor of Philosophy

V.L.Kalashnikov «the world is managed by the international mondialist-financial oligarchy». The essence of this phenomenon is that at the age of globalization and global integration of economy nobody wants to concede, everybody wants to save his even not leading role. Globalization, as we see above, brings unnoticed countries to the front role.

At this time «great» or «leading» countries began to lose their position. This contributed to the fact that yesterday's giants fall into financial dependence on the newly emerging centers. So, to the end of 2011 the debt of USA to China was more than one trillion dollars. Therefore, in condition of modern relations globalization automatically doesn't exclude the occurrence of conflict situations.

To confirm this we can give as an example the events around Iran (March-April, 2003), when the leading members of NATO: USA — Great Britain, France and Germany, were on completely different sides of the barricades. In the context of globalization being in a military-political and economic union does not exclude national economic, political and ideological interests of each country. Located in the heart of globalization each country will certainly strive to be a leader, to rule. To confirm this we refer to the factor of «Euro» in the European Union or to the «Schengen rules». At first glance there are no borders and a common currency. It is only at first glance, but in reality each of the participants of «Euro» does not forget about their own interests and may exit the Union at any time, that was clearly demonstrated in 2011 and it goes on in the euro zone today. Often you can hear that Greece, which owes the euro zone about 300 billion euros (more than twice higher than the GDP), screams louder than all that it can leave the euro zone. And what about the loud statements of the Prime Minister of Great Britain D. Cameron that if his party wins in 2015, he will hold a referendum «to be or not to be the UK a member of the European Union»? This is the logic of the market economy in the context of globalization. And this is only the start of globalization. What awaits humanity forward?

Today the globalization of financial markets is developing rapidly. This is expressed in the increasing of mobility of capital, which moves to the different sectors of the planet. In modern conditions the global movement of capital consists of three main sources. Firstly, credit and financial flows, which proved goods and services trade (export and import operations); second, direct foreign investment; third, securities — shares of major banks, companies, etc. It should be noted that aid to other countries, investments and credits are also a form of global movement of capital. Moving its main flows is carried out through international financial centers, where international exchanges, multinational corporations operate today. Today such corporations are New York, London, Tokyo, Frankfurt, Paris, Zurich, Milan, Hong Kong, Singapore, etc.

The process of globalization is also expressed in the fact that a growing number of countries and sectors are involved in the planetary-scale market for

goods and services. The former labels «Made in USA», «Made in Germany», «Made in China» and others often do not correspond to reality. Product loses its national identity. Most of the products are made in the framework of industrial relations, that combine a lot of foreign subsidiaries, foreign research teams, subcontractors, small businesses in different countries into a single chain. So, nowadays on the labels of such world-known companies as Adidas, Puma or Tefal you can find «Made in China», «Made in Vietnam», «Made in Indonesia». At the end of the XX century goods on European markets had no indexes of producers. The point was just «Made in Europe» or «in euro zone».

Common things related to these or other countries or corporations began to lose their former importance. For example, at the beginning of the XXI century the car brand of the «General Motors» company Pontiac «Le Mans» became a matter of not only United States production and sales. Today such countries as USA, South Korea, Japan, Germany, Taiwan, Singapore, Ireland, England and Barbados are directly related to its design, production, advertising, sale. Here is an example of the results of globalization. Or how German authors G.P. Martin and Schumann emphasize, today, in addition to currency, more than 70000 different securities are objects of free trade across borders.

Of course all this process radically changes the position of modern international relations. Globalization contributes to erase contradictions, each member of this global process seeks to solve their own interests. Mastering the latest technology, they try to jump forward, outpassing the others. They aim to unite and harmonize themselves. Politics and culture come after the economy, what was confirmed at the World Congress of 500 leading scientists, diplomats, businessmen and military leaders from all continents and the world's leading countries in the US city San Francisco in September 1995. At the Congress was voiced the idea that this new global brain trust intended to point the way to a new civilization of the XXI century.

The idea of the organizers of the Congress was that this global brain trust should help to create a worldwide international globalization and according to the plan of the members of Congress it is necessary to have Manifest under the slogan «Countries of the world are above the banner of globalization! Let's discard all the national and go under the shield of globalization!». They begin to work together. Everything, including some controversies, fades into the background. And if someone is not in unison, the team works rigorously.

General interests of globalization prevail. During last years the European Union has allocated to Greece, Portugal, Spain, etc. a credit of 500 billion euros. They will always seek to equalize positions and despite the leveling of interstate relations on a global scale, this race will be eternal companion of globalization. There will also be laggings and leaders and eventually leaders can drop lagging ones out. And this danger of globalization should be foreseen. This phenomenon can lead the international community to the formation of the elite states, industrial-technological associations on different continents.

The current development shows that in the middle of the XXI century nontraditional countries will be the leaders, namely: China, India, Indonesia, Republic of Korea, Thailand; on the other hand, traditionally developed countries will seek to be a leader: the United States, Germany, Japan and others. On one hand, this race as the fruit of globalization can contribute to the stabilization, balance in modern relationships, on the other hand it can influence the cooling of relations between the continents and countries. However, this process can lead to the fact that each leading country will find its own path of motion. The prominent American scientist U.U.Meyns confirms this again: «The moment will come and America will go its own way. This is quite possible and real.»

In modern world these events will objectively push the other leading exes of the world of globalization to go its own way. Here arises a problem — has globalization become a world center of stabilization or it will push the world to disasters in near future. In reality the countries, that will be able to master all the achievements of the world, will dictate to all other countries how to live. In this situation gradual development of modern international relations will give a way to irregularity. In the current situation globalization must contribute to the rapprochement of countries and nations, but not divide them according to their level of excellence and contribute to the pulling out of the laggards. In this case, the world can be more secure and stable. The great powers, which can be interfere in the internal affairs of other countries by dictating to them at gunpoint and manipulating dollars, euros or yuans how to live and which way to go. In these circumstances, international law and its observance by all participants in a globalized world, raising the authority and role of the UN must be predominating. And in this case, globalization, which has reached its highest development in the XXI century, will be able to contribute to the improvement of the global climate in modern international relations.

On the other hand, globalization and especially its leaders must contribute not to the repulsion of the laggards, but to the pulling them up to the higher levels, and this will help to reduce tensions and contradictions in the world of globalization and, therefore, will help to contribute to the stabilization of modern international relations, to protect the modern world. Globalization should contribute to the rapprochement of different continents, countries and people. It should not divide people and countries by religious affiliation, create conditions for tolerance. And if globalization will serve these principles, it will justify its destiny.

REFERENCES

1. «The National Interest», Spring, 1999, p. 143
2. «Economist», May, 13, 2000,
3. Калашников В.Л. Славянская цивилизация. М., 2000, с.120

4. Мартин Г.П., Шуман Х. Западная глобализация. Атака на процветание и демократию. М.: 2001, 254 с.
5. «Вашингтонпост», 1995, 28 сентября.
6. Maynes Ch.W. America Fading Commitments. «World Policy Journal», Summer, 1999, p.989

QLOBALLAŞAN DÜNYADA DÜNYA İQTİSADİYYATI

A.N.ABBASBƏYLİ

XÜLASƏ

Məqalədə bütün dünyanı əhatə edən qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında baş verən prosesi araşdırılır.

Müəllif qloballaşma, onun müsbət və mənfi tərəfləri və həmçinin qloballaşan dünyada ayrı-ayrı ölkələrin bir yerdə multi-mərhələ və dünya iqtisadiyyatını əhatə çoxşaxəli prosesini göstərir.

Açar sözlər: qloballaşma, iqtisadiyyat, çoxpilləli, integrasiya, texnologiya, informasiya, standart, Avrozona

МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА В ГЛОБАЛИЗОВАННОМ МИРЕ

A.N.ABBASBƏYLİ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется процесс, который происходит в мировой экономике в условиях глобализации, который охватил весь мир.

Автор показывает многоступенчатый и многогранный процесс, который охватывает мировую экономику в условиях глобализации, ее положительные и отрицательные стороны, а также место отдельных стран в глобализованном мире.

Ключевые слова: глобализация, экономика, многоступенчатый, интеграция, технология, информация, стандарт, еврозона.

УДК 5901.01

**К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ
«ОРГАНИЗАЦИИ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА» (ОИС)
И ЕЁ ЮРИДИЧЕСКИЕ ПОЛНОМОЧИЯ**

С.С.АЛИЕВА

*Бакинский славянский университет
asabina75@mail.ru*

Данная статья посвящена месту и роли данной организации в системе международных организаций. Автор предпринимает попытку дать краткую историю возникновения данной организации, анализирует ее основные направления деятельности ОИС. Дается анализ резолюций и решений ОИС, которые связаны с международной безопасностью стран-участниц данной организации. В годы, после приобретения государственной независимости Азербайджана, в истории страны сформировались плодотворные связи в области сотрудничества с указанной организацией. Был проведен ряд встреч, подписаны важные документы и, в первую очередь, документы, касающиеся проблемы Нагорного Карабаха (1 апреля 1992 г.). Подчеркивается неоценимая роль общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева в сфере сотрудничества с организацией ОИС – его встречи с Генеральным секретарем организации, участие в работе саммитов и конференций. Дается научный анализ итогов встреч и принятых решений на уровне министров иностранных дел – участников стран сотрудничества (1995, 1996 гг.).

Ключевые слова: Организация Исламского Сотрудничества, саммиты и конференции, роль ОИС в развитии международного сотрудничества между странами региона

«Организация Исламского Сотрудничества» - это мощное силовое и целенаправленное на сегодняшний день межправительственное объединение, в состав которого, согласно статистическим данным, входят 57 государств. Среди них - Саудовская Аравия, Афганистан, Алжир, Бруней, Египет, Камерун, Малайзия, Индонезия, Бангладеш, Иран, Ирак и другие. Кроме того, в последние годы в её состав вошли также бывшие республики СССР: ныне независимые и демократические Азербайджан, Кыргызстан, Таджикистан, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан. При перечисленных и некоторых других странах Лига Арабских государств имеет статус наблюдателя.

Что касается самого названия - «Организация Исламская Конференция», или «Организация Исламского Сотрудничества», то оно закрепилось не сразу. На политической арене шли длительные и жаркие дис-

куссии, так как название организации должно было прежде всего отражать её юридическую природу. В 1974 году на V Конференции министров иностранных дел в Куала-Лумпуре было внесено предложение переименовать данное объединение политических сил на «Организацию Исламской Солидарности», но идея не нашла поддержки. Далее к этой проблеме не раз обращались на сессиях Конференции министров иностранных дел. Среди альтернативных вариантов было также такое название: «Организация Исламских государств», однако, в этом случае членство в организации определялось бы суверенными государствами. За пределами компетенции этой организации, следовательно, оставались бы мусульманские меньшинства в немусульманских странах, а это существенно нарушало бы принцип мусульманской солидарности. Некоторое время баллотировалось на законное утверждение название «Организация Исламских Наций». Оно тоже не прошло по причине того, что Умма как известно, не предполагает разделение на нации. «Организация Исламской «Уммы»» затрудняло определение членства в данной организации, так как практически каждый мусульманин в силу своего вероисповедания уже является членом «Уммы». В итоге оставили её прежнее название - «Организация Исламская Конференция», или «... Сотрудничества», которое, по мнению абсолютного большинства современных политиков и политологов, наиболее точно отражает юридическую природу организации, её интересы и компетенцию.

Организация Исламского Сотрудничества в наши дни обладает весьма разветвлённой структурой. Организационно ОИС состоит из основных органов (Конференция глав государств и правительств, Конференция министров иностранных дел); *вспомогательных институтов* (Фонд исламской солидарности, Фонд Иерусалима, Исламский центр коммерции, промышленности и торговли, Международный центр по изучению исламской истории, искусства и культуры); *специальных учреждений* (Исламский банк развития, Международное агентство новостей, Центр социально-экономических исследований и профессионального обучения); так называемых *аффилированных институтов* (Международная Ассоциация исламских банков, Организация исламских городов и столиц) и *постоянных комитетов* (Комитет по Иерусалиму, Постоянный комитет по информации и культуре).

Высшим органом ОИК является *Конференция глав государств и правительств*, созываемая один раз в три года. Здесь рассматриваются главные политические, экономические, социальные и другие важные вопросы, определяется основные направления политики организации. Исполнительным органом является Конференция министров иностранных дел, которая собирается на очередные сессии раз в год, а проходят они на уровне министров иностранных дел или их представителей.

Но не только по вышеперечисленным структурным параметрам, а

прежде всего по характеру свершения главных действий настоящую организацию объективно следует считать уникальной в современном политическом пространстве, потому что это единственная в мире межправительственная организация, построенная на религиозной основе. В то же время с юридической точки зрения она не теряет светского характера. Её лидеры осуществляют тесное сотрудничество с ООН (с 1975 года организация имеет статус наблюдателя). На XXVI сессии Государственной Ассамблеи ООН была принята резолюция «О сотрудничестве между ООН и ОИК».

В аспекте краткого освещения истории создания данной организации отметим, что различные проекты объединения исламского мира существовали и до неё, но они не могли развернуть в политическом мире полномасштабную деятельность, в основном, по двум причинам. Во-первых, не было достаточно основательной юридической базы и той документации, которая регламентирует главные цели, задачи и принципы работы. Во-вторых, по разным субъективным причинам предлагаемые проекты во второй четверти XX столетия так и не получили реального воплощения в жизнь.

Духовно-религиозное сознание человечества на разных этапах истории всегда была тесным образом связано с политикой общества. Так, распад Османской империи в своё время привёл к попыткам создания новых центров притяжения духовных сил для народов, исповедующих ислам. Причём, проблема панисламизма изначально была замкнута сферой будничных интриг. С течением времени она всё более трансформировалась из сферы внутренних борений в область наведения внешнего порядка в международных отношениях. В тот отдалённый от нас период речь шла, в основном, о становлении в регионе распространения мусульманства специфических «центров силы», которые были расположены главным образом на Арабском Востоке.

В период между двумя мировыми войнами было три проекта создания международных объединений на религиозной основе: Мекканская (1924 г.), Каирская (1926 г.) и Иерусалимская (1931 г.) конвенции [6]. Первая из названных была принята по инициативе Хиджаза (в первой четверти XX века это было независимое государство на восточном побережье Красного моря). Вторая после конгресса в Каире, на котором прозвучал призыв ко всему мусульманскому миру всемерно способствовать установлению халифата, юридически закрепила за этим государством право явиться одним из центров движения исламистов. Согласно материалам третьей - Иерусалимской конвенции был создан комитет по делам Иерусалима. Однако Мекканская конвенция вскоре стала абсолютно недееспособной. Майский конгресс 1926 года в Каире не привёл к конкретным и удовлетворительным результатам, так как национальные правительства, возникшие после Первой мировой войны в различных странах

мусульманского мира, по признанию Р.Хасанова, «более всего были озабочены лишь обретением политической независимости [2]. Наконец, в 1936 году секретариат Иерусалимской конвенции был распущен, а её деятельность (правда, в пределах территории Палестины) была запрещена.

С современных политических воззрений некорректно сбрасывать со счетов перечисленные инициативы, но следует признать, что они всё же не имели решающего значения для развития мусульманского движения в целом. Однако пробный камень в деле расширения мусульманского регионального объединения был заложен. Это и подтвердила ОИК (ОИС), созданная в 1969 году. Только этой организации, как считают многие политики, политологи и философы-религиоведы, удаётся объединить наибольшую часть мусульманских государств на основе принципов исламской солидарности, причём, юридически закрепив своё влияние в данном регионе.

Но прежде чем говорить о полномочиях, в рамках нашего вопроса остановимся на исторических предпосылках появления ОИС. В 1948 году появление государства на землях Палестины было воспринято большинством исламских государств как трамплин к оккупационным действиям. Все дальнейшие послевоенные события только усугубили неблагоприятную для мусульман политическую и экономическую ситуацию. После долгих лет открытой вражды «арабские народные массы и лица, которые формируют общественное мнение, продолжали воспринимать Израиль как острую военно-политическую угрозу» [5].

В 1954 году по инициативе Саудовской Аравии, Египта и Пакистана была создана Всеобщая Исламская Конференция. Она, собственно говоря, и стала прообразом Организации Исламского Сотрудничества, призванной не кулуарно, но коллегиально решать назревшие и, как правило, очень острые культурно-просветительские задачи. Но отсутствие должного юридического статуса в 1950-1960-ые годы привело к тому, что Конференция, лишённая главных политических полномочий, распалась. Ликвидации настоящего органа послужил международный скандал, связанный с поджогом Майклом Роханом (гражданином Австралии, но евреем по происхождению) мусульманской святыни - мечети Аль-Акса в Иерусалиме. Несмотря на то, что власти Израиля арестовали преступника и предали его суду, мусульманские государства обвинили Израиль в том, что это была намеренная акция. Это и стало точкой отсчёта для обновления старого Органа за счёт создания Организации Исламского Сотрудничества.

В 1969 году король Марокко Хасан II созывает Конференцию Глав государств и Правительств мусульманских стран. На этой встрече Саудовская Аравия внесла предложение о создании общей организации. В итоге было принято решение о создании Организации Исламского Сотрудничества. Здесь же и были узаконены её политические полномочия.

Среди самых важных - утверждение постоянного секретариата в городе Джидде (Саудовская Аравия). Так что необходимо подчеркнуть: данная Организация возникла прежде всего как реакция на сопутствующие во всём мусульманском мире антиизраильские настроения, равно как и желание вернуть Палестине её исконные территории. Как саркастически высказался М. Якоб, «если бы не было государства Израиля, его, наверняка, следовало бы придумать лишь для того, чтобы твёрже укрепить исламскую солидарность в мусульманском мире» [4,288]. Н.В. Жданов в работе «Исламская концепция миропорядка» уже безо всякого иронического подтекста сухо констатировал: «Из тридцати пяти приглашённых государств, на встрече в 1975 году присутствовали делегаты от двадцати пяти государств, но только десять из них были представлены главами государств [1,48].

На одном из собраний Организации в 1970 годах Пакистан в особенности настаивал на том, чтобы Индия покинула конференцию. До сих пор, кстати сказать, Индия с двухсотмиллионным населением мусульман не представлена в ОИС. Этому вновь и в наши дни сопротивляется Пакистан, рассматривающий Индию в качестве своего главного и ярого врага. На встрече глав-государств ОИС, проходящей на территории Палестины в 1975 году, отсутствовали Сирия и Ирак. Первая страна разорвала дипломатические отношения с Марокко, а Ирак, в свою очередь, не устраивал статус наблюдателя Организации Освобождения Палестины и другие государства.

Однако очевидно, что любое крупное международное объединение, каким, несомненно, является ОИС, должно иметь твёрдый, официально заверенный юридический документ, пункты которого раскрывают программу действий её руководства, как и деятельность отдельных представителей - парламентариев. Следовательно, в Организации должен существовать и в рабочем порядке функционировать Устав, опирающийся на соответствующую правовую базу. Он необходим, конечно, по многочисленным причинам, которые характеризуют структуру, цели и задачи ОИС. Однако, как представляется, Устав прежде всего закрепляет право на вынесение в повестку дня назревшего вопроса о мерах по более тесному сотрудничеству между мусульманскими странами. (Впервые ныне действующий с поправками Устав ОИС был принят в 1972 году на третьей Конференции министров иностранных в Джидде. На указанной конференции ОИС в 1975 году и была создана соответствующая юридическая база для проведения всех дальнейших встреч в рамках настоящей организации. По этому поводу сказано, что «религиозное мировоззрение является действенным фактором сближения народов и их взаимопонимания. Устав ОИС в свою очередь диктует решимость сохранять духовные, моральные и социально-экономические ценности ислама, которые остаются в наши дни одним из решающих факторов осуществления прогресса че-

ловечества, являя собой действенность в объединении усилий для массового поддержания мира и безопасности» [1,49-50].

Какими же конкретными юридическими полномочиями на сегодняшний день обладает ОИС?

В соответствии с утверждённым Уставом главными целями Организации Исламского Сотрудничества являются:

- Содействие укреплению солидарности между мусульманскими государствами;
- Сотрудничество в экономической, социальной, научной и других важных областях, а также проведение консультаций между членами организации;
- Устранение расовой дискриминации, сегрегации и искоренение колониализма во всех его проявлениях;
- принятие необходимых мер по поддержанию мира и безопасности на основе справедливости;
- сотрудничество по охране святых мест;
- поддержка борьбы палестинского народа в отстаивании своих прав и освобождении своих территорий;
- поддержка борьбы мусульманского народа за обеспечение их достоинства, независимости и национальных прав;
- поощрение сотрудничества и взаимопонимания между государствами членами и другими странами [3].

В настоящем Уставе также говорится о том, что для достижения этих целей, государства-члены ОИС должны руководствоваться следующими юридическими принципами:

- абсолютное правовое равенство всех государств - членов в решении национальных проблем;
- уважение права самоопределения народов и соблюдение принципа невмешательства во внутренние дела государств;
- уважение суверенитета, независимости и территориальной целостности государств-членов;
- урегулирование конфликтов мирными средствами, прежде всего такими, как переговоры, перемирие, арбитраж;
- ни при каких случаях не прибегать к угрозе или использованию силы для урегулирования международных споров [3].

Согласно этим уставным принципам, «любое мусульманское государство, разделяющее цели данной организации может стать её членом» [3]. Решение о вступлении новых членов принимает Конференция министров иностранных дел двумя третями голосов. Мусульманские меньшинства также могут участвовать в работе Организации Исламская конференция, направляя своих представителей в качестве наблюдателей.

Однако понятие мусульманского большинства или меньшинства не следует понимать буквально. ОИК на сегодняшний день выработала спе-

цифическую систему критериев членства. Так, на XXVII Конференции министров иностранных дел государств-членов ОИС, состоявшейся с 27 по 30 июня 2000 года в городе Куала-Лумпуре, были приняты Правила юридической процедуры получения официальных полномочий полного членства в ОИС. Эти Правила были приняты в дополнение основного положения восьмой статьи Устава ОИС и резолюции за номером № 1/25-ORG XXV Конференции министров иностранных дел.

Согласно этим Правилам, государство-заявитель должно подать письменное заявление на имя Генерального секретаря о желании получить полное членство в данной Организации. Кроме того, государство-заявитель в документальной форме также свидетельствует о своей решимости соблюдать вышеперечисленные цели, принципы и обязательства, вытекающие из Устава ОИС. Это заявление должно быть подано не менее чем за 90 дней до созыва очередной Конференции министров иностранных дел государств-членов ОИС и содержать следующие данные:

1. Содержит ли конституция государства положение о том, что ислам является официальной религией?;
2. В какой степени исламский шариат применяется государством или рассматривается как источник законодательства;
3. Обязательный учёт удельного веса мусульман по отношению к общей численности населения государства, а также процентное соотношение мусульман и последователей других вероисповеданий в государстве.

Получение и легальное распространение информации о ситуации мусульманских сообществ, находящихся под юрисдикцией государства, а также информация о действующем законодательстве и его соответствии принципу равных прав для мусульманских и других сообществ в государстве [Resolution № 67/ 27-P on criteria for membership of the OIC (rules of procedure for obtaining full membership of the Organization of Islamic Conference, adopted by 27th session of the Islamic conference of Foreign ministers, Kuala Lumpur, Malaysia, 27-30 June 2000 // <http://www.oic-oci.org/>]

В соответствии с этими критериями членом Организации Исламского Сотрудничества может стать такое государство, в котором доля мусульман в населении превышает 50 процентов. Кроме того, мусульманам должны быть предоставлены равные права с представителями других вероисповеданий. Также членом ОИС может стать государство, глава которого исповедует ислам [8].

В начале нашей статье было оговорено, что при странах, входящих в ОИС, статус наблюдателя выполняет Лига Арабских государств. Однако и на этот счёт имеются чёткие юридические инструкции, устанавливающие полномочия для наблюдателей за деятельностью ОИС. Так, на 31-ой Конференции Министров иностранных дел была принята резолюция, в которой говорилось о необходимости пересмотра правил пре-

доставления статуса наблюдателя ОИС. В феврале 2005 года Генеральный Секретарь ОИС собрал экспертную группу, для выработки новых критериев предоставления статуса наблюдателя. В итоге было предложено предоставлять данный статус всем государствам, в которых есть мусульманская община, причём, мусульманам предоставлены равные права с представителями других конфессий. Между тем на указанной Конференции Министров иностранных дел было дополнительно вынесено важное предостережение. А именно: «страна не должна иметь существенных разногласий с государствами-членами ОИС, чтобы не нарушить работу всей Организации в целом [7].

ЛИТЕРАТУРА

1. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка М.: Международные отношения, 2003, 197 с.
2. Хасанов Р. Организация Исламская Конференция и мусульманские государства СНГ // Центральная Азия и Кавказ. № 11, 1997. http://www.ca-c.org/journal/11-1997/st_03_hasanov.shtml
3. Charter of the Organization of the Islamic Conference. <http://www.oic-oci.org/>.
4. Jacob M. The Politics of Pan - Islam: Ideology and Organization - Clarendon Piess, Oxford, 1994. p. 288
5. Nasr V., Takeyh R. The Costs of Containing Iran Washington's Misguided New Middle East Policy, January/February 2008 // http://www.foreignaffairs.org/2008SQ_101_faessay_87106_vali-nasr-ray_takeyh/the-costs-of-containing-iran.html Obama
6. OIC in Brief// www.oic-oci.org
7. OIC Intergovernmental Group of Experts Discusses the Elaboration of New Criteria for Granting Observer Status at the Organization, Press Release, 20 February 2005// <http://www.oic-oci.org/>
8. Resolution № 2/ 7-ORG (IS) The Regulation governing the Status of the Observer at the OIC, adopted by 7th Islamic Summit Conference, Casablanca, Kingdom of Morocco, 13-15 December 2004 // <http://www.oic-oci.org/>.

İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATININ (İƏT) YARANMA TARİXİ VƏ ONUN HÜQUQİ SƏLAHİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ

S.S.ƏLİYEVƏ

XÜLASƏ

Məqalədə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) beynəlxalq təşkilatlar sistemində yeri və rolu məsələsi araşdırılır. Müəllif bu təşkilatın yaranmasının qısa tarixini şərh edir, İƏT-in əsas fəaliyyət istiqamətlərini göstərir. İƏT tərəfindən ölkə-iştirakçılarının beynəlxalq təhlükəsizliyi ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamə və qərarlarının təhlilini verir. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bu təşkilatla əməkdaşlıq sahəsində məhsuldar əlaqələr və münasibətlər formalaşdırmışdır. Bir sıra görüşlər keçirilmiş, əhəmiyyətli sənədlər imzalanmışdır. İlk növbədə Dağlıq Qarabağ probleminə aid sənədlər (1 aprel 1992-ci il) qeyd edilmişdir. Məqalədə bu təşkilatla əməkdaşlıq sahəsində Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin müstəsna rolu vurğulanır. Burada İƏT-nin birinci katibi ilə görüşlər, sammitlərdə və konfranslarda iştirak göstərilir. İştirakçı ölkələrin xarici işlər nazirləri səviyyəsində olan

görüşlərin və qəbul edilmiş qərarların nəticələrinin elmi təhlili verilir (1995-1996 illər).

Açar sözlər: İslam Əməkdaşlıq təşkilatı, sammitlər və konfranslar, region ölkələr arasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında İƏT-n rolü

TO THE QUESTION OF THE HISTORY OF THE “ORGANIZATION OF ISLAMIC COOPERATION (OIC)” AND ITS LEGAL POWERS

S.S.ALIYEVA

SUMMARY

The article is devoted to the place and role of OIC in the system of international organizations. The author attempts to give a brief history of the origins of the organization, analyses the main directions of the activities of the OIC. The article provides analysis of the resolutions and decisions of the OIC, which are related to international security of the participating countries of this organization. In the course of the years following the acquisition of the state independence, Azerbaijan has formed fruitful relationships with this organization. There have been held a number of meetings, important documents were signed, among which the most important one belongs to the document related to the Nagorno-Karabakh conflict (1 April 1992). The article emphasizes the invaluable role of the national leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev in the field of cooperation with this organization - his meeting with the Secretary General of the OIC, participation in summits and conferences. It provides a scientific analysis of the outcome of the meeting and the decisions taken at the level of foreign ministers of the participating countries (1995, 1996).

Key words: Organization of Islamic Cooperation, summits and conferences, the role of OIC in the development of international cooperation among the countries of the region

İQTİSADİYYAT**UOT 94 (479.24)****TÜRKİYƏ İQTİSADİYYATININ
MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS AMİLLƏRİ****H.S.KARADEMİR***Bakı Slavyan Universiteti*
elmi-hisse@mail.ru

Hazırkı məqalədə Türkiyənin sosial-iqtisadi modelinin fərdi parametrləri sadalanır, əsaslandırılır və təhlil olunur. Müasir dövrdə Türkiyə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinin əsas amilləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi də müəyyən edilmişdir. Müəllif hesab edir ki, əvvəlcə modernləşmə və qarbləşmə prosesləri bir-biri ilə sıx bağlı olmuş və Qərbi mədəniyyətinin əsas elementləri ilə “qidalanan” qeyri-Qərbi cəmiyyəti ümumi modernləşmə istiqamətində tərəqqiyə qovuşmuşdur.

Açar sözlər: Türkiyə, iqtisadi islahatlar, modernləşmə, əsas amillər

Dövlətin müasirləşdirilməsinə kəskin ehtiyac, bir qayda olaraq, yalnız müxtəlif sahələrdə, o cümlədən iqtisadiyyatda digər inkişaf etmiş ölkələrdən müəyyən gerilik aşkar olunanda yaranır. Modernləşdirilmənin məqsədi inkişafın yüksək səviyyəsinə keçməkdən və uğurlu iqtisadi modelini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Hər bir ölkə dünya iqtisadiyyatında onun rəqabət artıracaq modernləşmə yolunu seçir.

İqtisadi sosiologiya müxtəlif sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi tarixə malik ölkələrdə modernləşmə proseslərini dərk etməyə cəhd etmişdir. Böyük alman sosioloqu Maks Veber “Protestant etika və kapitalizmin ruhu” adlı klassik iş müasirləşdirilmə nəzəriyyəsi - ənənəvi cəmiyyətdən burjuaya keçid – üzrə ilk əsərlərdən biri olmuşdur.

Doğrudur, Veber modernləşmə problemini yalnız Avropa və Şimali Amerika cəmiyyəti ilə bağlı qoyurdu, bu Şərqi sivilizasiyalarına aid edilmirdi, çünki əsrlərin qovşağında yaşayan alim üçün Şərqi kapitalizminin artıq gözə çarpan cücərtiləri maraqlı deyildi. Veber “Şərqi ölkələri üçün modernləşmənin üzvi surətdə olmadığını və onlarda müasirləşmənin endogen ilkin şərtlərinin olmamasını” göstərdi [2, 121-123]. Onun nəzərinin xaricində bu ölkələrin Qərbi “ötüb keçməyin” imkan və ehtiyacları haqqında suallar qaldı. Buna görə də, bu problemlər modernləşmənin bütün müasir tədqiqatçıların işlərində

mərkəzi yerləri tutmağa başladı.

Modernləşmə nəzəriyyəsinin əsaslarının bünövrəsi hələ 1950-ci illərin ortalarında, yəni, “Qərb ölkələri İkinci Dünya müharibəsindən sonra məhv olmuş infrastrukturunu fəal sürətdə bərpa edən zaman” qoyulmuşdur [5]. Buna görə də modernləşmə prosesinin öyrənilməsi ictimai elmlərdə aparıcı rol oynamışdır. Bu dövrdə periferik ölkələrin inkişafı məsələsi ortaya çıxmışdı. Modernləşmə nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri sayılan T.Parsons güman edirdi ki, modernləşmənin yüksək adaptiv qabiliyyətə malik olan yalnız Qərb modeli bütün ölkələrin inkişafı üçün düzgün və uğurlu modeldir. Bununla yanaşı, T.Parsonsa görə “Amerikanın iqtisadi təcrübəsi uğurlu modernləşmənin bir növ etalonu idi” [4, 116].

Lakin sonralar Ş.Eyzenştadt və S.Hantinqton kimi alimlərin əsərlərində əksini tapmış “modern formaların çoxluğu” anlayışı inkişaf etdirilmişdir. Ş.Eyzenştadt etiraf etmişdi ki, modernləşmə - uzun müddət, daha dəqiq desək, XVII əsrdən XIX əsrə qədər Qərbi Avropa və Şimali Amerikada inkişaf etmiş sosial, iqtisadi və siyasi sistemlərin ayrı-ayrı növlərinin istiqamətində dəyişikliklərin müəyyən tipinin prosesidir. Sonra onlar digər Avropa ölkələrinə də geniş yayılmışdır. Müasir mərhələdə Türkiyə iqtisadiyyatında modernləşmənin əsas təməli ilk növbədə sürətli sənaye inkişafı olmuşdur. Bu isə həmçinin əmək bölgüsünün dərinləşməsi, əmtəə-pul bazarlarının inkişafı kimi, yeni texnologiyalardan, yeni enerji mənbələrindən istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Amma Ş.Eyzenştadt və S.Hantinqton belə hesab edirdilər ki, qeyri-Qərb cəmiyyətlərinin modernləşməsini yalnız qərbləşmə kimi qəbul etmək olmaz. Bütün sivilizasiyaların öz modernləşmə yolu mövcuddur.

Ş.Eyzenştadt ənənələrin inert qüvvə kimi qəbul edildiyi erkən modernləşmə nəzəriyyəsini tənqid etmişdi. Güman edirdi ki, həmin ənənələr müasir inkişaf tərzinin yaranmasını və artımını təmin etmək qabiliyyətinə malik deyil. Bu yanaşma çərçivəsində daxili dinamikaya xas olan, eləcə də müasir fərqli siyasi və iqtisadi sistemlərin müstəqil inkişaf imkanlarına malik keçid cəmiyyətlərinin müxtəlifliyini izah etmək mümkün deyildi.

İqtisadçı ilk növbədə ənənəvi cəmiyyətlərin müxtəlifliyini onlara xas olan özünəməxsus xüsusiyyətlərin müasirliyə keçidin tezləşdirməsi və ya ləngitməsi dərəcəsinə görə aşkara çıxartdı. O, cəmiyyətdə mövcud sosial prinsipləri pozan modernləşmənin etiraz və dezinteqrasiya yarada biləcəyini istisna etmirdi. Bu nizamsızlığa köhnə, ənənəvi prinsip və modellərin dirçəlişi reaksiya verir. Onun fikrincə, “modernləşmə mübahisəli prosesdir və müasir Qərbin nailiyyətlərinin assimilyasiyası ilə məhdudlaşmır” [7, 12-13].

Qeyd edək ki, məhz Avropa modernləşmə prosesini yaratmış və digər ölkələrə onun yayılmasına təkan vermişdir. Lakin, bu proseslərin oxşarlığı mədəniyyət fərqlərini həll etmir. Belə ki, Ş.Eyzenştadt vurğulayır ki, modernləşmə struktur xarakter daşıyır və Qərb sivilizasiyasının bir imtinası ilə müşayiət olunur.

Müqayisəli tədqiqatlar apararkən, Ş.Eyzenştadt belə bir sübuta cəhd gös-

tərmişdir ki, modernləşmə zamanı hər bir dövlət problemlərlə qarşı-qarşıya gəlir və onları Qərbin deyil, öz milli tarixi və mədəni xüsusiyyətlər baxımından həll edir. Yəni, hər bir ölkədə modernləşmə özünəməxsus inkişaf yolunda olur.

Ş.Eyzenştadt qeyd edir ki, modernləşmənin təzahürlərindən biri bəzi hallarda inqilabi xarakter daşıyan etiraz hərəkatıdır. Ş.Eyzenştadt vurğulayır ki, modernləşmənin sosial nizamsızlıq yaratma, cinayət artımı, bəzən inqilaba çevrilən cəmiyyətin narazılığı (1960-1980-ci illərdə Türkiyə hərbi çevrilişlər, 1979-cu ildə İranda İslam İnqilabı) kimi mənfi nəticələri mövcuddur.

S.Hantinqtona görə, “Qərbin genişləndirilməsi” qeyri-Qərb cəmiyyətlərində modernləşmə və qərbləşmə ilə nəticələndi. Bu cəmiyyətlərin siyasi və intellektual liderlərinin Qərbin təsirinə qarşı cavab reaksiyasını o, aşağıdakı üç mümkün variantlarda bölüşmüşdür:

- 1) həm modernləşmə, həm də qərbləşmədən imtina edilməsi;
- 2) onların hər ikisinin qəbul edilməsi;
- 3) birincinin qəbul edilməsi və eyni zamanda ikincidən imtina edilməsi [6, 100].

Türkiyədə modernləşmə prosesi göstərilən ikinci seçimi etdi, çünki Mustafa Kamal Atatürk Osmanlı imperiyasının xarabalıqları üzərində keçmiş İslam ənənələrindən imtina edərək Qərb modelində Türkiyə Respublikasını qurdu. İranda isə, əksinə, 1979-cu il İslam İnqilabından sonra yeni hökumət üçüncü yolu seçdi, yəni “Qərbləşmə olmadan modernləşmə”. S.Hantinqton yazır ki, belə ölkələr əsas dəyərlərin və kübar cəmiyyətin milli mədəniyyətinin müəssisələrinin saxlanılması ilə modernləşməni uyğunladırmağa çalışır. Bununla yanaşı S.Hantinqton qeyd edir ki, məhz millətin mədəniyyəti modernləşməyə doğru öz xüsusi yolunu müəyyən edir.

Müsəlman ölkələrinin əksəriyyəti İslama eyniliyin, mənanın, qanuniliyin, inkişafın, gücün və ümidin mənbəyi kimi müraciət edirlər. İslam dirçəlişi onun əhatə dairəsi və dərinliyinə görə Qərb İslam sivilizasiyasının uyğunlaşmasının son mərhələsidir. Bu həmçinin “cavabı” Qərb ideologiyasında deyil, İslamda tapmaq üçün edilən cəhddir. O, müasirliyin qəbul edilməsindən, Qərb mədəniyyətindən imtinadan və müasir dünyada və həyatda İslama bir yol göstərən kimi geri qayıtmaqdan ibarətdir. Modernləşmək lazımdır, lakin qərbləşmək mütləq deyil. Həmçinin S.Hantinqton modernləşmənin əsas xüsusiyyətlərini inqilabçılıq, hərtərəflilik, sistemlilik, qlobalıq, davamlılıq, pilləlilik, homogenlik, dönməzlik kimi xarakterizə etmişdir.

R.İnqleqart da “qərbləşmə” prosesini modernləşmə ilə süni surətdə eyniləşdirənlərlə razı deyil. Müəyyən dövrdə modernləşmə prosesi həqiqətən də “sırf Qərb fenomeni” olmuşdur, lakin hazırda aydın olur ki, o artıq qlobal xarakter almışdır. 1970-ci ildən başlayaraq modernləşmə konsepsiyası bir çoxları, o cümlədən, R.İnqleqart tərəfindən tənqiddə məruz qalmış və bir çox məqamlarda əsassız hesab edilmişdir. İnqleqart modernləşmə prosesində sənayeləşmənin müstəsna rolu haqqında mövcud olan fikri tənqid etmişdir.

Alim hesab edir ki, məsələn, ölkənin sənayeləşməsi xüsusi olaraq hər

yerdə həyata keçirilən sosial-siyasi və iqtisadi dəyişikliklər ilə bağlıdır. Amma modernləşmə konsepsiyası geniş məfhumdur və buraya iqtisadi inkişaf da daxildir. Bu isə öz növbəsində bir sıra dəyişikliklərlə bağlıdır ki, “onlar isə sənayeləşmə və urbanizasiyanı, professional ixtisaslaşmanı, kütləvi təhsili, müxtəlif növ bürokratik strukturların yaradılmasını, eləcə də rabitə inkişafını əhatə edir” [3, 268]. Sonuncu sanki avtomatik olaraq daha geniş planda sosial, mədəni və siyasi transformasiya yaradır. Texniki və iqtisadi xarakterli transformasiya iqtisadiyyat, mədəniyyət və siyasət sahəsində əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış dəyişikliklərə bağlıdır.

Türk sosioloqu Rəşad Kasaba qeyd edir ki, öz mövcudluğunun sonunda “Osmanlı imperiyası Qərbi təcrübəsinin mütləq surəti olmadan öz yolu ilə modernləşmə istəyirdi” [1, 42]. Ancaq Türkiyədə uğurlu modernləşmə yalnız M. Atatürkün həyata keçirdiyi dünyəvi islahatlar sayıla bilər, baxmayaraq ki, ənənədən uzaqlaşmaq cəmiyyət tərəfindən pis qəbul edilirdi.

Beləliklə, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, ümumiyyətlə, sözün əsl mənasında yenilənmə deməkdir. Yəni, ilk növbədə, bu geriliyin aradan qaldırılmasına, sosial inkişafın daha yüksək səviyyəyə çatdırılmasına yönəldilmişdir. Biz əsasən milli şirkətlərə müxtəlif sahələrdə olan malların dünya bazarlarında layiqli yer tutmağına imkan verən istehsal gücün mənimsənilməsi, hazırkı miqyasda istehsal texnologiyası səviyyəsinin inkişafı haqqında danışıraq.

Bundan əlavə, yenilənmə bütövlükdə məhsuldar aparatın yenidən qurulmasını, köhnəlmiş avadanlıq və ya texnologiyanın daha müasiri, yəni, daha məhsuldarı ilə əvəz edilməsini nəzərdə tutur. Nəhayət, modernləşmənin ən əhəmiyyətli parametrlərinə biz dünyanın ən son innovativ proseslərini daxil edirik. Bu isə dünya iqtisadiyyatına tam inteqrasiyanı, o cümlədən, təşkil və idarəetmə sahəsində göstərilən yeniliklərin təcili istifadəsini nəzərdə tutur. Biz əminik ki, yalnız belə şəraitdə hər hansı bir ölkə, bu halda Türkiyə, dünyanın ümumi qloballaşma prosesinin əlverişli mənfəət götürə bilər. Bu məqsədə nail olmaq üçün, əlbəttə ki, kadrların yenidən hazırlığı, onların ixtisaslandırılması və ya dəyişdirilməsi, təkmilləşdirilməsi, yenidən tərbiyə edilməsi, eləcə də müasir dövrün tələblərinə uyğun olan fərqli düşüncə tərzinin qəbul edilməsi lazımdır. İqtisadi siyasətdə həmçinin struktur dəyişikliklərin yenidən təşkil etmək, qabaqcıl sənaye ölkələrinin meyarlarına cavab verən sənaye strukturlarını formalaşdırmaq lazımdır. Bu, öz növbəsində, yüksək əlavə dəyərə malik həmin məhsulların ÜDM payının artmasını nəzərdə tutur. İlk növbədə bu yeni informasiya texnologiyalarının, yəni, ixracda birxətli xammal oriyentasiyasından həlledici uzaqlaşan iqtisadiyyatın məhsullarıdır.

Bir qayda olaraq, müxtəlif ölkələrin müasir iqtisadçı alimləri modernləşmə prosesinin iki əsas yollarını ayırırlar. Bundan başqa, onlar tez-tez alternativ kimi təqdim olunur:

- 1) Yuxarıdan modernləşmə;
- 2) Aşağıdan modernləşmə.

Birinci yol – yuxarıdan modernləşmə: ümumiyyətlə, modernləşmə prose-

sinin əsas məqsədlərinə nail olmaq üçün dövlət hakimiyyətinin gücləndirilmiş təsirinin amillərini nəzərdə tutur. Bu, faktiki olaraq, xalq təsərrüfatının yenidən qurulması sahəsində əsaslı böyük investisiya üçün lazım olan resurslar dövlətin əlində cəmlənəndə dövlət xəzinədarlığı xeyrinə ümumi daxili məhsulun tam və ya qismən bölüşdürülməsi deməkdir. Bundan başqa, birinci yol “ictimai rifahın” qorunması və genişləndirilməsi naminə bununla belə dövlət orqanlarının şərhində modernləşmə prosesinə zorla məcbur etmək üçün inzibati, nüfuzlu, və ya hətta aparat repressiyaların kütləvi istifadəsinə mütəxəssisləri yönəldir.

İkinci yol – aşağıdan modernləşmə. O, iqtisadi nöqtəyi-nəzərindən o zaman səmərəlidir ki, cəmiyyətdə, bir tərəfdən, həyati zərurət tərəfindən dikte olunan miqyaslı məsələlər arasında ciddi fərq yaransın. Digər tərəfdən isə bu, cəmiyyətin real inkişafı və qoyulmuş problemlərin optimal həllinin olmaması ilə bağlıdır. İkinci yol nəinki yalnız iqtisadçı alimlərin, eləcə də cəmiyyətin hər bir üzvünün xüsusi təşəbbüslərinin mahiyyəti üzrə olan istinadgahdır.

Biz hesab edirik ki, müsbət nəticələr yalnız həm aşağıdan, həm də yuxarıdan modernləşmənin üzvi birləşməsi ilə əldə edilə bilər. Prinsipcə, əgər cəmiyyət özü yeniliyə doğru dəyişikliyə hazır deyilsə, müasir yüksək texnoloji proseslər iqtisadiyyatı həlledici modernləşdirmək iqtidarında deyil. Belə bir şeyin mümkünlüyünü ən azı İranda 1979-cu il İslam inqilabı sübut etdi.

Müxtəlif ictimai qurumun təkmilləşdirilməsi prosesində dövlət yalnız əsas “oyun qaydaları”nı qoyur; son illərin təcrübəsi göstərir ki, yuxarıdan və aşağıdan modernləşmə proseslərinin ümumi trendi faktiki olaraq milli xüsusiyyətlərə və ya əlamətlərə uyğunlaşır. Ona görə də qısaca olaraq izah etdiyimiz modernləşmə nəzəriyyəsinin parametrləri göründüyü kimi dünyada gədən modernləşmə proseslərinin əksəriyyətinin iqtisadi mahiyyətini tükəndirmir. Bu nəzəriyyələrin parametrləri iqtisadi orqanizmin modernləşməsinin yalnız punktirli xətləridir, çünki hər bir ölkədə həmişə özünün unikal inkişaf yol planlaşdırılır. Məsələn, İran üçün 1979-cu ildən sonrakı modernləşmə İran İslam sivilizasiyasının yaradılmasını, 1923-cü ildən Türkiyə üçün isə qərbləşməni nəzərdə tutur. Ona görə də iqtisadi inkişaf modelinin parametrlərini yuxarıda qeyd olunan iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi prosesinin xüsusiyyətlərinə ən azı qısa baxış olmadan öyrənmək effektiv və məqsədəuyğun deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Reşat Kasaba, Sibel Bozdoğan. Türkiyə'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. İstanbul: 2010, 350 s.
2. Зарубина Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: М.Вебер и современные теории модернизации. СПб.: РХГИ, 1998, 288 s.
3. Инглетарт Р. Модернизация и постмодернизация / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В.Л.Иноземцева. М.: Academia, 1999, 640 с.
4. Парсонс Т. Система современных обществ. М.: Аспект Пресс, 1998, 270 s.
5. Нехода Е.В. Теории модернизации и догоняющего развития: возможности для России. Режим доступа: http://vywww.lib.tsu.ni/mminfo/000063105/304/image/304_167-169.pdf
6. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон; пер. с англ. Т.Велимеева. М.:

АСТ: АСТ МОСКВА, 2003, 603 с.

7. Эйзенштадт Ш. Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. Пер. с англ. А.В.Гордона под ред. Б.С.Ерасова. М.: Аспект Пресс, 1999, 416 с.

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ МОДЕРНИЗАЦИИ ТУРЕЦКОЙ ЭКОНОМИКИ

Г.С.КАРАДЕМИР

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются перечисление, обоснование и анализ отдельных параметров социально-экономической модели Турции. Показаны основные факторы модернизации турецкой экономики на современном этапе. Определены также и хронологические рамки исследования. Автор считает, что изначально модернизационный и вестернизационный процессы были между собой тесно связаны, и не западное общество, впитывая в себя существенные элементы западной культуры, достигло в этом деле прогресса на пути к общей модернизации.

Ключевые слова: Турция, экономические реформы, модернизация, основные факторы

THE MAIN FACTORS OF THE MODERNIZATION OF TURKISH ECONOMY

H.S.KARADEMIR

SUMMARY

The article discusses, grounds and analyzes the individual parameters of the socio-economic model of Turkey. The basic factors of the modernization of the Turkish economy is identified at the present stage. The chronological framework of the study is also determined. The author believes that, initially, the modernization and westernization processes were closely related to each other, and non-Western society, absorbing the essential elements of Western culture, has reached progress towards the overall modernization.

Key words: Turkey, economic reform, modernization, main factors

PEDAQOGİKA**UOT 37.02; 371****YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞININ SƏBƏBLƏRİ**

T.Ə.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
turac.a13@gmail.com

Məqalə hazırkı dövr üçün aktual problem olan deviant davranış probleminə həsr edilmişdir. Müasir dövrdə yeniyetmə və gənclərimizin davranışında özünü göstərən “destruktiv”, “asosial”, “antisosial” davranış adlandırdığımız deviant davranışın yaranma səbəbləri göstərilmişdir. Orta məktəblərimizin IX-XI sinif şagirdləri arasında aparılmış “Psixoloji vəziyyətlərin diaqnostik özüünüqiymətləndirmə metodikası”nın nəticələri cədvəl və diaqramlarla əks olunmuşdur.

Normadan kənar davranışın yaranma səbəbləri yanlış tərbiyə, tibbi-bioloji və psixi amillərlə bağlıdır. Yanlış tərbiyədə əsas məsuliyyət ailənin üzərinə düşür. Təəssüf ki, bu gün yeniyetmə və gənclərimizin yanlış tərbiyəsində “yüksək risk” yaradan ailələr mövcuddur. Uğursuz ailələrdən çıxmış uşaqlarda isə qeyri-adekvat tərbiyə üsulları - nəzarətsizlik, gizli nəzarətsizlik, nəzarətə ciddi yanaşmama, emosional rədd etmə və s. müşahidə edilir. Deviant davranışa səbəb olan tibbi-bioloji amillərin içərisində irsiyyət amili ön plana çıxır. İrsiyyət amili özünü bir neçə formada göstərir: sosial dezadaptasiya, anormal davranışların irsiliyi, valideyn alkoqolizminin irsiliyi. Psixi amillər sırasında yeniyetməlik dövründə yaranmış ziddiyyətli situasiyada özünü biruzə verən neqativ reaksiyalar: aktiv etiraz reaksiyası, passiv etiraz reaksiyası, imtina reaksiyası, təqlid etmə reaksiyası, azadlıq reaksiyası və s. göstərilir. Sonda qeyd edilir ki, deviant davranışın yaranma səbəblərinin öyrənilməsi onun profilaktikası işinin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: deviant davranış, yeniyetməlik dövrü, normal davranışdan sapma, yanlış tərbiyə, yüksək risk, asosial ailə, neqativ reaksiya

Müasir dünyada baş verən proseslər cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, eləcə də, uşaq, yeniyetmə və gənclərin həyatına da ciddi təsir göstərir. Hər il artan uşaq nəzarətsizliyi, cinayətkarlıq, narkomaniya deviant davranışların sayının günü-gündən çoxalması tendensiyasını aktuallaşdırır. Uşaqların davranışındakı sapmalar cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi, siyasi, ekoloji qeyri-stabilliyin güclənməsinin, gənclərin dəyərlər sistemindəki dəyişikliklərin, ailə münasibətlərindəki uğursuzluqların, davranışa nəzarətin olmamasının, valideynlərin həddən artıq məşğulluğunun, boşanmaların sayının artmasının, təhsil müəssisələrinin işindəki əhəmiyyətli çatışmazlıqların nəticəsidir. Bizim hər birimiz hər

gün sosial arzuolunmaz davranışların müxtəlif təzahürləri ilə - aqressiya, zərərli vərdişlər, qanuna zidd hərəkətlərlə rastlaşırıq. Deviant davranışların, insanların özünə və ətrafdakılara ziyan vurmasının səbəbləri və onların aradan qaldırılması yolları psixoloq, həkim, pedoqoq, sosioloq, eləcə də hüquq mühafizə orqanlarının işçilərini düşündürən məsələdir.

Şəxsin deviant davranışı - hamı tərəfindən qəbul olunmuş, başqa sözlə rəsmi qəbul edilmiş sosial normalara uyğun olmayan davranışdır. Deviant davranışın təzahürü digər insanlar tərəfindən mənfi qiymətləndirməyə səbəb olur. Belə davranışın ən vacib xüsusiyyəti onun insanın özünə və ətrafdakılara ziyan vurmasıdır. Deviant davranış sosial dezadaptasiyanın müxtəlif təzahürləri ilə müşayiət olunur. Həmçinin israrla təkrarlanma, uzunmüddətlik də deviant davranış üçün xarakterikdir. Deviant davranışın özünəməxsus xüsusiyyəti ona tibbi normalar daxilində baxılmasıdır.

Yeniyyətə və gənclərin davranışında normadan sapmaların yaranma səbəbləri müxtəlifdir. Bunlardan biri yanlış tərbiyədir. Mənfi davranışın əsas səbəblərindən biri uşağın ailədə yanlış tərbiyə edilməsidir. “Çətin” yeniyyətə bir qayda olaraq çətin və uğursuz ailədə yaşayır. O, valideynlər arasında konfliktin şahidi olur və öz daxili aləminə diqqətsizlik hiss edir. Lakin uğursuz ailə həmişə göz önündə olmur. Bəzən bu problemlər çox dərində gizləninir. O vaxta qədər ki, yeniyyətə arzuolunmaz situasiyada yer alır. Bu zaman ailənin həyat tərzinə, onun əxlaqına, həyati dəyərlərinə diqqət cəlb olunur. Bu da bələnin köklərini görməyə icazə verir.

Yeniyyətə və gənclərin deviant davranışına “yüksək risk” yaradan ailələr vardır. Bu sıraya daxildir:

- Natamam ailə – yalnız ananın və ya atanın olduğu və ya uşaqların nənə-baba tərəfindən böyüdüldüyü ailələr;
- Konfliktli ailə – sülh və razılışmanın müvəqqəti güzəştlərlə əldə edildiyi, çətin anlarda ziddiyyətin yenidən baş verdiyi, valideynlər arasında gərgin qarşılıqlı münasibətin olduğu, dünyagörüşlərinin fərqli olduğu, həmrəyliyinin olmadığı, fikir ayrılığının olduğu ailələr;
- “Asosial ailə” – cəmiyyətin maraqlarına zidd olan tendensiyanın üstünlüyü, tüfeyli həyat təzi, ailə üzvlərinin qanuna zidd hərəkətləri olan ailələr;
- Formal ailə – ailə üzvləri arasında ümumi tələbatın, həyati dəyərlərin, qarşılıqlı hörmətin olmadığı, ailə öhdəliklərinin formal xarakter daşdığı, valideynlərin tez-tez boşanma həddinə çatdığı ailələr;
- “İçkili ailə” – ailə üzvlərinin əsas maraqlarının spirtli içkilərə olan tələbatlarla müəyyən edildiyi ailə.

Müvəffəqiyyətsiz ailələrdən olan uşaqlar arasında bir qayda olaraq, qeyri-adekvat tərbiyə üsulları müşahidə edilir: nəzarətsizlik, gizli nəzarətsizlik, nəzarətə ciddi yanaşmama, emosional rədd etmə, “zoluşka” kimi tərbiyə etmək, sərt qarşılıqlı münasibətlər şəraitində tərbiyə, ailənin bir pərəstiş obyektini (büt) kimi tərbiyə üsulu bu qeyri-adekvat tərbiyə üsullarındandır.

Nəzarətsizlik olduqda əməllərinə, hisslərinə, problemlərinə sistemətik yanaşma olmayan, valideyn diqqətindən, qayğısından məhrum olan uşaqlar özünə qapanır. Gizli nəzarətsizlik zamanı valideynlər öz borclarını formal həyata keçirir. Yəni, kənardan baxan üçün özlərini uşağın tərbiyə prosesində maraqlı göstərir, lakin daxildə maddi dəstəkdən artığını göstərmir, uşağdan yalnız göstərişlərə əməl etməyi tələb edirlər. Nəzarətə ciddi yanaşmama dedikdə yeniyetmənin normadan kənar davranışlarına qeyri-kritik münasibət, həmişə özünə bəraət qazandıрмаğa çalışmaq, tərbiyə prosesində digər şəxslərin köməyindən imtina etmək, kollektivin, pedaqoqların tərbiyəedici təsirindən deviant davranışlı yeniyetməni mühafizə etmək nəzərdə tutulur. Emosional rədd etmə zamanı yeniyetmə özünü valideyninin həyatında artıq yük kimi hiss edir. “Zoluşka” kimi tərbiyə etmək dedikdə uşağın yaşını və potensialını nəzərə almayan valideyn onun həddən artıq nümunəvi davranışına nail olmağa çalışır, uşağa həddən artıq tələbkarlıq, ciddiliklə yanaşır. Sərt qarşılıqlı münasibətlər şəraitində tərbiyə zamanı yeniyetmə kiçik səhvlərə görə ağır cəzalandırılır, ailə üzvlərindən soyuq münasibət görür. Ailənin pərəstiş obyektı (büt) kimi tərbiyəsi üsulunda uşağa əsassız və həddən ziyadə heyranlıq, onu istənilən çətinlikdən azad etməyə çalışmaq, eqoist davranışlarını dəstəkləmək qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Məktəb və məktəbdənkənar müəssisələrin təhsil-tərbiyə işindəki nöqsan və çatışmazlıqlar, onların ailələrlə qənaətbəxş olmayan əlaqəsi uğursuz ailə tərbiyəsi şəraitində böyüyən gənc nəslin, yeniyetmələrin pedaqoji inkişafında boşluqların dərinləşməsinə dəstəkləyir. Məktəblilərin və tələbələrin təhsil fəaliyyətinə münasibəti təhsil müddətində müəyyən istiqamət üzrə şəxsiyyətin formalaşmasına kömək edən əsas amildir. Davranış pozğunluğu olan yeniyetmə və gənclərin əksər hissəsi pis öyrənir, kollektiv (ictimai) tapşırıqları yerinə yetirə bilmir. Belə yeniyetmə və gənclərin məktəbə münasibəti bir qayda olaraq mənfidir. Uğursuzluqlar siniflə, qrupla, müəllimlərlə, valideynlərlə kofliktlərin inkişafına gətirib çıxarır. Beləliklə, yeniyetmə tədricən kollektivdə ünsiyyətdən kənar qalır, ətrafdakılarla dil tapa bilmir. Belə uşaqlar üçün ən azından məktəb, lisey, kollec elə bir yer olmalıdır ki, orada müsbət ünsiyyətə olan tələbatlarını ödəyə bilsinlər.

Uşağın formalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir. Bunlara nəzər salaq. Tibbi-bioloji mənfə amillərdən biri şəxsiyyətin müdafiə mexanizmini zəiflədən və adaptasiyanı məhdudlaşdıran irsiyyət amilidir. Bir çox qərb psixoloqları uşağın davranışındakı mənfə təzahürlərin mənbəyini onların genlərində, anadangəlmə irsi xüsusiyyətlərdə axtarırlar. Rus psixoloqları isə mənfə davranış meyllərinin köklərini tərbiyə işində, xüsusən də, ailə tərbiyəsində buraxılmış səhvlərdə axtarırlar. İrsiyyət amili bir neçə formada təzahür edir:

Birincisi, sosial dezadaptasiyaya gətirib çıxaran maddiyyətçi düşüncə tərzinin üstünlüyü, həyatda baş verən müxtəlif situasiyaları tam dərk etməyin mümkünsüzlüyü, öz davranışlarını tənqidi qiymətləndirmənin çatışmazlığı ilə xarakterizə olunan zehni çatışmazlığın irsiliyidir.

İkincisi, anormal davranışların irsiliyi cəmiyyətdə, xüsusilə də çətin, böhranlı vəziyyətlərdə öz davranışını tam olaraq tənzimləyə bilməyən şəxsiyyət tipinin inkişafına gətirib çıxarır.

Valideyn alkoqolizminin irsiliyi amili baş beyinin fəaliyyətinin müdafiə-mühafizə mexanizminin çatışmazlığı kimi təzahür edir və bu zaman nevro-psixoloji patologiyaların müxtəlif formaları (əqli çatışmazlıq, xarakterin formalaşmasının pozulması və s.) üzə çıxır.

Müasir həyat şəraiti, artan həyat tempi yarım əsr əvvələ nisbətən uşaq orqanizminə daha intensiv təsir göstərir. Fiziki və cinsi inkişafda əhəmiyyətli dərəcədə artım baş verir. Bütün bunlarla yanaşı yeniyetmələr uşaq maraqlarını, emosional dəyişkənliyini, hələ tam formalaşmamış vətəndaş anlayışını və ideyalarını özündə saxlayır. Fiziki inkişafda sosial adaptasiya arasında uyğunsuzluq baş verir. Dəyişkən nevroloji sistem, formalaşmamış dünyagörüşü və inanclar yeniyetmələri neqativ davranış nümunələrinə qarşı daha həssas edir.

Uşağın formalaşmasında psixi amillərin də rolu böyükdür. Yeniyetməlik dövrü – xarakterin formalaşmasının tamamlandığı dövrdür. Adətən bu yaş dövründə xarakterin formalaşmasında baş verən pozuntular müxtəlif neqativ reaksiyalarla müşayiət edilir. Bu neqativ reaksiyalardan ən geniş yayılanları aşağıdakılardır:

- aktiv etiraz reaksiyası - yeniyetmələr üçün böhranlı vəziyyətlərdə baş verir, aqressiv davranışlar, kobudluq, itaətsizlik kimi təzahür edir, konflikt vəziyyəti yaradan müəyyən şəxslərə qarşı yönəlir;

- passiv etiraz reaksiyası - yeniyetmə və gənclərin çətinlikdən yaxa qurtarmaq söyləri ilə əlaqədardır, həmişə hisslərin incidilməsi, emosional əlaqələrin itirilməsi ilə müşayiət edilir, evi tərk etmək, avaralıq, yemək və ünsiyyəti rədd etmə formasında təzahür edir;

- imtina reaksiyası - ümitsizlik hissi ilə əlaqəlidir, ətrafdakılarla əlaqədən aktiv şəkildə uzaqlaşma, adət etdiyi maraqlarından, arzularından imtina, yeniliklərdən qorxmaq kimi təzahür edir;

- təqlid etmə reaksiyası - yeniyetmə üçün avtoritet sayılan şəxslərin təqlid edilməsidir. Əgər təqlid edilən şəxsin davranışları cəmiyyətdə qəbul edilən yaxşı nümunə sayılmırsa, bu hal mənfi nəticələrə səbəb ola bilər;

- kompensasiya və hiper kompensasiya reaksiyası - şəxsiyyətin bu və ya digər zəif cəhətini maskalayır, eyin zamanda şəxsiyyətin müdafiə reaksiyası rolunu oynayır, bəzən də şişirdilmiş xarakter formasında (ətrafdakılara öz “cəsarətini” göstərmək üçün çoxlu ağılsız, ehtiyatsız hərəkətlərə cəhd etmə) özünü göstərir;

- azadlıq reaksiyası - yeniyetmələrin və gənclərin azadlıq, özünü təsdiq etmək söylərinin artmasıdır (yaşlı nəslin müsbət təcrübəsindən fərqli hərəkətlərə meyli etmə, öz həyatı müşahidələrini həddən artıq qiymətləndirmə);

- hobbi reaksiyası - həvəs, vərdiş, maraqlarla sıx bağlı olan, hər hası bir tələbatın ödənməsi kimi təzahür edən davranışdır (küçədə boş mənasız məşğuliyyətlərlə, qumar oyunları ilə müşayiət olunan, diqqət mərkəzində olmağı

hədəfləyən, eqoist hobbilər);

Deviant davranışların səbəblərinin əsaslı təhlili yeniyetmə və gənclərlə tərbiyəvi işin məzmununu, forma və metodlarını müəyyətləşdirməyə kömək edir.

Orta məktəbdə yeniyetmələrin psixoloji vəziyyətini qiymətləndirmək üçün həyata keçirilmiş sorğular onların daxili dünyasını, problemlərini aşkara çıxarır. Belə sorğulardan biri, Q.Ayzenkin "Psixoloji vəziyyətlərin diaqnostik özünüqiymətləndirmə metodikası" dır. Bu çox məşhur sorğudur.

Sorğunu orta məktəblərin IX-XI siniflərində keçirdik. Bakı şəhəri, Binəqədi rayonu, 182 saylı tam orta məktəbin IX^c, X^c, XI^c siniflərində sorğu 11 qız, 9 oğlan şagird arasında, Bakı şəhəri, Nizami rayonu, 12 saylı tam orta məktəbin IX^a, IX^d, X^b, X^c, XI^c siniflərində sorğu 14 qız, 16 oğlan şagird arasında, Bakı şəhəri, Xətai rayonu, 55 saylı tam orta məktəbin IX^b, XI^c siniflərində sorğu 6 qız, 4 oğlan şagird arasında keçirilmişdir. Cəmi 31 qız, 29 oğlan, ümumilikdə 60 şagird arasında keçirilmişdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, məktəblilərin psixoloji durumları müəllimlərin diqqət mərkəzində olarsa, onda deviant davranış tədricən yox olub gedəcəkdir. Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda bu problemə birmənalı yanaşılmamışdır. Aparılan sorğular bunu deməyə əsas verir.

Tədqiqatımızda bu sorğudan istifadə edərək ona müxtəlif cavablar almışıq. Belə ki, şagirdlərə bildirilir ki, müxtəlif psixoloji vəziyyətlərin təsvirini sizə təqdim edirik. Hansı vəziyyət sizə çox uyğun gəlersə, onda o cavab üçün 2 bal, əgər çox az uyğun gəlersə onda 1 bal, əgər heç uyğun gəlmirsə onda 0 bal yazılır. Cədvələ nəzər salmaq:

№	Psixi vəziyyət	Uyğun gəlir	Uyğun gəlir ancaq çox az	Uyğun gəlmir
		2	1	0
1.	Özümə əminlik hiss etmirəm.			
2.	Tez-tez boş şeylərə görə qızarıram.			
3.	Yuxum narahatdır.			
4.	Tez 4. Tez məyus oluram.			
5.	Hələ baş verməmiş, təsəvvürümdə olan xoşagəlməz şeylərdən narahat oluram.			
6.	Çətinliklər məni qorxudur.			
7.	Öz çatışmazlıqlarımı araşdırmağı sevirəm.			
8.	Məni asanlıqla yola gətirmək olur.			
9.	Mən hər şeydən şübhələnirəm.			
10.	Gözləmə vaxtını çətinliklə keçirirəm (gözləməyi sevmirəm).			
11.	Bəzən vəziyyət mənə çıxışsız görünür, halbuki çıxış yolu tapmaq olar.			
12.	Xoşagəlməz şeylər mənim qanımı çox qaraldır və mən ruhdan düşürəm.			
13.	Çox böyük xoşagəlməz hadisələr zamanı kifayət qədər əsas olmadan özümü günahkar hesab edirəm.			

14. Bədbəxtlik və uğursuzluq mənə heç bir şey öyrətmir.			
15. Mən çox vaxt nəticəsiz olacağımı düşünərək mübarizədən imtina edirəm.			
16. Mən özümü tez-tez müdafiəsiz hiss edirəm.			
17. Hərdən məndə ümitsizlik halları olur.			
18. Çətinliklər qarşısında özümü itirdiyimi hiss edirəm.			
19. Çətin anlarımda özümü uşaq kimi aparıram, istəyirəm ki, hamının mənə yazığı gəlsin.			
20. Öz xarakterimin çatışmazlıqlarını islaholunmaz hesab edirəm.			
21. Axırcı sözü öz öhdəmə götürürəm.			
22. Tez-tez həmsöhbətimin sözünü kəsirəm.			
23. Məni tez əsəbləşdirmək mümkündür.			
24. Başqalarını məzəmmət etməyi sevirəm.			
25. Ətrafdakılar üçün nüfuzlu olmaq istəyirəm.			
26. Az məni qane etmir, çoxu can atıram.			
27. Əsəbiləşəndə, hirsənəndə özümü çox çətinliklə ələ alıram.			
28. Təbə olmaqdan, rəhbərlik etməyi üstün tuturam.			
29. Mən kəskin, kobud jestlərdən istifadə edirəm.			
30. Mən kinli adamam.			
31. Adətlərimi dəyişmək mənə çətinlikdir.			
32. Öz diqqətimi heç də asanlıqla başqa bir tərəfə yönəldə bilmirəm.			
33. Hər bir yeniliyə çox ehtiyatla yanaşıram.			
34. Məni yola gətirmək, fikrimdən döndərmək çox çətinlikdir.			
35. Mən başımdan çoxdan çıxmalı olan fikirləri qova bilmirəm.			
36. İnsanlarla münasibətləri asanlıqla qura bilmirəm.			
37. Planlarıma hətta cüzi pozulması məni narahat edir.			
38. Tez-tez tərslik edirəm.			
39. Riskə çox həvəssiz gedirəm.			
40. Qəbul etdiyim rejimin pozulmasından çox narahat oluram.			

Cədvəldə verilənlər cavablandırıldıqdan sonra aşağıdakı əməliyyat aparılır.

Hər 4 qrup üzrə cavabların ballarının cəmini hesablayın:

I.	1 – 10 suallar	narahatlıq
II.	11 – 20 suallar	frustrasiya
III.	21 – 30 suallar	aqressivlik
IV.	31 – 40 suallar	rigidlik

I. *Narahatlılıq*

0 – 7 bal

Narahat olmayanlar.

8 – 14 bal

Orta narahatlılıq, yol veriləcək dərəcə.

15 – 20 bal

Çox narahat olanlar.

II. *Frustrasiya*

0 – 7 bal

Siz çox yüksək özünüqiymətləndirməyə maliksiz. Uğursuzluqlara dayanıqlısınız və çətinliklərdən qorxmursunuz.

8 – 14 bal

Orta dərəcədə frustrasiyanın yeri vardır.

15 – 20 bal

Siz çox aşağı özünüqiymətləndirməyə maliksiz. Siz çətinliklərdən qaçırırsınız, uğursuzluqlardan qorxursunuz.

III. *Aqressivlik*

0 – 7 bal

Siz sakitsiniz, təmkinlisiniz.

8 – 14 bal

Orta dərəcədə aqressivsiniz.

15 – 20 bal

Siz aqressivsiniz, özünüzü ələ ala bilmirsiniz, işdə insanlarla çətinlikləriniz olur.

IV. *Rigidlik*

0 – 7 bal

Rigidlik yoxdur, yüngül keçid mövcuddur.

8 – 14 bal

Orta dərəcədə rigidlik.

15 – 20 bal

Çox nəzərə çarpacaq rigidlik. Sizə iş yerinizi

dəyişmək,

ailənizdə yeniliklər əks göstərilmişdir.

Bütün deyilənlərə əsaslanaraq məktəblər üzrə sorğunun nəticələrini aşağıdakı kimi mənalandırıdık.

N 1 – Narahat olmayanlar.

N 2 – Orta narahatlılıq, yol veriləcək dərəcə.

N 3 – Çox narahat olanlar.

F 1 – Siz çox yüksək özünüqiymətləndirməyə maliksiz. Uğursuzluqlara dayanıqlısınız və çətinliklərdən qorxmursunuz.

F 2 – Orta dərəcədə frustrasiyanın yeri vardır.

F 3 – Siz çox aşağı özünüqiymətləndirməyə maliksiz. Siz çətinliklərdən qaçırırsınız, uğursuzluqlardan qorxursunuz.

A 1 – Siz sakitsiniz, təmkinlisiniz.

A 2 – Orta dərəcədə aqressivsiniz.

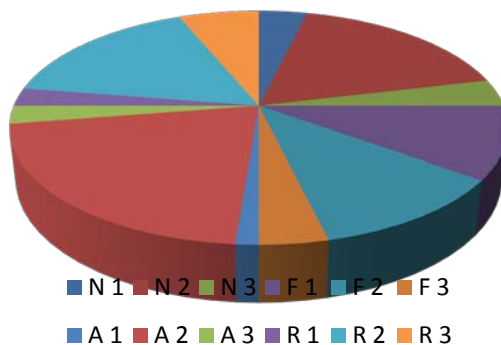
A 3 – Siz aqressivsiniz, özünüzü ələ ala bilmirsiniz, işdə insanlarla çətinlikləriniz olur.

R 1 – Rigidlik yoxdur, yüngül keçid mövcuddur.

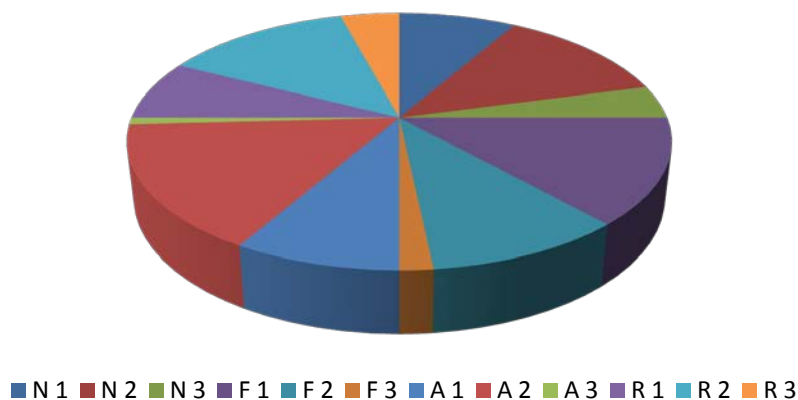
R 2 – Orta dərəcədə rigidlik.

R 3 – Çox nəzərə çarpacaq rigidlik. Sizə iş yerinizi dəyişmək, ailənizdə yeniliklər əks göstərilmişdir.

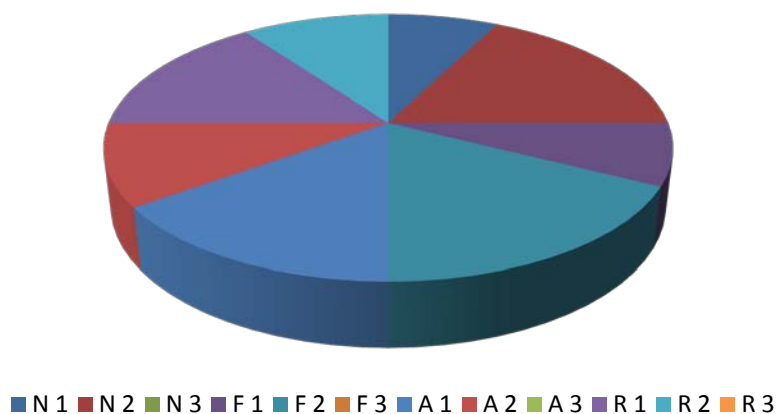
Bakı şəhəri, Binəqədi rayonu, 182 saylı tam orta məktəb

Bakı şəhəri, Nizami rayonu, 12 saylı tam orta məktəb

Bakı şəhəri, Xətai rayonu, 55 saylı tam orta məktəb

Sorğunun nəticələri göstərdi ki, uşaqların əksəriyyəti eyni psixoloji durumdadır. Səbəbi motivasiyanın zəif, özünüqiymətləndirmənin aşağı səviyyədə olmasıdır. Nəticələr həm də onu sübut etdi ki, bu uşaqların əksəriyyətinin

sağlamlığında problemlər var. Uşaqların birində skalioz, 4-də göz zəifliyi var, uşaqlardan biri asma-bronxit xəstəliyindən nəfəs alıb verməkdə çətinlik çəkir. Birində isə yüngül asma xəstəliyi var. Birinin nitq qüsuru var. Birinin qulağında eşitmə aparatı var. Sözsüz ki, sağlamlıq qüsurları uşağın davranışına, təlim keyfiyyətinə təsirsiz ötüşmür. Lakin bu məsələdə fərdi yanaşmaya ehtiyac vardır. Çünki şagirdlərin bəziləri mövcud fiziki qüsurlardan məyus olub, özlərini kollektivdən dezadaptasiya etdikləri halda, bəziləri sadəcə olaraq bu qüsurların arxasında gizlənir, özlərinin normadan kənar davranışlarına, dərstdən yayınmalarına haqq qazandırmaq üçün bundan istifadə edirlər. Bundan başqa deviant uşaqların içərisində psixoloji və sosial problemləri olanlar daha çoxdur. Uşaqlarda asosiallıq, özünəqapanma, maddi çətinliklərdən doğan sıxıntılar, həddən artıq kompleksli olmaq, xarici görünüşündən narazılıq, məktəbini dəyişdikdən sonra düşdüyü yeni mühitə uyğunlaşa bilməmə, dezadaptasiya, ailədə valideynləri ilə münafişə, valideynlərdən biri (atası) həbsdə olan, valideynləri boşanmış, ögey ana və qardaşın olması, ailədə ayrışmışlıq gördüyünü düşünüb məyus olmaq zərərli vərdislərə qurşanma (siqaret çəkməsi), ətrafdakılara qarşı aqressiv münasibət, emosionallıq, tez-tez dava etməsi, diqqət çəkməyə can atmaq, hər şeyi şişitmək, zəif iradə, ruh düşkünlüyü, istənilən məsələdə tez təsir altına düşmək, özü düşünüb qərar verməkdə çətinlik çəkən, ümitsizlik, qarşıya məqsəd qoyub ona can atmaqda məyusluq, xırdaçılıq, özünü başqalarının səhvində günahlandırmaq, diqqət dağınıqlığı, baş verənlərdən düzgün nəticə çıxarda bilməmək, eqoistlik, yuxusuzluq, yaddaş zəifliyi, kompüter oyunlarından asılılıq, səbirsizlik, depressiya, ətrafdakılarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik, məsuliyyətsizlik, gələcəyə qarşı inamsızlıq özünü göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 620 s.
2. Усова Е.Б. Психология девиантного поведения: учеб.- метод. комплекс / Е.Б. Усова. Минск: Изд-во МИУ, 2010, 180 с.
3. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003.
4. Глинский Я.И. Девиантология – 2-е изд. исп. и доп. – СПб: М.: Изд. Р.Асанова «Юридических центр Пресс», 2007, 528 с.
5. Раттер М. Помощь трудным детям. М.: Педагогика, 1987, 246 с.

ПРИЧИНЫ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Т.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме девиантного поведения, которая является актуальной проблемой в настоящее время. При этом были отмечены причины отклоняющегося поведения под названием "разрушительной", "ассоциальной" и "антиобщественной" манер в поведении подростков и молодых людей. Результаты "диагностических методов

самооценки психологических условий" были отражены в таблице и диаграммах.

Возникающие причины аномального поведения связаны с ошибочным воспитанием, лечебно-биологическими и психологическими факторами. Основная ответственность в ошибочном воспитании принадлежит семье. К сожалению, в настоящее время есть семьи, которые создают "высокий риск" в неправильном воспитании подростков и молодежи. Неадекватные воспитывающие методы, такие как небрежность, скрытая небрежность, пренебрежение контроля, эмоциональное отторжение и т.д. наблюдаются у детей из неблагополучных семей. Фактор наследственности отличается между медицинскими и биологическими факторами, которые вызывают девиантное поведение. Фактор наследственности может быть в нескольких формах - социальная дезадаптация, наследственность аномального поведения, наследственность родительского алкоголизма. Отрицательные реакции как реакции активного возмущения, реакции пассивного возмущения, реакции отторжения, реакции имитации, реакция свободы и т.д., которые появляются в конфликтных ситуациях в период подросткового выделяются между психологическими факторами. В результате было отмечено, что изучение причин возникновения девиантного поведения составляет основу его профилактики.

Ключевые слова: девиантное поведение, подростковый возраст, отклонения от нормального поведения, неправильное воспитание, повышенный риск, асоциальная семья, негативная реакция

THE REASONS OF ADOLESCENTS' DEVIANT BEHAVIOUR

T.A.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article is dedicated to the problem of deviant behaviour which is an actual problem of nowadays. The *causes of deviant behavior* called "destructive", "asocial" and "antisocial" manners in adolescents' and youths' behavior are studied. The results of "diagnostic self-assessment methods of psychological conditions" were reflected in table and diagrams.

The *causes of abnormal behavior* is connected with improper upbringing, medical-biological and psychological factors. The main responsibility in mistaken bringing up belongs to family. Unfortunately, nowadays there are families which create "high risk" in incorrect bringing up of adolescents and youths. Inadequate bringing up methods like negligence, hidden negligence, neglect of control, emotional rejection etc. are observed in children from unsuccessful families. The factor of heredity is distinguished between medical-biological factors which cause deviant behavior. The factor of heredity can be in several forms – social disadaptation, the heredity of abnormal behavior, the heredity of parent alcoholism. Negative reactions as active objection reaction, passive objection reaction, rejection reaction, imitation reaction, freedom reaction etc. which appear in conflicting situations in adolescent period are highlighted between psychological factors. As a result, it was mentioned that the study of the *causes of deviant behavior* forms the basis of its prevention.

Key words: deviant behavior, adolescence, deviations from normal behavior, nurture wrong, high-risk, asocial family, negative reaction

PSIXOLOGIYA**UOT&&&****MENTALİTET ANLAYIŞININ PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ
VƏ TƏDQIQİ İSTİQAMƏTLƏRİ****K.R.ƏLİYƏVA, S.İ.ƏLİYƏVA***Bakı Dövlət Universiteti**aliyeva.semra@mail.ru*

Məqalədə elmi ədəbiyyatın təhlili əsasında mentalitet anlayışına verilmiş təriflərin məzmun və mahiyyətinin açılmasına təşəbbüs edilir. Eyni zamanda mentalığa verilən çoxsaylı təriflərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində çox vaxt mentalitet və mentalıq anlayışlarının bir-birlərindən fərqləndirilmədiyi, onların sinonim kimi işlədildiyi izah olunur. “Annallar” məktəbinin nümayəndələrinin və digər alimlərin “mentalitet” termininə elmi yanaşmalarının qısa şəkildə yer aldığı yazıda, bu problemin öyrənilməsinin kompleks yanaşma tələb etdiyi vurğulanır. Mentalitetin öyrənilməsinin psixoloq, filosof, etnoqraf, sosioloq və sənətsünasların birgə elmi axtarışları sayəsində mümkün olduğu qeyd edilir.

Açar sözlər: mentalitet, mentalıq, annallar məktəbi, şüur, şəxsiyyət, etnos, sərvət meyilləri

Elə anlayışlar vardır ki, onların daşdığı məna yükü kifayət qədər geniş və dərin olması səbəbindən onları istər məzmun, istərsə də həcm və mahiyyət baxımından xarakterizə etmək olduqca çətindir. Mentalitet anlayışı da bu qəbildən olan fenomenlərdəndir və təsadüfi deyildir ki, onun məzmunu ilə bağlı elmi ədəbiyyatda vahid və yekdil fikir yoxdur.

Məlumdur ki, anlayışın məzmunu tərif vasitəsi ilə açılır. Mentaliteti, xüsusən də etnik mentalığı sosial-fəlsəfi mövqedən araşdıran rus alimi R.A.Dodonov mentalitet, eləcə də mentalığa verilən çoxsaylı tərifləri ümumiləşdirərək 6 qrupda birləşdirmişdir.

R.A.Dodonovun təsnifatında ayrılan qruplardan biri mentalitetə psixologiyada verilən tərifləri özündə ehtiva edir. O, göstərir ki, psixologiyada “mentalitet” psixoloji kateqoriyaya aid edilir və bu istiqamətdə verilən təriflərin müəllifləri mentaliteti aşağıdakı anlayışlar vasitəsi ilə müəyyən etməyə çalışırlar: təfəkkür, emosiya, tələbat, arxetip, koqnitiv etalonlar, mənalar, inamlar, ideallar, meyillər, stereotiplər və s.

R.A.Dodonov öz təsnifatında təsviri, normativ, struktur, tarixi və genetik xarakterli təriflər qruplarını da ayırır və onlar da əks olunan başlıca məqamları da xarakterizə edir. Onun fikrincə, təsviri xarakterli təriflərdə mentalığın əsasən komponentləri sadalanır. Alimin fikrincə, normativ xarakterli təriflərdə

başlıca olaraq mentalitetin requlyativ funksiyası, fərdin ətraf aləmə orientasiyasına imkan verən sosial normaların, mədəni stereotiplərin formalaşması vurğulanır.

Mentaliteti struktur baxımından xarakterizə edən təriflərdə isə daha çox onun strukturuna diqqət yetirilir, sistem və təşkil xüsusiyyəti qeyd olunur. Təsnifatda yer almış digər iki qrupdan birində genetik aspektdə mentalitet xarakterizə edilir. Burada mentalitet genetik təşkil edilmə kimi müəyyən edilir və qeyd olunur ki, bu qəbildən olan təriflərdə mentalitet fenomeninin əmələ gəlməsi göstərilir, mentallığın yaranması və təkamülü prosesinə təsir edən faktorlar sadalanır.

Mentallığa verilən tarixi təriflərdə mentallıq “tarixi yaddaş” şəklində müəyyən edilir, fərdin şüursuz və şüurlu vəziyyətlərini əks etdirən tarixi dövrün təsiri qabardılır.

R.A.Dodonov tərəfindən mentalitetə, eləcə də mentallığa verilən təriflərin təsnifatı ilə bağlı bir neçə məqam diqqət çəkməyə bilməz. Əvvəla, bəzi tədqiqatçıların da (L.V.Sanjeeva və b.) haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi R.A.Dodonov mentallığın təriflərində ehtiva olunan daha ümumi məqamları ön plana çəkmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, praktik olaraq bütün tədqiqatçılar razılaşırlar ki, mentalitet ilk növbədə bu və ya digər insan birliklərinin nümayəndələrini birləşdirən nəsə bir dünyaqavramı xüsusiyyətdir. Digər tərəfdən, mentalitet birliyin tarixi inkişafı ilə şərtlənən kollektiv psixikanın təzahürüdür. İkincisi, mentalitetə verilən təriflərin çoxluğu və rəngarəngliyi, bir tərəfdən bu anlayışın çoxaspektli olmasının, məna zənginliyinin göstəricisidirsə, digər tərəfdən bu məqam onu fənlərarası problem kimi səciyyələndirir.

Üçüncüsü, mentalitetə verilən təriflərdən aydın olur ki, o hələ də biri digəri ilə az əlaqəsi olan elementlərin (kütləvi şüur, kollektiv təsəvvür, düşüncə tərz, təfəkkür avtomatizmləri, aləmin obrazı, dünyanın mənzərəsi, aləmə oriyentasiya üsulları və s.) konqlomeratından ibarət anlayış kimi qalmaqdadır. Təsadüfi deyildir ki, bəzi müəlliflər onu “şüursuzluq” (fərdi və kollektiv), mədəniyyət, ənənə (F.Ares və b.), digərləri obrazların, təsəvvürlərin dərin qatı (R.Şarte, F.Brodel, J.Dyubi və b.), davranış kodu (F.Qraus və b.), sərvət meylləri sistemi, motivlərin ierarxiyası (A.Dyupron və b.), affektiv sfera (V.Rauf və b.), təfəkkür üsulu, qavrayış (P.Dinsel və b.) kimi başa düşürlər. Yəni mentaliteti, mentallığı araşdıran tədqiqatçıların əksəriyyəti bu terminin qeyri-müəyyənliyini, onun birmənalı olmadığını başa düşür və ona müxtəlif tərəflərdən yanaşırlar. Bunun nəticəsi olaraq hər bir tədqiqatçı bu anlayışa öz tərifini verir.

Dördüncüsü, təriflərdən aydın olur ki, çox vaxt mentalitet və mentallıq anlayışları biri digərindən fərqləndirilmir, onlar sinonim kimi işlədilir. Hətta bu anlayışları fərqli anlamda qəbul edənlər də onların arasındakı fərqləri və ya oxşarlığı o qədər də aydın ifadə etməmişlər. Tədqiqatçılardan bəziləri, xüsusən də sosiolinqvistlər belə hesab edirlər ki, mentallıq anlayışı “insanların şüurunda tarixən müəyyən olmuş linqvomədəni biliklərdən qaynaqlanan təcrübəsini,

mentalitet isə onun məzmun tərəflərini özündə ehtiva edir”. Tədqiqatçıların bir qismi isə belə hesab edirlər ki, mentalitet anlayışı ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etməklə daha əhatəli və genişdir. Mentallıq termini isə daha çox təfəkkür və ya hiss anlayışlarına uyğun gəlir. Kulturoloq L.V.Sanjeevanın fikrincə, “mentallıq” anlayışı özünü mədəniyyət, sərəvtlər sistemi və s. ilə şərtlənən stereotiplərdən, təfəkkür avtomatizmlərindən, yönəlişlərdən ibarət olan real fenomenin - mental sferanın ümumiləşmiş xarakteristikalarının nəzəri ifadəsi kimi təqdim edir. Bir halda ki, mentallıq qeyri abstrakt anlayışdır və zaman, məkan, konkret sosial qrup xaricində öz-özlüyündə mövcud deyil, deməli, nəzəri anlayış olan “mentalitet” gerçəkliklə sıx əlaqədə qalır. Şüur və şüuraltı səviyyələrdə fenomenin reallıqla birləşməsi anlayışı bütün növdən, forma və tiplərdən olan cəmiyyət və mədəniyyət hadisələrinin tədqiqində tətbiq olunan etməklə, kifayət qədər yüksək ümumilik səviyyəsi yaradır.

Göründüyü kimi, “mentallıq” və “mentalitet” anlayışlarının bu şəkildə fərqləndirilməsi də onların məzmunu ilə bağlı o qədər də aydın təsəvvür yaratmır. Ümumiyyətlə, burada verilən təriflərin təhlilindən belə bir qənaət hasil olur ki, “mentalitet” çoxmənalı, bəzən də biri digərinə əks olan müxtəlif tərəfləri özündə ehtiva edən, dərk olunan və dərk olunmayan cəhətlərlə səciyyələnən mürəkkəb bir fenomendir. Bu mürəkkəb fenomenin müxtəlif tərəflərinə aydınlıq gətirilməsi və onun mahiyyətinə az və ya çox dərəcədə nüfuz edilməsi bəzi sualların cavablandırılmasını zəruri edir.

XX əsrin əvvəllərində Mark Blok (1886-1944) və Lyusen Fevr (1878-1956) tərəfindən “İqtisadi və sosial tarixin annalları” adlı yeni tarix jurnalının əsası qoyulmuş və bu jurnalın redaksiya şurasının üzvləri və müəlliflər kollektivi “Annallar” məktəbi olaraq adlandırılmışdır. Beləliklə, bir sıra məktəb və istiqamətlərin əsas özəklərini birləşdirən fransız tarixçiləri “Annallar” məktəbi tarixi biliklərin obyektivliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsinə nail olunmasının əsas məqamlarından biri kimi onlar, məhz “mentalitet” anlayışına müraciət etmişlər. Yəni elmi kateqoriya kimi mentalitet termini ilkin variantda məhz tarixi biliklərin obyektivliyinin təmin edilməsi vasitəsi, keçmişin reallıqlarının rekonstruksiyası kimi çıxış etmişdir. İnsanın bütün danışdıqları və ya yazdıqları, onun bütün hazırladıqları, təmasda olduğu nə varsa onun haqqında məlumat verə bilər və verməlidir. Göründüyü kimi, “mentalitet” anlayışının elmi praktikaya daxil edilməsi əvvəlki metodologiyanın tənqidinə cavab olmuşdur.

Mentalitet termini latın dilindən olan “mens” sözündəndir. Təsadüfi deyildir ki, tarixə dair tədqiqatlarda bəzi müəlliflər mentalitet terminindən istifadə edilməsində iki müxtəlif tendensiyanın müşahidə olunduğunu qeyd edirlər və bunu şərti olaraq mentalitetin “dar” və “geniş” planda müəyyən edilməsi tendensiyaları kimi ifadə edirlər (D.V.Mankeviç).

Fransız tarixçiləri “Annallar” məktəbinin nümayəndələrinin əksəriyyəti (M.Blok, J.Dyubi, A.Dyupron, J.Lefevr) mentalitetin müəyyən edilməsinə “dar” mənada yanaşma mövqeyində dururlar. Bu yanaşma mövqeyindən elmi

kateqoriya kimi mentalitetdən istifadənin əsas prinsipi insan mentalitetinin şüursuz xarakter daşması və dərkolunmazlığıdır.

Mentalitetdən istifadəyə “geniş” planda yanaşma tərəfdarları isə mentalitetin məzmununa şüurlu tərkib elementlərinin daxil edilməsini zəruri hesab edirlər. Bu iki yanaşma arasında gedən diskussiyanı xarakterizə edərək D.V.Mankeviç qeyd edir ki, bu diskussiya mentalitetin məzmunu ilə bağlı çərçivədən kənara çıxaraq hər şeydən əvvəl, tədqiqatçının metodoloji instrumentlərinə toxunur. Qeyd olunanlardan bir daha belə qənaətə gəlmək olar ki, yeni bir anlayış olmaq etibarını ilə “mentalitet” hələ ki, təkamül və dərk olunma mərhələsindədir.

Burada verilən təhlildən və eləcə də mentalitet fenomenini araşdıran digər tədqiqatçıların apardığı işlərdən aydın olur ki, “mentalitet” anlayışının müəyyən edilməsi istiqamətində mövcud olan fərqli məqamlara baxmayaraq, əksər müəlliflərin ortaq məxrəcə gəldikləri bəzi məqamların da olduğunu görmək çətin deyildir. Belə yaxınlaşma qismində “mentalitetə” konkret mədəniyyətdə yaşayan insanların ətraf aləmi, onun dəyişilməsi proseslərini sezmə xüsusiyyətlərini təsvir etməyə və baş verənlərə onların reaksiyalarının spesifikliyini izah etməyə imkan verən nə isə bir inteqral xarakteristika kimi baxılması çıxış edə bilər.

“Mənlik şüurunun mental xüsusiyyətləri probleminin nəzəri əsasları” adlı elmi tədqiqat işində E.Q.Lisiçkina şüurun struktur konsepsiyası (V.P.Zinçenko, A.N.Leontyev), subyekt-fəaliyyət yanaşması (B.F.Lomov, S.L.Rubinshteyn, A.B.Bruşlinski) və eləcə də digər konsepsiya və yanaşmalardan çıxış edərək mentallıq anlayışını təhlil etmişdir. Apardığı təhlil əsasında o, belə bir qənaətə gəlir ki, mentallıq məkan və zamanda qrup şüurunun ifadəsidir. Mentallıq ictimai şüurun təzahürüdür. Lisiçkina T.V.İvanovun belə bir fikrinə istinad edir ki, “fərdi şüurda eyni olanları tapmaq çətin, ümumi olanı isə tapmaq olar, bunlar o qaydalardır ki, qarşılıqlı təsiri həyata keçirir, qarşılıqlı anlaşmaya gətirib çıxarır, rəylərdə, əhval-ruhiyyələrdə və davranışın istiqamətində yekdillik formalaşdırır”. Lisiçkina mentallıqla etniklik anlayışlarının əlaqəsini də nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlir ki, mental olan etnik olandan dar anlayışdır. Belə ki, baxılan etnos çərçivəsində fərqli mentallığa malik olan müxtəlif sosial qruplar mövcud ola bilər və eləcə də müxtəlif etnoslar vahid ümumi birləşmənin ümumi mentallığını müəyyən edə bilər. Digər tərəfdən etnik olan mental müqayisədə daha fundamental, inert və dəyişikliyə az məruz qalır. Mentallıq – sosial etniklikdir.

Beləliklə, müxtəlif yanaşmaları təhlil edərək, Lisiçkina İ.Q.Dubovun mentallığa verdiyi tərif daha tam və dolğun hesab edilir. Həmin tərifə görə “Mentallıq – baxılan mədəniyyəti təmsil edən insanların tarixi aspektdə həyatın eko-siyasi şəraiti ilə şərtlənən, psixi həyatlarının konkret mədəniyyət üçün xarakterik olan özünəməxsus xüsusiyyətləridir. İnsanların psixoloji həyat sahəsi kimi mentalitet baxılan cəmiyyətdə mövcud olan biliklərə və inanclara əsaslanan əhval-ruhiyyələr, normalar, qiymətlər, baxışlar sistemi vasitəsi ilə təza-

hür edir. Axırncı dominant tələbatlar və kollektiv şüursuzluğun arxetipləri ilə yanaşı mədəniyyət üçün səciyyəvi olan inamların, idealların və sosial ustanovkaların ierarxiyasını düzənləyir.

Burada “Annal” məktəbi tarixçilərinin vaxtı ilə xüsusi olaraq vurğuladıkları bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, mentallıq sadəcə xarakteristikalar toplusu deyil, o qarşılıqlı əlaqədə olan və sosial qrup üzvlərinin davranışını tənzim edən təsəvvürlər sistemidir.

Mentalitet problemini fəlsəfi aspektdə araşdıran T.A.Polyakova özünün “Mentalitet fenomeninin öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri” adlı dissertasiya işində bu problemi hər tərəfli araşdırmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Burada mentalitet konkret mədəniyyətdə yaşayan insanların ətraf aləmi, onun transformasiyası proseslərini görmə qabiliyyətlərinin özünəməxsusluğunu təqdim etməyə və baş verənlərə onların reaksiyalarını izah etməyə imkan verən hansısa inteqral xarakteristika kimi araşdırılır. Dissertasiya işində şəxsiyyətin təşəkkülünə, formalaşmasına, fərdin (individumun) mentalitetinə təsir edən amillər və şəraitlər müəyyən edilmiş və şəxsiyyətin mentaliteti ilə onun sosial-mədəni varlığının qarşılıqlı şərtlənmiş olmasına aydınlıq gətirilmiş, həmçinin də sosial praktikanın dəyişmə mərhələlərinin şəxsiyyətin mentallığının transformasiyasına təsirinin əsas tendensiyaları və sosial mexanizmləri aşkara çıxarılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mentalitetin bu və ya başqa istiqamətdə öyrənilməsi ilə bağlı xeyli sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Xüsusən də İ.P.Vernanın, İ.Le Qoffun, F.Qrausun, İ.Dyubinin, P.Frankastel və başqalarının işlərində mentalitetlə bağlı məsələlərə diqqət yetirilmişdir. Bundan başqa görkəmli fransız filosofu, sosioloqu, psixoloqu və etnoqrafı Levi-Bryulun fundamental tədqiqatlarında solumun mentaliteti kollektiv təfəkkür tipi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Mentallıq anlayışının sonrakı inkişafına “strukturalizm” də böyük töhfələr vermişdir.

Şübhəsiz ki, şəxsiyyətin mentaliteti anlayışında yalnız fərdin şüuru deyil, həm də onun insan birlikləri ilə, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin ustanovkalar sistemi ilə əlaqəsi mühüm rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli rus fizioloq, nevropatoloq, psixiatr və psixoloqu V.M.Bexterev xalq yaradıcılığı faktının mövcudluğundan çıxış edərək hər bir xalqda şəxsiyyətdən kənar vahid “xalq ruhu”nun olması ilə bağlı hipotez irəli sürmüşdür. Lakin bu nöqtəyənəzər müəyyən mübahisəyə səbəb olmuşdur. Belə ki, V.Vundt xalqın kollektiv əqli fəaliyyətinin məhsulu kimi dili, mifləri və adətləri öyrənərək belə qənaətə gəlir ki, təbiətdə vahid kollektiv ruh deyilən bir şey mövcud deyildir. Odur ki, fərdlərin kollektiv yaradıcılıq fəaliyyətini öyrənmək lazımdır.

Qarşıya qoyduğumuz məqsəddən uzaqlaşmadan daha bir mühüm məqama diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Sovet dönəmində bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasına o qədər də imkan verilmirdi. Bu səbəbdən də sovet dönəmində alimlər T.Polyakovanın da düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi bütövlükdə etnosun psixoloji spesifikliyini öy-

rənməkdən daha çox, etnosun ayrı-ayrı elementlərinin psixi fəaliyyət məhsullarının inteqrasiyasını təmin edən sosial qarşılıqlı təsir mexanizmlərini araşdırırdılar. Buna görə də onların tədqiqatları mahiyyət etibarilə ayrı-ayrı bir millətin xarakterinə deyil, Sovfet İttifaqı vətəndaşlarında formalaşmış spesifik mentalitetə aid olurdu. Yəni burada konkret rus, gürcü, azəri və s. mentaliteti deyil, ümumilikdə sovet adamının mentaliteti nəzərdə tutulurdu. Bu sovet adamının mentaliteti necə formalaşdırılırdı, buna necə nail olunurdu, ümumiyyətlə bu mümkün idi? Bu maraqlı suallara prof.R.Əliyevin 2009-cu ildə nəşr olunmuş “Mentalitet” əsərində müvafiq araşdırmalar və həyati faktların təhlili əsasında cavab axtarılmış və maraqlı fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Yeri gəlmişkən bir cəhəti də qeyd edək R.Əliyev həmin kitabında başqa bir sıra maraqlı məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Xüsusən də ictimai-siyasi mühitin şəxsiyyətin formalaşmasına təsirini maraqlı həyati faktlara istinad etməklə araşdırmış, müxtəlif xalqların psixoloji xüsusiyyətləri, eləcə də Azərbaycanlıların mentalitetinin formalaşmasında sosial-psixoloji amillərin rolu ilə bağlı məsələləri psixoloji baxımdan təhlil etmiş və diqqəti cəlb edən fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür.

Belə hesab edirik ki, nəticə etibarilə mentalitet anlayışının mahiyyətinə tarixi aspektdə fransız tarixçiləri “Annallar” məktəbinin nümayəndəsi Dyubinin şərhində baxsaq məsələ bir qədər aydınlaşa bilər. Onun fikrincə, mentalitetlə əlaqəli dünyada, bu dünyada özünün yeri haqqında insan təsəvvürlərinin əsasında duran obrazlar sistemi olmaqla, adamların rəftar və davranışını müəyyən edir”. Fransızcadan olan “mentalite” sözünün xarici dillərə çətin tərcümə olunduğunu nəzərə alaraq rus tədqiqatçısı T.Stefanenko mentalitetin Dyubinin anlamının rus dilində aşağıdakı anlama çox yaxın olması fikrinə gəlir: “mentalitet ictimai formasiya, tarixi dövr və ya etnik birliyi xarakterizə edən həyati, dünyanı anlayış tərzidir” (13,140). Belə çıxır ki, mentalitet daha çox, əqli vərdişlər, təfəkkür, düşüncə tərzinə bağlı bir anlayışdır.

Buna qədər aparılan təhlillərdən çıxış etməklə hesab edirik ki, mentalitet psixoloji baxımdan aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: “Mentalitet cəmiyyətin, birliyin, etnosun uzun tarixi dövr ərzində nisbətən dəyişməyən, sərbəst meyilləri və dünyagörüşü sferasında onun unikal tamlığını və özü ilə eyniyyətini təmin edən dərin-psixi və sosial-mədəni ustanovkalar sistemidir.

Burada qeyd olunanlar əsasında bir neçə istiqamətdə nəticə çıxarmaq olar. Əvvəla, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu anlayışın ümumin tərəfindən qəbul edilən vahid anlamı yoxdur. Hətta mentalitetlə bağlı çoxsaylı şərhlərin, interpretasiyaların olmasına baxmayaraq, onun araşdırılmasına yönələn hər bir tədqiqatçı ona özünün tərifini verir. Şübhəsiz ki, təriflərin çoxluğu bir tərəfdən tədqiqatçıların metodoloji mövqeyi və istinad etdikləri təhlil metodlarının müxtəlifliyi ilə bağlıdırsa digər tərəfdən mentalitet anlayışının çoxtərəfli və mürəkkəb təbiətə malik olmasının göstəricisi olmaqla bərabər, həm də onun mənə zənginliyindən xəbər verir.

İkincisi, hər bir millət, xalq, etnos onun üçün spesifik olan psixi əlamət

və xassələrə malikdir. Bu əlamət və xassələrin məcmusu mentalitet anlayışında ifadə olunmaqla, həm də milli mədəniyyətdə təzahür edir. Odur ki, bu problemin öyrənilməsi də kompleks yanaşma tələb edir. Belə ki, mentalitetin öyrənilməsi ilk növbədə psixoloqların, filosofların, etnoqrafların, sosioloqların, sənətsünasların və s. birgə elmi axtarışları sayəsində mümkündür. Respublikamızda belə birgə tədqiqatların aparılması isə hələ ki, nəzərə çarpacaq dərəcədə deyil.

Üçüncüsü, mentalitet etnosun, xalqın, millətin tarixinə bağlı bir anlayışdır. Hər bir xalqın, millətin tarixi isə mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Bunu adətən, obrazlı şəkildə belə ifadə edirlər ki, hər bir müasir millətin mentaliteti palimpseşi, perqamenti xatırladır. Hansı ki, köhnə, daha qədim mətnin üstündən yenisi yazılıb; üst layı yuyan kimi onun altında əvvəldə görünməyən, bəzən olduqca korlanmış, lakin hər halda qədim yazını saxlamış hissə təzahür edir. Hər bir tarixi inkişaf mərhələsi də xalqın tarixində (həm də mentalitetində) özünün belə silinməz izlərini qoyur. Heç şübhəsiz ki, dəyişən tarixi şərait bəzi əlamətlərin üstün təzahürünə, möhkəmlənməsinə digərlərinin isə zəifləməsinə səbəb olur. Doğrudur, mentalitet olduqca davamlıdır onu inzibati yaxud da maarifləndirmə tədbirlərinin köməyi ilə dəyişmək qeyri mümkündür. Lakin o tarixi olduğundan, ictimai quruluşla birlikdə dəyişə, transformasiyaya uğraya bilər. Hər bir xalq, millət üçün çox maraqlıdır ki, tarixin hansı pilləsində mentalitetə bağlı hansı xüsusiyyətlərini itirdiyini, hansılarını qazandığını bilsin. Təəssüf ki, bu istiqamətdə bizim xalqın da dolğun təsəvvürü yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R. Mentalitet. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 232 s.
2. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. / Одиссей. Человек в истории. М., 1991.
3. Полежаев Д.В. Феномен менталитета общества: сущность и понимание. / Культура и общество. 2010, №4, с.117-121
4. Санжеева Л.В. Менталитет как конструкция модели мира. /ISSN 1997-292x №5 (II) 2011, часть 1. с.185-188
5. Манкевич Д.В. Менталитет и ментальность: к вопросу о характере и содержаниях. 2015, с.1/7- 5/7.
6. Лисичкина Е.Г. Теоретические основы проблемы ментальных особенностей самосознания. 2015, с. 1/13-13/13
7. Полякова Т.А. Менталитет личности как социально – культурологический феномен. Автореферат дис.канд. филос.наук. Тамбов, 2005, с. 151
8. Марков Б.В. Разум и сердце: история и теория менталитета. СПб., 1993, с. 232
9. Полякова Т.М. Менталитет полиэтнического общества (опыт России)/Под. ред. М.Н. Губогло. М., 1998, с.424
10. Шевяков М.Ю. Менталитет, сущность и особенности функционирования. Автореферат дис.канд.филос.наук. Волгоград, 1994, с. 14-15
11. Гуревич А.Я. Проблемы ментальностей в современной историографии. / всеобщая история: дискуссии, новые подходы. в.1. М., с. 75-89
12. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. М.: Наука, 1966, с. 451
13. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М.: Аспект-Пресс, 2014, с. 352.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ И НАПРАВЛЕНИЙ ПОНЯТИЯ МЕНТАЛИТЕТ

К.Р.АЛИЕВА, С.И.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье предпринимается попытка раскрыть содержание и суть данных понятия менталитет определений на основе анализа научной литературы. Одновременно, в результате обобщения многочисленных определений менталитета разъясняется, что в большинстве случаев понятия менталитет и ментальность не различаются, употребляясь как синонимы.

В статье, где кратко изложены научные подходы к термину «менталитет» представителей школы «анналы» и других ученых, подчеркивается, что изучение данной проблемы требует комплексного подхода. Отмечается, что изучение менталитета возможно в результате совместных научных изысканий психологов, философов, этнографов, социологов и искусствоведов.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, школа анналов, сознание, этнос, личность, тенденции богатства

PSYCHOLOGICAL ESSENCE AND THE DIRECTION OF THE RESEARCH ON MENTALITY NOTION

K.R.ALIYEVA, S.I.ALIYEVA

SUMMARY

Here is made an attempt to reveal out the content and essence of data on mentality notion of determination on the basis of the analysis of the scientific literature. The same time as a result of generalization of a number of determinations the terms of mentality and mentalitet cannot be differed and they used as the synonymic words.

In the article where the scientific approach being analysed as the term of “ mentalitet” of the representatives of various schools “ annals ”, and the other scientists mentioned that learning of this problem needs having some complex approach of course. And the conclusion here is that learning of mentality is possible as a result of mutual scientific investigations of psychologists, philosophers, ethnographers, sociologists and the art critics of course.

Key words: mentalitet, mentality, school of annals consciousness, ethnose, personality, tendency of richness.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Qəfərov M.S. Azərbaycan Respublikasında cinayət prosesində qətimkan tədbirlərinin tətbiqinin bəzi məsələləri	5
Məmmədov O.C. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətləri ictimai-hüquqi münasibətlər sistemində: elmi-nəzəri və konseptual yanaşma	17
Xəlilov Q.R. Vətəndaşların yerli özünüidarəetmə aktları yaratmaq Təşəbbüsü	28
Nəsirov E.H. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin konstitusiyaya hüquqi statusu: nəzəri və praktiki məsələlər	35
Həsənquliyev Q.M. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin mahiyyəti	51
Xəlilov N.H. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatı mexanizmi	63
Oənbərov D.M. Əsas insan hüquq və azadlıqlarının xarakterik cəhətləri	76
Əsgərli G.S. Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının hüquqi əsasları	84
Məmişov H.Q. Ümumdünya ticarət təşkilatının sanitar və fitosanitar tədbirlərin tətbiqi haqqında sazişi çərçivəsində müvəqqəti və ya şərti sanitariya və ya fitosanitariya tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı əsas məsələlər	95

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Abbasbəyli A.N. Qloballaşan dünyada dünya iqtisadiyyatı	107
Əliyeva S.S. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) yaranma tarixi və onun hüquqi səlahiyyətləri barədə	113

İQTİSADİYYAT

Karademir H.S. Türkiyə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinin əsas amilləri	122
---	-----

PEDAQOGİKA

Abdullayeva T.Ə. Yeniyyətlərin deviant davranışının səbəbləri	128
---	-----

PSIXOLOGİYA

Əliyeva K.R., Əliyeva S.İ. Mentalitet anlayışının psixoloji mahiyyəti və tədqiqi istiqamətləri	138
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Гафаров М.С. Некоторые вопросы применения мер принуждения в уголовном процессе Азербайджанской Республики.....	5
Мамедов О.Дж. Трудовые отношения государственных служащих в системе публично-правовых отношений: научно-теоретический и концептуальный подход.....	17
Халилов Г.Р. Правотворческая инициатива граждан	28
Насиров Э.Х. Конституционно-правовой статус Кабинета Министров Азербайджанской Республики: теоретические и практические вопросы.....	35
Гасангулиев Г.М. Сущность систематизации законодательства.....	51
Халилов Н.Г. Механизм обеспечения прав и свобод человека	63
Ганбаров Д.М. Характеристика основных прав и свобод человека	76
Аскерли Г.С. Правовые основы международного сотрудничества Азербайджанской Республики в области культуры и туризма.....	84
Мамишов Г.Г. Основные вопросы применения временных и условных санитарных мер в рамках соглашения всемирной торговой организации (ВТО) о применении санитарных и фитосанитарных мер.....	95

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Аббасбейли А.Н. Мировая экономика в глобализованном мире.....	107
Алиева С.С. К вопросу об истории создания «Организации Исламского Сотрудничества» (ОИС) и её юридические полномочия	113

ЭКОНОМИКА

Карадемир Х.С. Основные факторы модернизации турецкой экономики	122
---	-----

ПЕДАГОГИКА

Абдуллаева Т.А. Причины девиантного поведения подростков	128
--	-----

ПСИХОЛОГИЯ

Алиева К.Р., Алиева С.И. Психологическая суть исследования и направлений понятия менталитет.....	138
---	-----

CONTENTS

LAW

Gafarov M.S. Conceptual issues of preventive measures in the criminal procedure of the Azerbaijan Republic.....	5
Mammadov O.J. Labour affairs of public servants in the system of social and legal affairs: theoretical, conceptual and normative aspects	17
Khalilov G.R. Law-making initiative of the citizens.....	28
Nasirov E.H. The Constitutional legal status of the Cabinet of Ministers of the Azerbaijan Republic: theoretical and practical issues.....	35
Hasanguliyev G.M. The essence of the systematization of legislation.	51
Khalilov N.H. The mechanism for ensuring human rights and freedoms.....	63
Ganbarov D.M. Characteristic of basic rights and freedoms of the person.....	76
Asgarli G.S. Legal bases of international cooperation of the Republic of Azerbaijan in the field of culture and tourism	84
Mamishov H.G. The main issues on application of temporary or conventional sanitary or phytosanitary measures within the world trade organization agreement on the application of sanitary and phytosanitary measures	95

INTERNATIONAL RELATIONSHIPS

Abbasbeyli A.N. The world economy in a globalized world.	107
Aliyeva S.S. To the question of the history of the “Organization of Islamic Cooperation (OIC)” and its legal powers	113

ECONOMICS

Karademir H.S. The main factors of the modernization of Turkish economy	122
---	-----

PEDAGOGICS

Abdullayeva T.A. The reasons of adolescents’ deviant behaviour	128
--	-----

PSYCHOLOGY

Aliyeva K.R., Aliyeva S.I. Psychological essence and the direction of the research on mentality notion.....	138
---	-----

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və ya açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördüncü çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xlorplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Afiqə Cəfərova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 20.12.2016. Çapa imzalanmışdır: 10.03.2017
Format: 70x100 1/16. Həcmi 9,5 c.v. Sifariş 10. Sayı 120. Qiyməti 2.00 man.
«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az